



Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı

**BİZANS KARANLIK ÇAĞINDA *POLİSİN* SONU, EKONOMİK DÜZEN:
AMORIUM ÖRNEĞİNDE ORTAÇAĞ BİZANS KENTLEŞMESİ**

Hüseyin Hakan GAZİOĞLU

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2017

BİZANS KARANLIK ÇAĞINDA *POLİSİN* SONU, EKONOMİK DÜZEN:
AMORIUM ÖRNEĞİNDE ORTAÇAĞ BİZANS KENTLEŞMESİ

Hüseyin Hakan GAZİOĞLU

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2017

KABUL VE ONAY

Hüseyin Hakan GAZIOĞLU tarafından hazırlanan "Bizans Karanlık Çağında Polisin Sonu, Ekonomik Düzen: Amorium Örneğinde Ortaçağ Bizans Kentleşmesi" başlıklı bu çalışma, 28 Nisan 2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

[İ m z a]

Doç. Dr. Macit V. TEKİNALP (Başkan)

[İ m z a]

Doç. Dr. Sercan YANDIM AYDIN (Danışman)

[İ m z a]

Doç. Dr. Murat KOCAASLAN

[İ m z a]

Doç. Dr. Koray DURAK

[İ m z a]

Yrd. Doç. Dr. Tolga UYAR

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Sibel BOZBEYOĞLU

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun üç yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

28. 04. 2017



Hüseyin Hakan GAZİOĞLU

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

o **Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.**

(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

o **Tezimin/Raporumuntarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.**

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

o **Tezimin/Raporumun 28.04.2017 tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.**

o Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi

28.04.2017


Hüseyin Hakan GAZİOĞLU

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Doç. Dr. Sercan YANDIM AYDIN danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığımı beyan ederim.

Hüseyin Hakan GAZİOĞLU

TEŞEKKÜR

Yaşamım boyunca sevgilerini benden hiç esirgemeyen babam Vedat GAZİOĞLU, annem Emine GAZİOĞLU, kardeşlerim Uğur GAZİOĞLU ve Dilara GAZİOĞLU'na sonsuz sabır ve destekleri için teşekkür ederim.

Tezin dilbilgisi uyumluluğunu kontrol eden Türk Dili Edebiyatı öğretmeni sevdiğim Halime EVİN'e her açıdan hayatıma ve çalışmama kattığı güzellikler için teşekkür ederim.

Bu çalışma boyunca beni maddi ve manevi olarak hiçbir çıkar gözetmeksizin desteklemiş olan arkadaşlarım, İbrahim YEŞİLYURT, Dr. Ünal ARAÇ ve Ar. Gör. Ertan ŞEHİT'e katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Tez çalışma konusunu desteklemeye değer gören ve benim için çok önemli olan katkıları için *Suna&İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi, AKMED* yetkililerine teşekkür ederim.

Tezimin bugünkü halini almasında son derece önemli katkı ve destekleri olan değerli jüri üyeleri hocalarım Doç. Dr. Tolga UYAR, Doç. Dr. Koray DURAK, Doç. Dr. Murat KOCAASLAN ve Doç. Dr. V. Macit TEKİNALP'e teşekkür ederim.

Lisans öğrenimimden beri birlikte çalıştığım, beni her konuda sabır ve ihtimamla destekleyen, bir bilim insanı olgunluğu ve inceliğinin yanında pek ender bulunan sonsuz demokratik yaklaşımı ile bana her zaman rol model olmuş, değerli hocam, tez danışmanım Sercan YANDIM AYDIN'a teşekkürlerimi borç bilirim.

Son olarak çoğu tez çalışması döneminde elime doğmuş olan çok sevdiğim biricik çocuklarım sırasıyla Tommy, Robin, Bıdık, Lucky, Boncuk, Çiko, Ragnar ve Zeytin'e, onlarla hayatın her halinin daha güzel olduklarını gösterdikleri ve dahası sadece varlıkları için teşekkür ederim.

ÖZET

GAZIOĞLU, Hüseyin, Hakan. *Bizans Karanlık Çağında Polisin Sonu, Ekonomik Düzen: Amorium Örneğinde Ortaçağ Bizans Kentleşmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara, 2017.

Geleneksel literatürde geç antik dönem ve/veya erken Bizans dönemi antik kent yaşamı ve özelliklerinin son dönemi sayılmaktadır. Genel anlayışa göre yedinci yüzyılda ilk olarak Pers ve ardından Arap akınları nedeniyle antik kent yaşamı sona ermiştir. Sürekli savaş durumu ve artan savunma ihtiyacı antik *polis*i küçük, surlu, *kastron* denilen Ortaçağ kent tipine dönüştürmüştür.

Bu genel görüş kısmen doğru ve geçerli olmasına rağmen, Bizans kentlerinin dönüşümü konusunda halen oldukça basitleştirilmiş ve eksik bir model sunmaktadır. Buradan hareket ederek tez çalışması, antik kentlerin dönüşümüne etki eden faktörleri analiz etmeye çalışmıştır. Aynı zamanda geç antik dönemden erken Ortaçağ'ın sonuna kadar olan evreyi politik, sosyal ve ekonomik yönlerini de ele alarak değerlendirmiştir. Konuyla ilgili öncü bir çalışma sayılabilecek olan tez bu bağlamda, bir Ortaçağ kent modeli olarak antik Amorium'un topografyası ve mimari yapılarını söz konusu kentsel dönüşüme örnek olarak ele almıştır.

Anahtar Sözcükler

Polis, Kastron, Geç Antik Dönem, Karanlık Çağ, Ekonomi, Amorium, Bizans.

ABSTRACT

GAZIOĞLU, Hüseyin, Hakan. *End of Polis in the Byzantine Dark Age, Its Economy: Amorium Byzantine Urbanization in the Middle Ages*. Master's Thesis. Ankara, 2017.

In the conventional traditional literature the life of ancient *polis* demonstrates its last of the antique city-characteristics during the late antique and/or early Byzantine periods. This period came to an end in the seventh century first by the Persian attacks, later by the Arab invasions. The uninterupted warfare and consequently a growing need for defence and security turned polis into a small, fortified units, i.e. the so-called medieval *kastron*.

Although this common view has some truth and legitimacy, it still provides a quite simplified and incomplete model about the transformation of the Byzantine cities. Therefore this pioneer study analyses causes and factors which effect this transformation of polis and in the meantime it also epitomizes related topics from a political, social and economic point of views stretching from the late antique to the end of early Middle Ages. In this context the ancient city of Amorium as the model of medieval urban city and its urbanite topographies and its architecture provide the perfect example illustrating this phenomenon.

Keywords

Polis, Kastron, Late Antique Period, Dark Age, Economy, Amorium, Byzantine.

İÇİNDEKİLER:

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	iii
ETİK BEYAN.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	x
İTHAF.....	xi
GİRİŞ.....	1
1. GEÇ ANTİK DÖNEMDE ROMA İMPARATORLUĞU.....	4
1.1. ÜÇÜNCÜ YÜZYIL KRİZİ.....	5
1.2. GEÇ ROMA İDARESİ.....	7
1.3. EKONOMİ.....	9
1.3.1. Toprak Yönetimi.....	16
1.3.2. Mali Organizasyon.....	23
1.3.3. Geç Antik Dönemde Vergi Organizasyonu.....	25
1.4. <i>POLİS</i>	29
1.4.1. <i>Polis</i> İdaresi.....	31
1.4.2. <i>Polis</i> Organizasyonunun Çözülmesi.....	33
1.4.3. Geç Antik Dönemde <i>Polis</i>	36
1.4.4. Geç Antik Dönem Kentinin Sonu.....	38
1.5. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ.....	41
2. KARANLIK ÇAĞDA BİZANS İMPARATORLUĞU.....	44
2.1. TARİHSEL ve EKONOMİK GELİŞMELER.....	45
2.2. <i>THEMA</i> SİSTEMİ.....	49
2.2.1. <i>Themanın</i> Gelişimi.....	51
2.2.2. <i>Thema</i> Organizasyonu.....	58

2.2.3. <i>Thema</i> Sisteminin Sonu.....	61
2.3. EKONOMİ.....	63
2.3.1. Toprak Yönetimi.....	71
2.3.2. Vergi Sistemi.....	75
2.4. DÖNÜŞEN KENT: ORTAÇAĞ BİZANS KENTLEŞMESİ ve KENTSEL CANLANMA.....	79
2.5. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ.....	87
3. AMORİUM.....	90
3.1. GEÇ ANTİK DÖNEMDE AMORİUM.....	93
3.2. KARANLIK ÇAĞDA AMORİUM.....	96
3.3. ÜST KENT.....	102
3.4. ALT KENT.....	105
3.4.1. Alt Kent Surları.....	108
3.4.2. Hamam.....	112
3.4.3. Kapalı Alan.....	119
3.4.4. Bazilikal Kilise.....	125
3.5. DEĞERLENDİRME ve SONUÇ.....	136
SEÇİLMİŞ BİBLİOGRAFYA.....	141
AMORİUM İÇİN BİBLİOGRAFYA.....	150
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU	
EK 2. ETİK KURUL İZİN MUAFİYET FORMU	

KISALTMALAR DİZİNİ

A.D.	Anno Domini
B.C.	Before Christ
BAR	British Archaeological Reports
BIAA	British Institute at Ankara
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
DOP	Dumbarton Oaks Papers
Ed.	Editör
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
Km.	Kilometre
M.	Metre
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
No.	Numara
ODB	Oxford Dictionary Byzantium
PIHANS	Publication de l'Institut Historique Archéologique Néerlandais de Stanboul
P-Pp.	Paper
Res.	Resim
RGZM	Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz
S.	Sayfa
TTK	Türk Tarih Kurumu
Vol.	Volum

İTHAF

Bu çalışma, tez döneminde bir trafik cinayetinde öldürülen, bu zalim dünyada sadece beş ay gün yüzü görmüş biricik kedim, oğlumuz ARES'e adanmıştır...

GİRİŞ

Karanlık çağ kavramı ilk olarak İtalyan hümanist Francesco Petrarca (1304-1374) tarafından Batı Roma imparatorluğunun çöküşü ile Rönesans'ın hazırlayıcısı olan kabaca 500-1000 arası dönemi tanımlamak için kullanılmıştır. Kavram batı merkezli düşünce geleneği içerisinde “barbar” akınları sonucunda antik felsefe, edebiyat ve sanatta gerileme dönemine işaret eden bir şematizme dayanır. Günümüzde özellikle Anglo-Sakson tarih yazımında herhangi bir tarihsel sürecin herhangi bir kesiti, öncesi ve sonrası dönemlere göre değerlendirildiğinde daha az bilgi içeriyor ya da bilinmiyorsa, söz konusu dönemi “karanlık çağ” olarak tanımlama eğilimi bulunur. Karanlık çağ genellikle verili tarihsel kesitin toplumsal yaşantı ve organizasyonunda, bilgi eksikliğine neden olan, bozulma parametreleriyle belirgindir. Bu parametreler savaş, salgın, doğal afetler veya politik yönelimlerin sebep olduğu politik, ekonomik ve kültürel değişim ya da bozulmalardan materyal kültürde görülen azalma, bozulma ya da kaybolmalara kadar çeşitlilik gösteren fenomenlerle ilişkilendirilmiştir. Bu açıdan karanlık çağ denilen dönemler öncesi ve sonrası dönemlere göre negatif bir anlam taşır. Diğer yandan karanlık çağ kavramı oldukça tartışmalıdır. Her ne kadar tarihte görülen büyük alt-üst oluşlar verili dönem için siyasal, sosyal ekonomik bozulmalarla işaretli olsa da bilgi kısıtını vurgulamak dışında kavramın kullanılması, özellikle felaket teorileri üzerinden toplumsal “yıkım” veya “düşüş” nosyonları ile ilişkilendirilmesi romantik bir eğilim taşır. Bu bir yandan tarihsel olguların açıklanmasında ilişkili diğer dinamiklerin önemsizleşmesi ya da göz ardı edilmesi tehlikesini barındırırken öte yandan aynı tarihsel kesitin aynı coğrafya ve toplumunda ortaya çıkan farklı fenomenlerin ortak bir “çöküş” fenomeni içerisinde genelleştirilmesine neden olur. Dolayısıyla herhangi bir toplumsal siyasal yapının tarihsel evrimi, kendi içsel dinamiklerinden çok dış dinamiklerin belirleniminde özellikle “barbar” akınları ile bağlantılı bilindik bir çöküş ve karanlık çağ şematizmine indirgenir. Bu nedenle savaş, istila ve yıkıcı “barbar” saldırılarına dayalı tekli perspektif neredeyse bütün karanlık çağ tanımlamalarının ağırlık noktasını oluşturmuştur. Benzer bir yaklaşım George Ostrogorsky gibi önemli Bizantinistler tarafından altıncı yüzyıl sonu ve dokuzuncu yüzyıl ortasına yerleştirilen Bizans erken Ortaçağ'ı için kullanılmıştır.¹ Geç antik

¹ Decker, M. J. (2016). *The Byzantine Dark Ages*. Bloomsbury. S. 2.

dönemden erken Ortaçağ'a geçişte, altıncı yüzyılın başından itibaren Bizans topraklarına yapılan kuzeyde Slav, doğu sınırlarında Pers ve 632 yılından itibaren başlayan Arap fetihleri geç antik ekonomi modeli, sosyal yapı, kentsel doku ve demografinin gözle görülür oranda küçülmesi ve değişmesinin temel sebepleri sayılmıştır. Tez konusunun odağını oluşturan bu yüzyıllar içerisinde Bizans kentlerinde yaşanan değişim, Clive Foss, Wolfram Brandes, Müller Wiener tarafından aynı yaklaşım ile açıklanmış ve *polisten kastrona* geçiş olarak tanımlanmıştır.² Bu teoriye göre barbar istilaları, kıtlık, salgın ve depremler nedeniyle finansal, kültürel ve demografik çöküş antik kent kurumunun ve eski kent teritoryasının yok olmasına neden olmuştur.³ Özellikle Foss, 1977 tarihli "Archaeology and the Twenty Cities of Byzantine Asia" adlı ufuk açıcı makalesinde Pers ve Arap akınlarının Batı Anadolu kentlerinin küçülmesine neden olduğunu söylemiştir.⁴ Diğer yandan bilim insanları arasında antik *polis*in erken Ortaçağ'a geçişte kaybolduğuna dair ortak bir kanı bulunmasına rağmen farklı görüşler vardır. Örneğin Wolf Liebeschuetz antik kentlerde yaşanan değişimin kent elitlerinin ve aristokratik kültürün giderek kaybolması ile ilişkilendirmiştir.⁵ Benzer şekilde John Haldon, Christopher Wicham gibi tarihçiler konuyu Roma sosyal ve ekonomik yapısının değişimi üzerinden ele almışlardır.⁶ Yakın dönem tarihçilerden biri olan Luca Zavagno, geç antik dönemden Erken Ortaçağ'a geçişte kent problemi için kentlerin rolleri, tarihsel özellikleri, bölgesel ve alt-bölgesel kentleşme modellerinin değerlendirildiği "çok fonksiyonlu" yaklaşım modelini önermiştir.⁷ Bu açılardan düşünüldüğünde geç Roma veya erken Bizans toplum ve ekonomisi ile antik kent yaşamının dönüşümüne etki eden faktörlerin "karanlık çağ" bağlamı içerisinde değerlendirilmesi pek çok açıdan konuya sınır koymaktadır. Diğer yandan sadece yukarıda belirtilen fenomenler ele alındığında bile Decker'in haklı olarak

² Kirilov, C. (2007). The Reduction of the Fortified City Area in Late Antiquity: Some Reflections on the end of the Antique City in the Lands of the Eastern Empire. *Millennium Studies in the Culture and History of the First Millennium C.E. Vol. 2 Byzantium, Pliska and the Balkans*. (Ed. Henning, J.). pp. 3-25. Walter de Gruyter. S. 4.

³ Kirilov, 2007, s. 4.

⁴ Bkz. Foss, C. (1977). Archaeology and the Twenty Cities of Byzantine Asia. *American Journal of Archaeology*. Vol. 81. No. 4. Pp. 469-486. *Archaeological Institute of America*. [elektronik sürüm]. <http://www.jstor.org/stable/503279>. Erişim: 07.02.2017 19:34.

⁵ Bkz. Liebeschuetz, W. (1999). Antik Kentin Sonu. *Geç Antik Çağda Kent*. (Rich, J. Ed. Güven, S., Güven, E. Çev.). Homer Yayınevi.

⁶ Zavagno, L. (2007). *The Byzantine city (5th-9th centuries): De-constructing and Re-constructing The Urban Environment between Late Antiquity and The Early Middle Age*. Byzantine, Ottoman and Modern Greek Department. Institute of Archaeology and Antiquity. The University of Birmingham. Unpublished doctoral dissertation. S. 40.

⁷ Zavagno, 2007, s. 46.

vurguladığı gibi Bizans karanlık çağının kesin bir başlangıç tarihi yoktur.⁸ Bu nedenle tez çalışması, yukarıdaki yaklaşımların tümünün dahil edildiği, özellikle politik, ekonomik, sosyal ve kültürel parametrelerle bağıntılı çok perspektifli bir yaklaşımı kent probleminde ilişkin olarak model olarak önermektedir. Bu açıdan üçüncü yüzyıldaki büyük çaplı kriz sonrasında, kentsel gelişmeye etki eden değişikliklerin yaşandığı geç antik dönem, tez konusunun başlangıç kronolojisini oluşturmuştur. Bu bağlamda karanlık çağ kavramı, üçüncü yüzyıldan itibaren gelişen bir dönüşüm sürecinin yedinci yüzyılın askeri olayları içerisinde geç antik imparatorluk yapısının parçalanmasıyla tamamlanmış tepe ya da ayırım noktası olarak ele alınmıştır. Bu durum geç antik dönem boyunca antik kentlerin fiziksel yapılarında görülen değişim açısından daha fazla belirgindir. Benzer biçimde Timothy Gregory, Florin Curta ve Eric Ivison gibi arkeologlar karanlık çağ kavramını, çağrıştırdığı olumsuz anlamların dışında bir geçiş dönemi olarak kullanmayı kullanışlı bulmuşlardır.⁹ Bu nedenle tez konusu kapsamında belirtilen rezervlerle birlikte karanlık çağ kavramına bir ayırım noktası olarak bağlı kalınmıştır

⁸ Decker, 2013, s. 7.

⁹ Decker, 2013, s. 3.

1. GEÇ ANTİK DÖNEMDE ROMA İMPARATORLUĞU

Roma devleti M.S. Üçüncü yüzyılda politik-ekonomik ve askeri bir krize girmiş, kriz imparatorluğun antik örgütlenmesinin çözülmesine neden olmuştur. İzleyen yüzyıllar içerisinde Roma imparatorları Diokletianus döneminden (235-284) itibaren devletin dağılmasını önlemeye çalışmış, bu çabalar süreç içerisinde yönetim, ekonomi, maliye, kent, ordu, toplum ve kültür olmak üzere bir bütün olarak imparatorluk yapısında radikal değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Roma idaresi giderek merkezileşmiş, ekonomi, maliye ve ordu yönetimi devletin merkezileşme eğilimlerinin üzerine yeniden inşa edilmiştir. Bu dönemde imparatorluk, yönetimi kolaylaştırması açısından doğu ve batı olarak ikiye ayrılmış, dördüncü yüzyıl sonunda bölünme kalıcı hale gelmiştir. Bu durum üçüncü yüzyıldan itibaren açık bir finansal kriz yaşayan imparatorluk kentlerinin doğrudan merkezi otoritenin mali denetimi altına girmesi ile sonuçlanmıştır. Kentler geç antik dönem idari ve mali sistemi içerisinde giderek siyasi ve ekonomik otonomilerini kaybetmişlerdir. Aynı yüzyılda devlet mekanizmasının Hıristiyanlaştırılması, dönemin diğer dinamikleri ile birlikte antik dönem sosyal yapısı ve hiyerarşisinin farklılaşmasına neden olmuştur.

1.1. ÜÇÜNCÜ YÜZYIL KRİZİ

Son Severan imparator Severus Alexander'in 235 yılında öldürülmesinden, Diokletianus'un tahta çıkışına kadar (284-305) Roma dünyası yönetimden askeri yapıya, ekonomiden düşünce sistemine neredeyse bir çöküşün kıyısına gelmiştir.¹⁰ İkinci yüzyıldan itibaren artan savaş durumu nedeniyle ordular giderek sınırlara konuşlandırılmış, hükümetin askeri harcamalar karşısında sınırlarda bulunan orduyu desteklemekte zorlanması Roma merkezinden uzakta olan ordu komutanlarının bağımsız hale gelmesine neden olmuştur.¹¹ Ordu komutanları askerlerinin desteğiyle taht için birbirleriyle mücadeleye girişmiş, kendi alanlarında vergilere el koyarak para bastırılmışlardır. 260 yıllarında Palmyra ve Gaul bölgesi kendi atadıkları imparatorların altında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Diğer bölgelerde çıkan ayaklanmalar imparatorluk otoritesinin bozulmasına ve politik krizin derinleşmesine neden olmuştur.¹² Öte yandan 167-8 yıllarında imparatorluğun insan kaynaklarını azaltan *bubonic* (hıyarcıklı) veba salgını üçüncü yüzyıl ortasında tekrar ortaya çıkmış, iç savaşla birlikte nüfus ve asker sayısını büyük oranda azaltmıştır.¹³ İmparatorluk idaresinin işlevsizleşmesi ve ordunun etkisizliği nedeniyle imparatorluk sınırları batıda Germenler, doğuda Perslerin baskısıyla çökmüştür.¹⁴

İmparatorluk genelinde yaşanan politik kriz, askeri başarısızlıklar ve veba salgını; nüfus, üretim ve vergi dengesini bozarak derin bir ekonomik krizin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Üçüncü yüzyıl boyunca üretim düşmüş, vergiler azalmış ve enflasyonun sürekli olarak yükselmesi ile para değerini kaybetmiş, parasal ekonominin yerine takas ekonomisi yaygınlaşmıştır.¹⁵ İmparatorluğu geniş çaplı bir krize sürükleyen koşulların neden kaynaklandığını bilmek zordur. Dönemin temel kavrayışı askeri ve politik başarısızlıkları imparatorların öngörü eksikliğinden kaynaklandığı yönünde

¹⁰ Gregory. T. E. (2010). *A History of Byzantium*. Wiley-Blackwell. S. 23; Hammond, M. (1972). *The City in the Ancient World*. Harvard University Press. S. 305; Lerner, R. E. and others. (1988). *Western Civilizations Their History and Their Culture*. W. W. Norton & Company. Newyork. London. S. 200.

¹¹ Hammond, 1972, s. 306.

¹² Southern, P. (2006) *The Roman Army A social and Institutional History*. ABC-CLIO, Inc. S. 246; Lerner, 1988, s. 201.

¹³ Lerner, 1988, s. 201; Blois, de L. (2007). The Military Factor in the Onset of Crises in the Roman Empire in the Third Century AD. *Impact of Empire, Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*. (Lucas de Blois & Elio Lo Cascio, ed.). Brill. P. 497-509. S. 500.

¹⁴ Lerner, 1988, s. 201; Blois, 2006, s. 501; Gregory. T. E. (2010). *A History of Byzantium*. Wiley-Blackwell. S. 23; Croix, G.E.M de STE. (2013). *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi Arkaik Çağlardan Arap Fetihlerine*. (Çağdaş Sümer, çev). Yordam Kitap. S. 615.

¹⁵ Gregory. 2010, s. 23; Croix, 2013, s. 615.

değerlendirmek olmuştur. Diokletiaus'a kadar olan (235-284) elli yılda yirmi beş imparator tahta çıkmış ve hiç biri kendi yasallıklarını kurabilecek kadar iktidarda kalamamıştır. Bu nedenle erken imparatorluk döneminde tahta çıkacak imparatorun kim olacağını belirten kesin bir kanunun bulunmaması politik istikrarsızlığın bir yönünü oluşturan nedenlerden biri olarak düşünülmektedir.¹⁶ Diğer yandan Roma devletinin bölgesel gelişmesinin etkin olarak gerçekleşmediğine dair görüşler vardır, özellikle erken imparatorluk kurumunun yerel ölçekte dayandığı aristokratik ailelerin yerel sorumluluklarından giderek kendilerini çekmeleri¹⁷ ya da imparatorluk hizmetinde üst aşamalara geçmeleri nedeniyle bölgesel ve kentsel ağı bozulmasına ilişkin yaklaşımlar bulunur.¹⁸ Yerel elitlerin sorumluluklarının azaltılması ve buna bağlı olarak kentsel otonominin tasfiyesi geç antik dönem için oldukça spesifikdir. Bu açıdan Diokletianus'un reformlarında yerel yönetimlerin yeniden düzenlemesine ilişkin genel eğilim bu konuda gözle görülür bir zayıflığın reformcu imparator tarafından tespit edildiğine işaret etmektedir. Diğer yandan hem üçüncü yüzyıl krizinin ortaya çıkardığı dinamikler hem de Diokletianus'un reformlarının seyri açısından krizin askeri ve politik bir ilişkiler sarmalından kaynakladığı ve bu ilişkilerin sosyo-ekonomik yaşamda önemli problemlere kaynaklık ettiği düşünülmektedir.¹⁹

¹⁶ Lerner, 1988, s. 203.

¹⁷ *Curiales* ya da *Decuriones* denilen kent elitlerinin ikinci yüzyıl ikinci yarısından itibaren merkezi devletin baskısı altında kaldıkları düşünülmektedir. Latincesi *curiales*, Yunanca *bouleotai* olan aristokratlar kent meclisi ya da kent belediyesi üyeleridir. Bkz. Croix, 2013, s. 586.

¹⁸ Gregory, 2010, s.24.

¹⁹ Gregory, 2010, s. 31.

1.2. GEÇ ROMA İDARESİ

Diokletianus'un tahta çıkışıyla birlikte, yönetmek ve savunmak için oldukça büyük sınırlara sahip Roma imparatorluğu doğu ve batı olarak ikiye ayrılmıştır. Bu dönemde Roma devleti doğuda Diokletianus, batıda Maximian'ın hükümdarlığı altında yönetilmiştir. İmparatorların 293 yılında *tetrarşi*²⁰ yönetimini ilan etmeleri erken imparatorluk dönemi idari yapısının dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Sayısı elliden az ve farklı boyutlarda olan mevcut idari bölgeler bu dönemde bölünmüş, sivil ve askeri idare birbirinden ayrılmıştır. Emrinde ordu bulunan eski bölge valileri sivil vali ile değiştirilmiş ve ordu ayrı bir askeri valiye bağlanmıştır. İmparatorluk toprakları kendi yasama yetkisine sahip on iki *diocese*ye ayrılmıştır. Bunların sayısı I. Konstantinus döneminde (324-337) on dörde çıkarılırken, *dioceselerin* altısı doğuda, altısı batıda olarak Diokletianus döneminde üç, I. Konstantinus ile birlikte dört *prefectura* yani genel bölge valilikleri içinde gruplanmışlardır.²¹ *Prefecturaların* yöneticileri *praetorian prefect* ünvanına sahip, her imparatorun sağ kolu olan ve doğrudan imparatorlar tarafından denetlenen bölge valileridir. *Dioceselerin* başında *vicarius* ünvanına sahip *praetorian prefectin* kontrolü altında olan sivil memur bulunmaktadır.²² Düzenlemede *prefecturalar* birkaç *diocese*yi içine alırken *dioceseler* eyaletlerin birleşmesinden meydana gelmiştir. Eyaletler ise idari mekanizmanın en küçük birimi olan yönetiminde *moderatores*, *rectores* gibi memurların sorumlu olduğu kentlerin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Her kentin ise vergisinden sorumlu teritoryumu bulunmaktadır. Buna göre

²⁰ *Tetrarşi* sistemi imparatorluk otoritesinin taht gasplarından korunması için tasarlanmıştır. Buna göre doğu ve batıyı yöneten iki *augustus* (imparator) iki *sezar* ya da junior imparatorlar atanmıştır. Teoride imparatorluk topraklarında bölünme yoktur, her imparator verilen bölgede yönetim için sorumludur ve işbirliği içinde yönetme ilkesini benimsemişlerdir. Bölünme karışıklığı önlemek için diyarşik olarak tasarlanmıştır fakat pratikte dört imparatorun olduğu dörtlü bir yönetim bulunmaktadır. Diokletianus kendisine *sezar* olarak Galerius'u atamış, kendisi Balkanlar ile Anadolu'yu yönetirken, doğu bölgesini ise Galerius yönetmiştir. Batı *augustus* Maximian İtalya ve Kuzey Afrika'yı yönetmiş, *sezarı* Konstantinus Chlorus Gaul ve Britanya'nın yönetimini üstlenmiştir. Yaratılan istikrarın sürdürülebilir olması açısından *sezarlara* takip eden *augustuslar* olacaklarının garantisi verilmiştir. Bkz. Lerner, 1988, s. 211.

²¹ Haldon, J. F. (2007). *Bizans Tarih Atlası*. (Özdamar, A. Çev.). Kitap Yayınevi. S. 63.

²² Yeni düzenlemeye göre idari piramit imparator (imparatorluk), *praetorian prefect* (*prefecturalar*), *vicarii* (*dioceseler*), bölgesel yöneticiler (bölgeler) ve *curiales* (kent konsilleri) biçiminde oluşturulmuştur.

imparatorluk doğuda Orient, Illyricum, batıda ise İtalya ve Afrika *praefecturalarına*²³ bölünmüştür.²⁴

Tetrarşi reformları imparatorluk bölgelerinin sayısında bir artışın yanında bürokratik yönetimin yapısında kent belediyeleri ve merkezi otorite arasında yerel siyasetin aleyhine olan karmaşık bir ilişkiler ağı ortaya çıkarmıştır. Etkin bir merkezleşmenin yaratılması yerel inisiyatiflerin azaltılarak doğrudan merkezi idareye bağlanmalarını gerektirmiş, bunların yerlerini bölgeler üstlenmişlerdir.²⁵

Sonuç olarak kısa süreli imparatorlar döneminin ardından Diokletianus, reformasyonunun odak noktasını, iktidarı sağlamlaştırmak ve bütün idari sistemi merkezileştirmek üzerine oluşturmuştur. Bu açıdan Diokletianus tarihçilerin genel kabulüne göre Roma başkanlık sistemi *pricipatustan*²⁶ yasama yürütme ve yargının imparatorun şahsında toplandığı *dominatio*²⁷ sistemine geçmiş, Bizans otokrasinin temelini oluşturan idari hiyerarşiyi kurmuştur.²⁸

²³ *Praefecturaların* kendi yönetim alanları içinde yönetim merkezleri bulunmaktadır. Buna göre en büyük *praefectura* olan Orient *praefecturasının* merkezi Konstantinopolis, Illyricum'da Thessalonika, İtalya'da Ravenna ve Afrika *praefecturasının* merkezini Kartaca oluşturmaktadır.

²⁴ Maas, M. (2000). *Readings in Late Antiquity A Sourcebook*. Routledge. S. 11; Ostrogorsky, G. (1995). *Bizans Devlet Tarihi*. (Fikret Işıltan, çev.). TTK. S. 32; Gregory, 2010, s. 42; Treadgold, W. (1997). *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford University Press. S. 18; Haldon, J. F. (2007). *Bizans Tarih Atlası*. (Özdamar, A. Çev.). Kitap Yayınevi. S. 63; Haldon, J. F. (1997). *Byzantium in the Seventh Century the Transformation of a Culture*. Cambridge University Press. S. 176.

²⁵ Bu dönemde belediyeler idari hiyerarşinin alt birimleri olarak özerk pozisyonlarını kaybetmişlerdir. Özerkliğin kaybı antik kentin gelişimini etkileyen önemli faktörlerden biri olarak etkili bir mali sistemin yaratılması için iktidarın merkezleşme eğilimlerinin bir sonucudur.

²⁶ *Primus inter pares*: (*Principate* is first person within citizens) Eşitler arasında birinci ya da vatandaşlar arasındaki birinci kişi olan imparator. Augustus'un M.Ö. 31 yılında Actium savaşında Marcus Antonius ve Kleopatra güçlerini yenerek Roma'nın yönetimini tek başına üstlenmesi sonrası ya da biraz daha erken M.Ö 27 yılında başlayarak Diokletianus' a kadar olan dönem Roma imparatorluk veya Principate olarak adlandırılmıştır. Ünvan *princeps senatus* - senatörler arasında birinci / *princeps civitatis* - yurttaşlar arasında birinci kişi olarak geleneksel olarak Roma senatosunda ilk sözü söyleme hakkına sahip en yaşlı kişiyi tanımlamak için kullanılan *princeps senatus*'tan türetilmiştir.

Augustus ile birlikte imparatorun şahsına yüklenen *pricipate* ünvanı geleneksel anlamının dışında imparatorluk sistemini tanımlayan ve imparatorun üstünlüğüne atıfta bulunan bir anlam kazanmıştır. Olasılıkla Julius Sezar ile başlayan ve Octavian ile devam eden merkezleşme eğilimleri Roma'nın cumhuriyetten bir monarşiye dönüştürülmesinde *pricipatus* kurumu meşru bir dayanak olarak kullanılmıştır.

²⁷ *Dominatio*: lord ya da *dominus*, Diokletianus politik ve idari sistemini *pricipatustan* ayırmak için tarihçiler tarafından kullanılmıştır. Temelde Diokletianus'un ekonomik ve politik reformlarında görülen yoğun merkezleşme eğilimlerini vurgulamaktadır. Konuya ilişkin olarak farklı görüşler vardır. Croix, *dominatio* tanımlamasının gerçekçi olmadığını, *pricipate* sistemi ile zaten imparatorluk ve merkezleşme eğilimlerinin Augustus ile başladığını belirtir. Bkz. Croix, 2013, s. 24. Diğer yandan Diokletianus'un merkezleşme politikaları öncesi dönemlere göre baskın şekilde merkezi bir idari sistemin kurulmasına yönelik olarak çalışmıştır. Bunun doğrudan sonuçlarından biri olarak imparator kendisini *dominus* olarak kamusal yaşamdan ayırmıştır. Saray yaşamı daha ayrıntılı hale getirilmiş ve törensel bir düzen kurulmuştur. İmparatorun şahsına dair her şey kutsallaştırılmış, elbise ve renkler imparatorluk ailesini

1.3. EKONOMİ

Roma ekonomisi tarıma dayalı bir ekonomidir. Bütün endüstri öncesi toplumlarda olduğu gibi Roma ekonomisi, üretimin iklimsel değişikliklere, insan ve hayvan gücünün etkinliğine bağlı olması nedeniyle az gelişmiş bir ekonomi olarak işaretlenir.²⁹ Üretken nüfusun neredeyse dörtte üçü tarımda istihdam edilmiştir.³⁰ Bu nedenle temel zenginlik kaynağı toprak sahipliğidir.³¹ Tarımsal ekonomi geniş ölçüde köleci üretim sistemine dayalıdır.³² Tarımsal fazlalık vergi ve kira biçiminde imparatorluk memurları ve kent yönetiminde bulunan toprak sahipleri tarafından toplanmıştır. Tarımsal zenginlik özgür ya da köle olarak çalışan köylüler tarafından paylaşılmamış, halkın büyük çoğunluğu geçim sınırında yaşamıştır.³³ Ekonominin tarımsal ağırlığının yanında üretim endüstrisine yatırım ise oldukça düşüktür. Antik Roma'da yaygın olan üretim genellikle el üretimine dayalıdır ve büyük oranda seramik ve tekstil ağırlıklı ucuz tüketim malzemesi üretilmiştir. Teknolojik gerilik üretim artışına engeldir. İhtiyaçların büyük kısmı yerel olarak küçük zanaatçılar aracılığıyla ya da evlerde yapılan üretimlerle karşılanmıştır.³⁴

Ticari aktivitenin ana unsuru tarım ürünleridir. Özellikle tahıl ticareti Roma sosyal tabakasının en üstünde yer alan üç sınıfsal grup; senatörler, *equestrian* (üst düzey süvari

ayırıcı şekilde düzenlenmiştir. Bu dönemde imparatorun yatak odasının kutsallığını vurgulayan *sacrum cubiculum* oluşturulmuştur. Bkz. Gregory, 2010, s. 40; Treadgold, 1997, s. 20. Öte yandan *dominatio* sistemi *principatus*'un bir devamı olarak ortaya çıkmıştır. İki arasında belirgin farklar olmasına rağmen temelde aynı prensip üzerinde kişi kültü ve merkezleşme eğilimlerini içerirler. Bu açıdan *dominatio* Roma yönetim modelinden Bizans idari modeline evrimsel bir geçişin ara aşaması, *principate* ise *dominatio*'nun başlangıç evresi olarak bir sürekliliğe işaret eder. Benzer biçimde Haldon, Geç Roma devletinin otokratik mutlakiyetçiliğinin *pricipatus* döneminin uzun tarihi içinde geliştiğini ve bunun *dominatio* sistemi içinde doruğa ulaştığını belirtir. Bkz. Haldon, 1997, s. 22.

²⁸ Ostrogorsky, 1995, s. 27; Sayar, M. H. (2009). Geç Antik Devir. *Doğu Batı Düşünce Dergisi. Romalılar I*. Sayı 49. S. 235-261. S. 235.

²⁹ Garnsey, P. and Saller, R. (2014). *The Roman Empire Economy, Society and Culture*. Bloomsbury. S. 71.

³⁰ Boek (Sander) J. A. (2008). *Taxation in the Later Roman Empire A Study on the Character of the Late Antigue Economy*. MPhil Thesis Ancient History, Faculty of Art, Leiden University. S. 43.

³¹ Boek, 2008, s. 43.

³² Antik dünyada toprak ve zorunlu kölelik üretim sistemini oluşturmaktadır. Köle çalıştırmak toprak sahibi olmanın bir fonksiyonudur. Öte yandan özgür ücretli emek köle emeği yanında daha düşük bir fayda getirisine sahip olması nedeniyle Yunan ve Roma toplumunda önemli sayılmamıştır. Bkz. Croix, 2013, s. 150-151.

³³ Garnsey, 2014, s. 79.

³⁴ Garnsey, 2014, s. 71-72.

sınıfı) ve varlıklı özgür kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir.³⁵ Bu kişilerin öncelikli görevleri Roma kentinin tahıl ihtiyacını karşılamaktır.³⁶ Tarım ürünleri dışındaki ticari faaliyetin büyük çoğunluğunu ham madde ticareti oluşturur. Bunlar genellikle metal, maden, kereste, cam ve değerli taşlardır.³⁷ Augustus ile birinci yüzyılda başlayan barış dönemi (*pax romanum*) yol ve deniz ulaşımını güvenli hale getirmiş, Roma ticari yaşamını canlandırmıştır. Akdeniz ticaretinin yanı sıra Afrika, İspanya, Gaul, Germania (Almanya) ve Britanya gibi gelişmemiş bölgelerde ticari aktivite artmıştır.³⁸ Bu bölgelerde genellikle seramik, cam, tekstil ve bronz ticareti yaygındır. Günlük yaşam için gerekli olan maddeler çoğunlukla imparatorluğun yerel üretimi tarafından karşılanmıştır ancak kıymetli taşlar, ipek, baharat, esans gibi lüks ürünler doğudan ithal edilmiştir.³⁹ Her türlü tüccar, zanaatçı ve kent esnafı *collegium* olarak bilinen kendi meslek birliklerinde örgütlenmiştir. Bu kurumlar Roma'ya tahılın taşınması, ücretsiz ekmeğin dağıtılması, askeri malzemelerin üretiminde özellikle ikinci yüzyıl sonundan itibaren büyük rol oynamışlardır.⁴⁰

Barış dönemiyle birlikte ortaya çıkan gelişmeler Trajan döneminden (98-117) itibaren köle emeğine dayalı Roma ekonomisinin bozulmasına neden olmuştur. *Pax romanum* boyunca imparatorluğa köle arzı sağlayan savaş ve korsan faaliyetleri durmuş, köleler pahalı hale gelmiştir. Marcus Aurelius döneminde (96-180) başlayan veba salgını köle emeğinde yaşanan azalmaya ek olarak imparatorluğun iş gücünde büyük kayıplara yol açmıştır.⁴¹ Üçüncü yüzyıl koşullarında uzun mesafe ticaret azalmış, ekonomik bağlantılar aşamalı olarak kırılmıştır. Nüfus azlığı ve teknik yetersizlik üretimi düşürmüştür. Devletin vergi gelirleri azalmış ve paranın değeri enflasyon karşısında

³⁵ Roma toplumunda en yüksek sınıfsal tabakayı oluşturan senatörlerin varlıkları 1.000.000 *serterces* civarındadır, şövalyeler ise 400. 000, özgür varlıklı kişiler ise 50.000 *serterces* değerinde varlıklara sahiptir. Temin, P. (2013). *The Roman Market Economy*. Princeton University Press. S. 102.

³⁶ Temin, 2013, s. 103.

³⁷ Wilson, A. (2012). Raw Materials and Energy. *The Cambridge Companion the Roman Economy*. (ed. Walter Scheidel). Cambridge University Press. P. 133-156. S. 133.

³⁸ Garnsey, 2014, s. 78; Temin, 2013, s. 2; Walbank, F. W. (1987). Trade and Industry under the Later Roman Empire in the West. *Cambridge Economic History of Europe Trade and Industry in the Middle Ages*. Volume II. (Ed. M. M. Postan and E. Miller). Cambridge University Press. P. 74-132. S. 77.

³⁹ Walbank, 1987, s. 77; Runciman, S. (1987). Byzantine Trade and Industry. *Cambridge Economic History of Europe Trade and Industry in the Middle Ages*. Volume II. (Ed. M. M. Postan and E. Miller). Cambridge University Press. P. 132-166. S. 134.

⁴⁰ Walbank, 1987, s. 104; Heaton, H. (2005). *Avrupa İktisat Tarihi*. (çev: M. Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş). Paragraf yayınevi. S. 62.

⁴¹ Cameron, A. (2001). *Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*. Routledge. s. 85; Lerner, 1988, s. 204; Garnsey, 2014, s. 78; Walbank, 1987, s. 95.

giderek azalmıştır. Üçüncü yüzyıl boyunca asker ve sivil görevlilerin ücretleri enflasyon nedeniyle sürekli olarak baskı altında kalmıştır.⁴²

Üçüncü ve Dördüncü Yüzyıl Önlemleri:

Üçüncü yüzyıl sonunda Diokletianus öncelikle askerlerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmış ve fiyat artışını durdurmaya yönelik tedbirler almıştır. 301 yılında fiyatları sabitleyerek nominal değerini iki katı olmasını yasalaştıran fiyat kanunu çıkarmıştır. Kanunla birlikte enflasyona bağlı yüksek fiyattan satış yapılması yasaklanmış ve tüccarlara belirlenmiş fiyatlardan satış yapmaları emredilmiştir. Kanunda sabit fiyat uygulamasına riayet etmeyenlerin ölüm cezası alacağını bildirilmiştir. Lactantius'un belirttiğine göre yasa tüccarların korku nedeniyle satış yapmaktan kaçınmalarına, pazarlardan malların geri çekilmesine dolayısıyla fiyatların öncekilerden daha yüksek olmasına neden olmuştur. Bu nedenle hükümet düzenlemeyi 305 yılında kaldırmak zorunda kalmıştır.⁴³

Bu dönemde sivil ve askeri hizmet yapısının güçlendirilmesi, artan yönetim giderlerinin ve askeri harcamaların karşılanabilmesi için merkezi yönetim bütün vatandaşlarına büyük miktarda vergi sorumluluğu yüklemiştir. Vergi tayini aynı zamanda gelirlerin kontrolünün sağlanmasının bir yolu olarak görülmüş ancak merkezi iktidarın pahalı ve bürokratik sisteminin giderlerini vatandaşlara yüklemesi nedeniyle oluşan vergi aşırılığı toplumun bütününde rahatsızlık yaratmıştır.⁴⁴ Devletin aşırı ve baskıcı vergi mekanizmasına karşı köylüler topraklarını terk ederek kayıt dışı kalmaya çalışmışlardır. Varsıl sınıflar *annona* vergisindeki eksik miktarın tamamlanması sorumluluğu nedeniyle kent konsillerinde hizmet etmekten kaçınmışlardır.⁴⁵ Bu durum devletin dördüncü yüzyılda hukuki düzenlemelerle köylüleri toprağa bağlaması, varlığı *decurion* ya da *curia* olmaya yeten varsılların *decurionluğa* zorlaması yanı sıra *collegium*

⁴² Walbank, 1987, s. 100.

⁴³ Gregory, 2010, s. 45; Treadgold, 1997, s. 24; Maas, 2000, s. 61; Walbank, 1987, s. 102.

⁴⁴ Ostrogorsky'e göre Diokletianus'un mali reformları köylülerin topraklarını terketmeleri ya da topraklarını bir efendiye bağışlayıp onun himayesine girmelerine sebep olan *patronium* hareketini keskinleştirmiştir. Bkz. Ostrogorsky, G. (1966). Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages. The Agrarian Life of The Middle Ages. (Postan, M.M. ed.). *The Cambridge Economic History of Europe*. Volume I. Cambridge at University Press. S. 206.

⁴⁵ Treadgold, 1997, s. 22; Croix, 2013, s. 595.

birliklerinin taşımacılık, gıda ve üretim hizmetlerinin devlet sistemi ile bütünleştirmesine sebep olmuştur.⁴⁶ Kısaca üçüncü yüzyılın kriz koşullarında Roma ekonomisi, devletin giderek artan müdahalesi sonucunda ekonomik sınırların devlet tarafından belirlendiği güdümlü bir ekonomik modele evrilmiştir.⁴⁷

Diokletianus'un idari ve mali politikaları devletin gelirlerini arttırmış ve iç konsolidasyonu sağlamış görünür fakat reformların toplum üzerindeki etkisi aşırı vergi yükü ve baskı nedeniyle olumsuzdur. Dönemin Hıristiyan yazarı Lactantius, Diokletianus döneminde ülkenin dörde bölündüğünü, ordu sayısının arttırıldığını söylerken, Diokletianus'un merkezîyetçi idari ve ekonomik politikalarının "tarlaları çölleştirdiğini ve ekilmiş alanların ormanlığa dönüştürdüğünü" vurgulamıştır.⁴⁸ Diokletianus döneminde başlayan devletin genişlemesi ve merkezi bir yönetim sisteminin kurulması yeni sosyo-ekonomik kurumlarla birlikte dördüncü yüzyıl boyunca büyük oranda yerleşiklik kazanmıştır. Devlet gelirlerini sağlama almış, ekonominin nakde dönüşümü kademeli olarak artarak devam etmiş ve önemli bir kısmı beşinci yüzyılda Marcian döneminde (450-457) gerçekleşmiştir. Treadgold'un belirttiğine göre Marcian döneminin sonunda devlet hazinesindeki nakit rezervi 7.2 milyon *nomismatata* tutarındadır. Tahminlere göre daha büyük bir coğrafi alanın vergisini toplayan Diokletianus'un geliri 9.4 milyon *nomismatata* civarındadır. Aynı dönemde bütün imparatorluk gelirin 18 milyon *nomismatata* olduğu düşünülmektedir. Treadgold, imparatorluğun 215 yılında 22 milyon *nomismatata* olan geliri ile kıyaslandığında nüfusun azalmış ve çiftliklerin terkedilmiş olduğunu düşünmüştür. Bu dönemde vergilerin artmış olmasına rağmen idari mekanizmanın masrafları nedeniyle devletin giderleri gelirlerinden fazladır.⁴⁹ Dolayısıyla devletin kendi iç konsolidasyonunu ve

⁴⁶Walbank, 1987, s. 104. Croix'in belirttiğine göre, Diokletianus okur-yazar olmayan varsılların *decurionluk* görevinden kaçmalarını izin verilmemesini emretmiştir. Bkz. Croix, 2013, 588. *Decurion* sorumluluğunun verginin toplanması olduğu düşünüldüğünde durum ilk bakışta paradoks görünür fakat olasılıkla devletin vergilerin toplanmasında her katkı ve olanağı kullanmaya dönük eğilimi bulunmaktadır. Diğer yandan vergilerin toplanmasının merkezi olarak denetleniyor olması ve *decurionun* buradaki rolünün destekleyici bir aracıya indirgenmesi merkezi iktidar açısından *decurionun* sadece mülkü açısından önemli olduğunu gösterir. Bu durum sonraki yüzyıllarda *curiaların* tasfiyesi ile doğru orantılı görünmektedir.

⁴⁷Walbank, 1987, s. 111.

⁴⁸Lactantius, on the death of the persecutor 7.1-8. Maas, 2000, s. 12. Cameron bu yorumun taraflı olduğunu düşünür. Bkz. Cameron, 2001, s. 82.

⁴⁹Diokletianus döneminde ordu ve bürokrasi üyelerinin sayısı önceki dönemin neredeyse iki katı kadardır. 200 yılı dolaylarında imparatorluğun asker sayısının imparatorluk genelinde 446 bin olduğu bilinmektedir. Diokletianus'la birlikte asker sayısı yüzde 45 arttırılarak 645 bin olmuştur. Bu dönemde sadece doğuda 343 bin asker bulunmaktadır yani ikinci yüzyıldaki imparatorluk ordusunun bütününden doğu ordusu sadece yüzde 23 daha azdır. Diokletianus gelirlerin yüzde 80'ini orduya, yüzde 10'unu ise

ekonomide görelî bir stabilizasyonun sağlanmış olmasının yanında imparatorluk ikinci yüzyıla kıyasla daha iyi koşullarda değildir.

Beşinci ve Altıncı Yüzyıllar:

Beşinci yüzyıl sonlarında I. Anastasius (491-518) kent ekonomisini canlandırmak için, I. Konstantinos döneminden itibaren her beş yılda bir *negotiatores*lerden (tüccar, faizci, para değişimcisi, zanaatçı, esnaf, fahişeler) toplanan *collatio iustralis* vergisini kaldırmış ve çeşitli vergi indirimleri gerçekleştirmiştir.⁵⁰ Reformlar sonucunda kent hayatı canlanmış ve parasal aktivitenin hacmi büyük oranda artmıştır. Aynı zamanda kırsaldaki *annona* ödemelerinin parasal temele çevrilmesi sağlanırken devletin kendi iâşe ihtiyaçları için düşük ve sabitlenmiş fiyattan satın alma yoluna gitmesi (*coemptio*) kırsaldaki durumu ağırlaştırmıştır. Bu nedenle I. Anastasius dönemi kent ve ticaret hayatı için canlanma anlamına gelirken kırsal için vergi yükünün artması anlamına gelmiştir.⁵¹

Üçüncü yüzyıl krizinin getirdiği tüm olumsuzluklara rağmen, beşinci yüzyıl imparatorluğun doğusunun devletin yeni enerji ile kendini tahkim edebildiği alan olmuştur. Doğru imparatorlarının Diokletianus'tan itibaren devam eden reformları devlet idaresini canlandırmış, kriz döneminin ağır kırsallaşma ve demonetarizasyon koşullarında kentlerde ticaret ve parasal ekonomiyi batıya kıyasla iyileştirmeyi başarmıştır. Batı ise beşinci yüzyılda Germanik ve Gothik halklar tarafından işgal edilmiş ve üçüncü yüzyıl krizinin takas ekonomisi ve kırsallaşma ile belirginleşen sonuçlarından kendisini kurtaramamıştır.

Altıncı yüzyılda I. Iustinianus'un (527-565) Kuzey Afrika ve İtalya'da Batı Roma devletine ait parçaları Bizans ile birleştirmesi Akdeniz ticaretinde canlanma yaratmıştır. Bizans devletinin 530 yıllarında batıya doğru genişlemesi nüfusun artmasını sağlamıştır.

bürokrasiye harcamıştır. Bkz. Treadgold, 1997, s. 144. Altıncı yüzyıl ortasında Ioannes Lydus, Diokletianus dönemi için 435. 266 asker sayısını vermektedir yanı sıra aynı dönemde düzenli memur sayısının yaklaşık 30 bin civarında olduğu düşünülmektedir. Bkz. Croix, 2013, s. 618.

⁵⁰ Ostrogorsky, 1995, s. 59; Treadgold, 1997, s. 168; Haldon, 1997, s. 177; Kazhdan, P.A. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press. S. 450.

⁵¹ Ostrogorsky, 1995, s. 60; Treadgold, 1997, s. 168.

Bu durum iş gücü, doğal kaynaklar ve sermayede önemli bir artışı beraberinde getirmiştir. Genişleyen ekonomik aktiviteyle birlikte sistem belirli bir istikrar kazanmıştır.⁵² Öte yandan yüzyılın yarısından itibaren Geç Roma ya da erken Bizans ekonomisi bozulmaya başlamıştır. 540 yıllarında tüm Akdeniz dünyasında ortaya çıkan büyük *bubonic* veba⁵³ (hıyarcıklı) salgını imparatorluğun insan gücü ve vergi ödemelerinde etkisini göstermiştir. Nüfusun veba nedeniyle yüzde otuz azalması arz-talep eğrisinin aşağıya doğru gelişim göstermesine yol açmış ve imparatorluk finansmanı büyük oranda azalmıştır.⁵⁴ Bu dönemde I. Iustinianus vebanın finansal etkilerine karşı Diokletianus'un üçüncü yüzyıl krizine karşı uyguladığı sabit fiyat uygulamasını yürürlüğe koymuştur. Düzenlemelerle kriz ortamında spekülasyon ve vurgunculuk önlenmeye çalışılmış ve hiçbir meslek grubunun alışılmış fiyatların dışında aşırı fiyat uygulamasına izin verilmemiştir.⁵⁵ Diğer yandan imparatorun batıya yönelik fetih savaşlarının getirisi kısa süreli olmuştur. Seferlerin başlangıcında ön görülemeyen sürekli savaş durumu Perslerin⁵⁶ doğu cephesinden 540 yıllarında saldırması ile iki cephede mücadele vermek zorunda kalan imparatorluğun askeri ve mali kaynakları

⁵² Laiou, A. E. and Morrison, C. (2007). *Byzantine Economy*. Cambridge University Press. S. 23-23

⁵³ Hindistan ya da Güney Afrika'da başladığı düşünülen *bubonic* veba salgını 541 yılında Etiyopya'nın Pelusium limanından Mısır'a ulaşmıştır. Salgının yayılma biçiminin farelerdeki pirelerin ısırması ve öksürük ile gerçekleştiği düşünülürken tüm Akdeniz'e yayılması ticaret rotaları üzerindeki limanlara çok sıradan bir durum olarak fareleri taşıyan gemiler, askeri ordular ve insanlar aracılığıyla yayılmıştır. Bu dönemde salgına karşı önlem ve tedavi hakkında kesin bir bilginin olmamasının yanı sıra salgının Doğu Akdeniz'in büyük limanlarına ulaşması yiyecek tedarikinin bozulmasına neden olarak salgının ölümcül etkisini arttırmıştır. Sadece Konstantinopolis'te 230 bin kişinin bu dönemde salgın nedeniyle öldüğü belirtilir. Treadgold'a göre salgın kurbanlarının dörtte üçünü öldürmüştür ve ikinci durumda akciğerlere saldırarak tahrip etmiştir. Bkz. Treadgold, 1997, s. 196. Vebanın dolaşımı sekizinci yüzyıla kadar sürmüştür ve 555, 560, 572, 585, 592, 598, 608 ve 618 yılları arasında her on beş yılda bir tekrar ortaya çıkmıştır. Bkz. Gregory, 2010, s.150; Haldon, 1997, s. 111; Laiou and Morrison, 2007, s. 38. Prokopius, vebanın Konstantinopolis'e, ortaya çıkışının ikinci yılının bahar ayında ulaştığını ve günlük ölüm oranının ilk veba salgınında beş bin ikincisinde on bin kişi olduğunu bildirmiştir. Kilise tarihçisi Evagrius ise vebanın Perslerin Hatay'ı ele geçirmesinden iki yıl sonra ortaya çıktığını ve Etiyopya'da başlayarak 42 yıl içinde bütün dünyaya yayıldığını belirtir. Bkz. Maas, 2000, s. 260-261. Salgın sırasında imparator I. Iustinianus vebadan ağır şekilde etkilenmiştir fakat hukukçu Tribonian gibi pek çok devlet görevlisi hayatını kaybetmiştir. Bkz. Gregory, 2010, s. 150; Treadgold, 1997, s. 196. Bilim adamları bu dönemde Konstantinopolis nüfusunun üçte birinin öldüğünü düşünmektedir ve kırsaldan çok kentleri etkileyen veba salgını imparatorluk genelinde kırsal yerleşmelerin ağırlık kazanmasını sağlayan faktörlerden biri olmuştur.

⁵⁴ Cameron, 2001, s. 111; Laiou and Morrison, 2007, s. 24-38.

⁵⁵ Mass, 2000, s. 63.

⁵⁶ Perslerle olan savaş durumu I. Iustinianus'a saltanatının ilk yıllarında imparator I. Iustin'den kalan bir sorun olmuştur. Bizans ordularının Kuzey Suriye Callinicum yakınlarında Sasanilere yenilmesi ile 533 yılında Bizans için çok ağır olan 11 bin poundluk altın ödenmesini içeren bir barış anlaşması yapılmıştır. Bkz. Cameron, 2001, s. 110. I. Iustinianus Perslerle yapılan barış anlaşmasının hemen ardından Kuzey Afrika'nın fethine, anlaşmadan iki yıl sonra ise İtalya seferine başlamıştır. Perslerle yapılan anlaşma çok kısa sürmüş ve olasılıkla merkezi iktidarın batı seferlerine başlarken hesaplamadığı bir hata olarak uzun vadede imparatorluğun askeri, mali ve insan gücü kaynaklarını tüketen bir kriz durumu haline gelmiştir.

tükenmiştir.⁵⁷ Bu durum yoğunlaşan savaş ortamı nedeniyle artan askeri harcamaların vergi artışına sebep olmasından dolayı büyük politikanın iflası olarak değerlendirilmiştir.⁵⁸

⁵⁷ Cameron, 2001, s. 120; Laiou and Morrison, 2007, s. 39.

⁵⁸ Laiou and Morrison, 2007, s. 23.

1.3.1. Toprak Yönetimi

Roma ve Bizans toplumunda ekonominin referans noktası topraktan gelen üretimdir. Antik dönem ve Ortaçağ boyunca zenginliğin asıl kaynağını ve yatırımın birincil unsurunu tarım oluşturmuştur.⁵⁹ Dolayısıyla topraktan elde edilen artı değerın tasarruf biçimi ve yönetimi imparatorluğun sosyo-ekonomik karakterini ve politik yönelimlerini belirleyen başat faktördür.

M.Ö. 220 yıllarından itibaren *patrici* senatör sınıfının toprağa yönelmesi, köle emeğine dayalı geniş ölçekli tarımsal kuruluşlar olan *latifundium* çiftliklerinin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Erken imparatorluk dönemi boyunca aristokratik büyük toprak sahipliği tarımsal zenginliğin elde edilmiş biçimi olarak Roma toplumsal yapısının genel görüntüsünü oluşturmuştur.⁶⁰ M.S. ikinci yüzyılla birlikte ekonominin demonetarizasyonu ve *latifundia* için temel emek gücünü oluşturan köle arzının pahalı hale gelmesi *latifundia* sahiplerinin çiftliklerini yeni bir organizasyon içinde değerlendirmeye itmiştir. *Latifundium* çiftlikleri bu dönemde toprak sahibine ait kısmı olan *domain* ve bağımsız köylü ya da tarım işçisi statüsü verilerek azad edilmiş kölelere kiralanmış *manselere* bölünmüştür.⁶¹ Kolon⁶² adı verilen (*colonus*) toprak kiracısı

⁵⁹ Haldon, 1997, s. 11; Croix, 2013, s. 167; Cameron, 2001, s. 95; Sarris, 2009, s. 94; Kazhdan, A. P. and Epstein, A. W. (1990). *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. University of California Press. S. 8; Bloch. M. (2005) *Feodal Toplum*. (çev: M. Ali Kılıçbay). Doğubatu. S. 327.

⁶⁰ Heaton, 2005, s. 51.

⁶¹ Yerasimos, S. (1976). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*. Gözlem Yayınları. S. 29.

⁶² Kolon irsi olarak efendisinin toprağına bağlanmış çiftçidir. Kolonların topraklarını terk etmesi ve kolonun topraksız bırakılması 332 yılında I. Konstantinus tarafından yasaklanmıştır. Statüleri kalıtsal olarak çocuklarına devredilen kolonlar zorunlu olarak mesleklerine bağlanmıştır. Roma kolonu Batı Avrupa Ortaçağı serfinin embriyonudur. Kolonusun Ortaçağ serfine dönüşümü konusunda Cameron'un rezervi bulunmaktadır. Cameron'a göre kolonustan serfliğe kronolojik geçiş basit değildir ve sıklıkla Marksist tarihçiliğin hatası olarak görünür. Bkz. Cameron, 2001, s. 87. Kolonluk geç imparatorluk döneminde çeşitli statü örnekleri gösterir ve koşulları bölgeden bölgeye değişmektedir. Temelde terim *coloni liberi* ve kolonusun bir türü olan *coloni adsripticiyi* kapsar. Terim özgür insanları ve Roma vatandaşlarını belirtmiştir ve tarım hizmeti ile yükümlüdürler. Kolonusun kendine ait bazı mülkleri olmasına rağmen efendilerinin izinleri olmadan herhangi bir devir işlemi gerçekleştiremezlerdi öte yandan efendilerini dava etmek gibi özgür bireyi niteleyen hukuki ehliyete sahiptirler. Kolonusun bir türü olarak *coloni adsriptici* beşinci yüzyılda ortaya çıkmıştır ve topraksız ekici olarak statüsü tarımsal kölelik ve günlük tarım işçiliği biçiminde toprak sahibi adına düzenlenmiştir. Bunlar toprak sahibi tarafından toprakla birlikte alınıp satılabilmiştir. *Coloni liberi*, *adsriptici* statüsüne oranla daha özgür görünür çünkü onların teoride sözleşme yapmak ve mülkünü devretmek gibi hakları vardır ancak bu durumda toprak kölesi olarak sınıflandırıldıkları görülür. Batıda statüleri giderek kötüleşme eğilimindedir Vizigot İspanya'sında kolonluk kölelikle birleştirilmiştir, Fransa'da özgür ile serf arasında bir yer edinmiştir. Bkz. ODB, 1991, s. 24-481. Bu açıdan kolonus ve serf arasındaki ilişki farklı dolayımına sahiptir. Kolonus bir kişinin bağımlısı değil teoride toprağın bağımlısı kılınmıştır. Bu doğuda kolonusun özgür birey kategorisinin varlığına az çok işaret eder ancak Bloch'un belirttiği gibi batıda feodalizmin kuruluşuyla

mansede çalışması karşılığında ürettiği üründen 1/10 oranında toprak sahibine vermenin yanı sıra toprak sahibinin *domaininde* zorunlu angarya çalışmasına tabi tutulmuştur. Bu durumun doğrudan sonuçlarından biri toprak sahibi için verimsiz hale gelen köle emeğinin tarımsal organizasyonda azaltılmasının yanında bağımsız küçük toprak sahipliğinin giderek büyük çiftlikler tarafından yutularak bağımlı köylülük fenomeninin yaygınlaşmasıdır. Bu manzara büyük oranda imparatorluğun batısında baskın bir karakter kazanmıştır.⁶³ Üçüncü yüzyıl krizi içerisinde batıda devlet otoritesinin giderek silinmesi ve artan idari boşluklar yerel hayatın denetiminin büyük toprak sahibi sınıfların kontrolüne girmesine neden olmuştur.⁶⁴ Büyük toprak sahipleri otorite boşluğunda köylülerin himayesine başvurdukları kişiler haline gelmişler ve bölgelerinin yöneticisi olarak vergi toplamış, idari ve yasama ayrıcalıkları elde etmişlerdir.⁶⁵ Bu durum Diokletianus ile başlayan merkezileşme eğilimlerinin ve mali reformların nesnel zeminini oluşturmanın yanı sıra devlet idaresinin işlerlik kazandırılması zorunluluğunu gösterir.

Büyük Toprak Sahipliğinin Genişlemesi:

Geç imparatorluk ve erken Bizans döneminin kırsal manzarası büyük toprak mülkiyetinin büyümesi ve küçük köylülüğün giderek çözülmesidir. Bu dönemde mevcut topraklar azalmış ve özgür köylüler bağımlı kiracılara dönüşmüştür.⁶⁶ Benzer biçimde imparatorluğun yoğun nüfuslu bölgesi olan Mısır'da özgür köylü toprakları devlet mülkleri ile birlikte sistematik olarak emilmiştir. Öte yandan iş gücü kıtlığı devlete ait alt kademe toprakların büyük mülk sahiplerine *adiecto sterilium*⁶⁷ kapsamında kiraya

kolonusun toprağa olan bağlılığı senyörüne olan bağımlılığıyla yer değiştirmiştir. Dolayısıyla kolonus ile toprak kölesi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Bkz. Bloch, 2005, 347.

⁶³ Bu dönemde batıda imparatorluğun doğusuna göre giderek kırsal ilişkilerde egemen olan büyük toprak sahipliği ve kiracı bağımlı köylülük fenomeni, batı feodalizmi olarak kategorize edilen üretim modelinin ilk evresini oluşturmaktadır.

⁶⁴ Geç antik dönemde doğu ve batı birbirine benzer bir manzaraya sahip olmasına rağmen merkezi otoritenin kendini doğuda tahkim edebilmesi ve 476 yılında imparatorluğun batı parçasının çözülmesi doğu ve batı açısından iki farklı gelişim çizgisi izlenmesinin temel nedenlerinden biridir.

⁶⁵ Heaton, 2005, s. 34.

⁶⁶ Kropp, J. T. (2001) *Taxes Patronage and The Codex Theodosianus Taxation as Political Strategy, 313-419 A.D.* Master Thesis. The University of Texas at El Paso. S. 84.

⁶⁷ Ostrogorsky'a göre *adiecto sterilium* sistemi Mısır'da Ptolemaioslar döneminden beri bilinmektedir. Geç antik dönemde sistemin uygulanması bakımsız devlet topraklarının büyük mülk sahiplerine zorla verilmesi ile vergi gelirleri elde edilmeye çalışılmasının bir sonucu olarak yaygınlaşmıştır. Bkz. Ostrogorsky, 1966, s. 206. Sistem temelde terk edilmiş ya da sahipsiz toprakların mali sorumluluklarıyla birlikte aynı köyün üyelerine, arazi sahibi yakınlarına resmi olarak devredilmesidir. Büyük mülk

verilmesine neden olmuştur.⁶⁸ Büyük toprak sahipleri bu yöntemle kendi sahipliklerini kabul etmeye ve vergi ödemeye zorlanmıştır. Üçüncü yüzyılda sistem imparatorluk genelinde uygulanmış ancak *adiecto sterilium* devlet topraklarının çalıştırılması için verimli olmamış ve büyük toprak sahipliğinin gelişim eğrisinin toprak edinme yönünde artmasıyla sonuçlanmıştır.⁶⁹ Diğer yandan süreç doğuda senatör mülkleri ve politik güçlerinin daha az olması, doğu elitlerinin batıda olduğu gibi kent ve kır yaşamında baskın olmamaları nedeniyle daha başarılı görünür. Bu açıdan merkezi iktidarın ekonomi politikaları doğuda mali kontrolün sağlanmasında etkili olmuştur ancak imparatorluğun doğusunda ve batısında kırsal ilişkilerde büyük toprak sahipliği genişlemesini sürdürmüştür.⁷⁰ Aynı zamanda büyük toprak sahiplerinin kendi kolonuslarının vergi sorumluluğunu üstlenmeleri devletin vergi sisteminde aracı olmalarını sağlamıştır. Bu dönemde vergi ödemeleri kolonustan efendisine ve onlardan *praefecturalara* bağlı memurlara ödenerek gerçekleştirilmiştir.⁷¹ Bu durum toprak sahipleri ile kiracıları arasında devlet kontrolünün atlanmasına neden olmuştur. Özellikle batıda toprak sahiplerinin vergi kaçırmalarına ve kolonların büyük toprak sahiplerinin himayelerine girmelerini teşvik etmiştir.⁷² Dolayısıyla devlet taleplerinin baskısını azaltmak isteyen bağımsız küçük köylünün gönüllü olarak büyük toprak sahibinin himayesi altına girmesi (*patronium*⁷³) hızlanmıştır.⁷⁴ Bu gelişmenin kendisi

sahiplerine yapıldığı gibi sistemin imparatorluk genelinde uygulanması devlete yapılan vergi gelirlerinin eksiksiz sağlanmasını amaçlamıştır ancak sistemin işlerlik kazanması sekizinci yüzyılda gerçekleşmiştir. Bkz. *Epibole* ya da *adiecto sterilium*: ODB, 1991, s. 709; Haldon, 1997, s. 29.

⁶⁸ Roma toplumu için toprak başlıca yatırım alanı olarak görülmüştür. Bu durum ileride Bizans aristokrasisinin temel servet birikim modeli olarak görünecektir fakat ikisi arasında dinamikler farklıdır. Diğer yandan toprak kiralama biçimi Roma dönemi boyunca başlıca toprak işletme biçimidir. Bkz. Johnston, D. (2003). *Roman Law in Context*. Cambridge University Press. S. 61. Kiracının kiracısı şeklinde üçüncü şahıslara kadar kiralamak hukuken mümkündür. Kiracının kiraya verme hakkı I. Iustinianus'un *Institutes* kanununda kiralayan kişinin kiralama hakkını elde edebileceği yönünde kanunlaştırılmıştır. Bkz. Birks, P.- McLeod, G. (1987). *Justinians's Institutes*. (translated with an introduction by Grant and McLeod with the Latin text of Krueger, P.) Cornell University Press. S. 115, III. 24. Benzer biçimde devlet savaşlarda kazandığı *ager publicus* topraklarının büyük bölümünü belirli bir süre bazen de süresiz olarak kira almadan *patricuslara* bırakmıştır. Bkz. Karadeniz, Ö. (1976). *Iustinianus Zamanına Kadar Roma'da İş İlişkileri*. Sevinç Matbaası. S. 8.

⁶⁹ Ostrogorsky, 1966, s. 206; Setton, 1953, s. 228.

⁷⁰ Haldon, 1997, s. 31; Laiou and Morrison, 2007, s. 32.

⁷¹ Haldon, 1997, s. 29.

⁷² Grey, C. (2011). *Constructing Communities in the Late Roman Countryside*. Cambridge University Press. S. 198.

⁷³ *Patronium* hareketine karşı geç antik dönemde gelişen merkezi otoritenin tepkisi *Codex Theodosian*'da oldukça belirgindir. *Codex*'te özellikle hareketin Mısır'da gerçekleştiğine dair bir ibare bulunmakla birlikte himaye altına giren çiftçiler beş ve on iki pound altın ödemekle yükümlü tutulmuşlardır. Öte yandan I. Konstantinus'un vergi miktarına ilişkin olarak devletin önerdiği verginin "sadiq" eyalatlar için fazla olmadığı yönündeki ifadesinin kanunda geçiyor olması dikkat çekicidir. Bkz. *The Theodosian Code and Novels and The Sirmondian Constitutions*. (ed. Pharr, C.). (1969). Greenwood Press, Publisher. S. 316, 11. 24. 2. Bunu dönemin vergi aşırılığına karşı artan şikayetlerin imparatorun

merkezi hükümetin büyük toprak sahipliği ile yüzyıllarca sürecek bir çatışma alanına dönüşmüştür. Bu nedenle devlet dördüncü yüzyıldan itibaren gelirlerini ve otoritesini azaltan büyük toprak sahipleri yerine giderek daha fazla küçük toprak sahipliğini ve köy topluluklarını desteklemeye eğilimli görünür.⁷⁵ Öte yandan dördüncü yüzyıl boyunca finansal faktörler ve artan iş gücü ihtiyacı hükümetin 332 yılında kolonların kalıtsal olarak toprağa bağlamasına neden olmuştur. Kanuna göre özgür olan kolonun toprağa bağlanarak hareket özgürlüğünü kaybetmesi ile statüsünün çocuğuna geçmesi pratikte büyük toprak sahiplerinin serflerine dönüşmelerine yol açmıştır.⁷⁶ Dolayısıyla dördüncü yüzyıldan itibaren tarımsal nüfusun büyük bir çoğunluğu değişen statülerde kolonidir. Erken Bizans devletinde Balkanlar, Anadolu ve Suriye'nin belirli bölgelerinde özerk köylü alanları olmasına rağmen dördüncü yüzyıldan erken yedinci yüzyıla kadar aristokratik büyük toprak sahipliği tarımsal ekonomide ve buna bağlı sosyal ilişkilerde baskındır. Bu dönemde bağımsız köylü gruplarının yanı sıra kentsel meslek birlikleri geç antik dönemin zorunlu Roma ekonomisi içinde birleştirilmişlerdir.⁷⁷ Devlet benzer biçimde çeşitli meslek sahiplerini kalıtsal olarak mesleklerine bağlayarak imparatorluğun ihtiyaç duyduğu iş gücü kaynağının devamlılığını sağlanmayı amaçlamıştır.⁷⁸

ağzından ifade edilmesi ve vergiye itirazın asilik olarak kavranılması yönünde iki şekilde okumak mümkündür. Diğer yandan Geç Antik dönemde özel toprak sahipleri ile merkezi otorite arasında bir tür antagonizma olduğunu varsaymak abartılıdır. Bkz. Grey, 2011, s. 201. Benzer biçimde Bizans devleti açısından böyle bir antagonizmanın saptanması zorlama olacaktır, çünkü büyük toprak sahipliği olgusu genel olarak Bizans idari sisteminin yüksek aşamalarında bulunan yönetici sınıfın bir fonksiyonudur. Bkz. Kaplan, M. (2009). *The Producing Population. A Social History of Byzantium* (Haldon, J. Ed.). Willey-Blackwell. P. 143-168. S. 144. Bu durum bir açıdan Bizans toplumsal yapısında sistemin monotonluğunu bozan güçlü bir dinamiği oluşturmuştur ancak devletin geç Bizans dönemine kadar büyük toprak mülkiyetine ilişkin temel refleksi feodalleşme eğiliminin bastırılması yönündedir.

⁷⁴ Ostrogorsky, 1966, s. 206; Yerasimos, 1976, s. 36.

⁷⁵ Ostrogorsky, 1966, s. 207; Sarris, P. (2009). *Social Relations and the Land: The Early Period. A Social History of Byzantium* (Haldon, J. Ed.). Willey-Blackwell. P. 92-112. S. 104-105; Setton, K. M. (1953). *On the Importance of Land Tenure and Agrarian Taxation in the Byzantine Empire, from Fourth Century to Fourth Crusade. The American Journal of Philology*. Vol. 74, No 3. Pp. 225-259. www.jstor.org/stable/292309. 07.07.2015 09:38. S. 228; Kropp, 2001, s. 84.

⁷⁶ Ostrogorsky, 1966, s. 206; Ostrogorsky, 1995, s. 36.

⁷⁷ Haldon, 1997, s. 28; Sarris, 2009, s. 108.

⁷⁸ Diokletianus ve I. Konstantinus reformları toplumsal ve ekonomik açıdan siyasi bir bütünlüşmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle ekonomik aktiviteler güdümlü bir ekonomik modele göre düzenlenmiştir. Üçüncü yüzyıl krizinin yarattığı iş gücü eksikliğine reformun tepkisi tarımda kolonuların toprağa bağlanması ile kentlerde *collegialar* üzerinden mecburi hizmetlerin gerçekleştirilmesi adına kalıtsal mesleğe bağlama sisteminin tercih edilmesidir. Bkz. Karadeniz, 1976, s. 28. Kriz yıllarında *collegialara* sorumlu oldukları işlerin tekeli verilmiş ve üyeleri verdikleri hizmet karşılığında askerlik görevinden muaf tutulmuşlardır ya da karşılığı ödenmeden verdikleri hizmet vergi ödemesi olarak değerlendirilmiştir. Gemiciler *collegiumu* buğdayı Mısır'dan karşılıksız taşımış, fırıncılar ekmeği ücretsiz pişirmiş veya imalatçılar maliyet fiyatına mal vermek zorunda bırakılmıştır ancak devletin giderek artan taleplerinin ağırlığı *collegium* üyelerinin kentlerden kaçmasına yol açınca merkezi hükümet onların yer değiştirmelerini yasaklayarak kalıtsal olarak mesleğe bağlamıştır. Bkz. Heaton, 2005, s. 62. Mesleğe

Yeni Bir Aktör - Büyük Toprak Sahibi Olarak Kilise:

Beşinci yüzyılda yeni bir büyük toprak sahibi grup olarak kilise ve piskoposluk ortaya çıkmıştır. Kilise kendi bünyesinde bulunan hastane, yetimhane, yaşlılar evi gibi hayır kurumları sayesinde toplumda büyük prestij kazanmış, imparatorlar ve inançlı Hıristiyanların yaptıkları bağışlarla geniş ölçüde toprak edinmiştir. Bu dönemde piskopos, kilisenin idari ve mülki amiri olarak yönetici sınıfın bir üyesi haline gelmiştir. Piskopos kendi *diocese* sınırları içerisinde bulunan tüm din adamları ve manastırları kontrol etmiştir. Manastır başrahibinin seçilmesi, yeni yapıların yapılması, kilise mülklerinden gelen gelirlerin hayır kurumlarına ve din adamlarına dağıtılması piskoposun denetimine verilmiştir. Altıncı yüzyılda kent mahkemelerinde ve idari fonksiyonlarında görevlendirilen piskopos bu dönemde kent babası olarak kent elitleri arasına girmiştir.⁷⁹ Diğer yandan kilise ve piskoposluk, *patronium* hareketine karşı devletin bağımsız köylüyü destekleme politikasının bir aparatı olarak yasal patron sıfatıyla köylüyü himaye etmeye başlamıştır. II. Theodosius'un (408-416) 415 yılında çıkardığı kanunla⁸⁰ Konstantinopolis ve Alexandria (İskenderiye) kiliseleri zayıfların korunması karşılığında, koruma altına aldıkları köylerin bütün vergi gelirlerini ve sorumluluklarını elde etmiştir.⁸¹ Bu dönemde ekonomik güçleri giderek artan kilise kurumu, diğer toprak sahibi gruplar gibi çok sayıda kolonus ve tarımsal kölenin sahibi olmuştur. Aynı yüzyılda sonraki imparatorlar kilisenin artan ekonomik nüfuzu karşısında bütün himaye sözleşmelerini yasaklamışlardır.⁸² Önlemlere rağmen kilise ve piskoposluk kentsel ve kırsal patron olarak konumunu güçlendirmeyi sürdürmüştür. Bu açıdan imparatorluk genelinde var olan büyük mülk sahipliği olgusu devletin idari sisteminin bir fonksiyonu olarak devam etmiştir. Öte yandan büyük toprak sahipliği fenomeni batıda merkezi iktidarın otoritesini kurması önünde en büyük engellerden birini oluşturmuştur. Zayıf devlet idaresi ve güçlü aristokratik toprak sahiplerinin birliği, üçüncü yüzyıl krizinden itibaren batı ekonomisi ve politik yaşamını imleyen faktörlerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Benzer biçimde devlet idaresinin zayıflığı,

bağlama uygulaması kişilerin statülerine ve fonksiyonlarına göre gerçekleştirilmiştir. Kentli elit sınıflar (*curiales*), askerler, bazı ticaret ve zanaat üyeleri gibi gruplar *collegiaların* kalıtsal üyeleri haline getirilmişlerdir. Bkz. Haldon, 1997, s. 28.

⁷⁹ Haldon, 1997, s. 291-292.

⁸⁰ *Codex Theodosian*'da adı geçen kiliselerin buldukları bölgenin vergi gelirlerini üstlenecekleri yanı sıra bu kiliselerin din adamlarına herhangi bir toprak ağası nüfuzunun kurulamayacağı kanunda belirtilmiştir. Bkz. *Codex Theodosian*, s. 446. 16. 2. 33.

⁸¹ Cameron, 2001, s. 93; Haldon, 1997, s. 13-27.

⁸² Cameron, 2001, s. 86-93.

doğu ve batı açısından kolonus statüsünün farklılaşmasında belirgindir. Batı kolonusu daha yoksul ve baskı altında bir görüntüye sahiptir.⁸³

Genel olarak büyük toprak sahipliği dördüncü yüzyıldan itibaren batıda imparatorluğun doğusuna göre daha büyük bir genişleme gösterirken, batı idaresini daha kırılgan hale getirmiştir.⁸⁴ Batının ekonomik ve idari güçsüzlüğü askeri zayıflığıyla birlikte yüzyılın son çeyreğinde imparatorluk kontrolünden çıkarak parçalanmasına neden olmuştur.⁸⁵ İmparatorluğun batısı Arian halklarının işgali ile tamamıyla takas ekonomisi ve kırsallaşma koşullarına teslim olurken, doğu I. Anastasius'un (491-518) mali reformlarıyla ekonomiyi sağlam bir temele oturtmuştur. Doğuda artan para hacmi, merkezi hükümeti kırsalda aynı olarak kalmış vergilerin nakit olarak toplanması yönünde cesaretlendirmiştir fakat imparatorun tarımsal vergilerin nakde çevrilmesine dönük politikası kırsalda vergi yüküne yönelik şikayetleri arttırmıştır.⁸⁶

Altıncı Yüzyıl:

Altıncı yüzyılda geç Roma tarımsal toplumunun dengesinde önemli bir değişiklik olmamıştır. Bu dönemde imparatorluğun büyük toprak sahibi sınıflarını *rei privata*, *domus divinae* ile *fundi patrimoniales* ünvanlarına sahip devlet memurları, yüksek ruhban sınıf üyeleri ve senatöryel elitler oluşturmuştur. Dönemin temel toprak işletme biçimi kiracılık yönünde gelişmeye devam etmiş ve başta devlet olmak üzere tüm toprak sahibi üst sınıflar kendi topraklarını kolonulara kiralamışlardır. Dolayısıyla altıncı yüzyılda kira sözleşmelerinin kullanımı büyük ve küçük arazi sahipleri⁸⁷ açısından yaygın hale gelmiştir.⁸⁸ Bu durum I. Iustinianus'un hukuk kodifikasyonunda kira ve sözleşme usullerinin düzenlenmesi açısından görünürdür.⁸⁹ Benzer biçimde I. Iustinianus'un kodifikasyonu içerisinde kolonuların toprağa bağlanması ve toprak

⁸³ Haldon, 1997, s. 31.

⁸⁴ Cameron, 2001, s. 84.

⁸⁵ Cameron, 2001, s. 85; Maas, 2000, s. 69.

⁸⁶ Ostrogorsky, 1995, s. 60; Treadgold, 1997, s. 168-253.

⁸⁷ Geç antik dönem boyunca Roma tarımsal toplumu toprak sahipliği bakımından karışık bir görüntü sunar. Büyük toprak sahibi olan senatörler, devlet ve kilise memurları yanında özgür köylüler, azat edilmiş ve yarı köleler ya da değişen statülerde asker gruplarının sahip olduğu orta ve küçük ölçekli toprak mülkiyetleri bulunmaktadır. Bkz. Haldon, 1997, s. 13.

⁸⁸ Ostrogorsky, 1966, s. 207; Haldon, 1997, s. 125.

⁸⁹ Bkz. *The Digest of Justinian* (Translation edited by Watson, A.). (1998). University of Pennsylvania Press; Birks, P.- McLeod, G. (1987). *Justinians's Institutes*. (translated with an introduction by Grant and McLeod with the Latin text of Krueger, P.) Cornell University Press.

sahibinin mülkünde doğan zürriyetleri için kolonus statüsünün *Codex Iustinianus*'ta güncellenmesi tarımsal ilişkilerde yaygınlaşan kiracılığın diğer bir yönünü gösterir.⁹⁰ Diğer yandan bu dönemde yazılı kaynaklar⁹¹ vergilerin ağırlığına, devletin mali servislerinin acımasızlığına ve özel mülk sahiplerinin vergi toplama görevlerine ilişkin geç antik dönemin başından beri devam eden şikayetlerin sürdüğünü gösterir.⁹² Bu duruma özellikle I. Iustinianus'un batıya olan seferleri ve sonrasında devletin içinde kaldığı uzun soluklu savaşların maliyeti ile 540 yıllarında baş gösteren veba salgının yarattığı tahribatın köylünün vergisine yüklenmesi etkili olmuştur.

⁹⁰ Ostrogorsky, 1995, s. 70; Maas, 2000, s. 67.

⁹¹ I. Iustinianus döneminde Kostantinopolis'te sivil memur olan Ioannes Lydus "*On the Magistracies of the Roman State*"de imparatorluk servislerinin acımasızlığını, liderini *kiklop* ve *salmoneus* olarak Yunan mitolojisinden iki kötülük figürüyle tarif etmiştir. Bkz. Mass, 2000, 13. Öte yandan "*Merhametli Aziz Ioannes'in Yaşamı*"nda; aziz ölümden sonra karşılaşılabileceği korkunç canavarlar hakkında düşünürken bunları vergi tahsildarına benzetmiştir. Croix'in belirttiğine göre geç antik dönem boyunca vergi toplanmasında gücün kötüye kullanımı olağan bir durumdur. Borcunu ödemeyenler dövülüyor, hapse atılıyor ve hatta yerel görevlilerin yardımıyla mükelleflerin evlerinin yakıldığına dair bilgiler olduğu belirtilmiştir. Bkz. Croix, 2013, 626.

⁹² Cameron, 2001, s. 81-82; Maas, 2000, s. 13; Sarris, 2009, s. 105.

1.3.2. Mali Organizasyon

Geç antik dönemde devlet maliyesi I. Konstantinus tarafından *rei privata* (özel maliye dairesi), *sacrae largitiones* (kutsal bağışlar) ve *praefecture* (*praetor* genel valilikleri) olarak üç birime ayrılmıştır. Diokletianus reformunda olduğu gibi *praefectura*lar arazi vergisi matrahının hesaplandığı ve dağıtıldığı en önemli ekonomik birim olmaya devam etmiştir.⁹³ Bütün bölgelerin geniş alanları imparatorluk mülküne dahil edilmiş, bu mülklerin yönetimi *comes res privatae* sorumluluğuna verilmiştir. *Res privatae* bürosu iki alt büroya ya da *scriniaya* bölünmüştür. Her biri toprak bağışları, kira sözleşmeleri gibi spesifik sorumluluklara sahiptir ve her bölgede imparatorluk personelinin mülklerinin denetimini yapıp gelirlerini toplamışlardır. Büro aynı zamanda imparatorun kişisel ihtiyaçları için kaynak oluşturmuş ve devletin mali gelir kaynağı olarak kullanılmıştır.

Sacrae largitiones departmanı altın ve gümüş külçeleri, madenleri, darphaneleri, zırh dekorasyon atölyelerini ve devlet boyahanelerini yönetmiştir. Bölüm aynı zamanda askerlere verilen altın ve gümüş bağışları çıkarmıştır. *Sacrae largitiones* bürosu *rei privata* gibi merkez bir büro ile her *diocese*de bulunan bölgesel personele sahiptir. Büro genel memur konuları, gelirler, hesaplar, haberciler, askeri bağışlar, külçeler, piskoposluk altın rezervleri, darphaneler, imparatorluk giysileri, gümüş para, saray gümüşçülüğü, bakır ve zırh dekorasyonu ile ilgilenen on bölümden oluşmaktadır. Bu bürolar altın, gümüş ve kaliteli ipek elbiselerden oluşan bir dizi hazineye sahiptir. *Sacrae largitiones* temsilcileri haczedilmiş kent topraklarından gelen gelirlerden sorumludur ve kentteki yabancı ticaretin kontrolü bu departmana bağlı bir memur olan *comites commerciorum* yetkisindedir. Öte yandan *procuratores* ve *monetarii* tarafından işletilen para basımı bölümün en önemli idari görevlerinden biridir. Bu memur kesimi dördüncü yüzyıldan itibaren kalıtsal meslek haline getirilmiştir.⁹⁴

*Praefectura*lar ise oldukça büyük gelirleri ve idari işlevleri ile *rei privata* ve *sacrae largitiones* birimlerinden daha önemli fonksiyonlar üstlenmiştir. *Praefectura*lar daha önce belirtildiği üzere *vicarius* yönetiminde olan *dioceseler*in spesifik bölgelerinden

⁹³ Haldon, 2007, s. 63.

⁹⁴ Haldon, 1997, s. 174-175.

oluşur. *Praefecture* bürosu başta başkent olmak üzere belirli kentlere tahıl desteğinden sorumludur, bu nedenle büronun görevi devletin besin kaynağının tedariki açısından oldukça yaşamsaldır.⁹⁵ *Praefecturalara* bağlı olan her *diocese*, *praefectum augustalis* altındaki bir *scrinium*⁹⁶ tarafından temsil edilmiştir. Bunlar kamu işleri, silahlar, devlet mallarının toplanmasının yanı sıra başta Konstantinopolis olmak üzere diğer kentlerin tahıl tedariki ile sorumludur. Büro aynı zamanda *arca* ya da *praefectural* hazineye sahiptir. Hazine genel banka işlevi taşıyan *genike trapeza* ve I. Konstantinus döneminde ürün satışının ve tüccarlara konulmuş *collatio iustralis* vergilerin tahakkukundan sorumlu özel banka *idike trapeza* olarak iki bölüme ayrılmıştır. Öte yandan bölgelerin yollar, köprüler, *granariumlar*, posta istasyonları gibi kamusal işlerinin yürütülmesinde *praefectura* valilikleri görevlendirilmişlerdir.⁹⁷

⁹⁵ Tahıl tedariki devlet gemicilik loncası diğer adıyla *navicularii* aracılığıyla yapılır. Bkz. Haldon, 1997, S. 176.

⁹⁶ *Dioceselerde* bulunan *scriniumlar* *adiutor* ve *chartularius* (muhasibeci) adındaki iki memur ile *tractatores* ya da *trakteutainin* yardımcı olduğu iki *numerarii* tarafından yönetilmiştir. Bkz. Haldon, 1997, s. 178.

⁹⁷ Haldon, 1997, s. 177.

1.3.3. Geç Antik Dönem Vergi Organizasyonu

Erken imparatorluk döneminde vergi organizasyonu kentsel temelde gerçekleştirilmiştir.⁹⁸ Bu nedenle kent belediyeleri çevrelerindeki toprakların ve üreticilerin vergilerini devletin belirlediği oranlarda toplamakla yükümlüdürler. Verginin eksik toplanması durumunda devletin belirlediği vergi oranlarının tamamlanması kent yönetimlerine yüklenmiştir. Bu nedenle devlet vergilerinin mali yükü kent toplumunun en zengin üyelerine dağıtılmıştır.⁹⁹ Geç ikinci yüzyıldan itibaren erken imparatorluk vergi sistemi giderek bozulmaya başlamıştır. Özellikle iç savaş ve veba salgını üretken nüfusu azaltmış dolayısıyla vergi gelirleri düşmüştür. Üçüncü yüzyıl boyunca ekonomik krizin neden olduğu enflasyon parasal vergiyi deşersizleştirmiş ve devlet aynı ödemeler yoluyla vergileri tahsil etme yoluna gitmiştir.¹⁰⁰ Benzer biçimde aynı verginin parasal verginin yerini alması taşıma ücretleri, ürünün bozulması ve depolanması gibi işlemlerin artışıyla birlikte devletin gelirlerini düşürmüş ve maliyetleri arttırmıştır.¹⁰¹ Dolayısıyla üçüncü yüzyıl sonunda erken imparatorluk vergi sistemi etkisizleşmiştir.

Capitatio-Iugatio:

Diokletianus 296 yılında vergi sorumluluğunu iş gücüne ve toprağa yükleyerek yeni bir vergi sistemi olan *capitatio-iugatio* vergisini tanıtmıştır. Yeni vergi sisteminin hedefi bir vergi değeri yaratmak için her alanda üretken bir kapasite kurmak ve alan üzerinde vergi yükümlüğünü tutan kişinin sorumluluğunu tanımlamaktır.¹⁰² Diokletianus'un sistemi bu açıdan vergi gelirlerinin artırılması ve vergi kaçırılmasını engellemek için tasarlanmıştır. Bu sistemde toprak iş gücüne, iş gücünde toprağa bağlanarak demografik

⁹⁸ Haldon, 1997, s. 65.

⁹⁹ Corbier, M. (2000). Kent, Arazi ve Vergilendirme. *Antik Dünyada Kırsal ve Kent*. (Özgenel, L. Çev). Homer Yayınevi. 213-245. S. 221; Boek, 2008, s. 69; Heaton, 2005, s. 61.

¹⁰⁰ Gregory, 2010, s. 32; Treadgold, 1997, s. 16.

¹⁰¹ Treadgold'a göre aynı ödemelerin devletin maliyetlerini düşürdüğüne dair yanlış bir görüş vardır. Aksine aynı ödeme devletin maliyetlerini arttırdığı gibi daha pahalı bir ödeme türüdür. Bkz. Treadgold, W. (2014). Paying the Army in the Theodosian Period. *Production and Prosperity in the Theodosian Period*. (ed. Ine Jacops). Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion 14. Peeters. P. 303-319.

¹⁰² Grey, 2011, s. 190.

düşüşten, toprağın terkedilmesine kadar tarımsal geliri azaltan bir dizi soruna çözüm sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁰³ Bu nedenle yeni mali sistem az çok eşit vergi temeli yaratmaya çalışmış, bölgesel ve kentsel vergi bağışıklıklarını kaldırmıştır. Diokletianus vergi sahipliğini tanımlamak için Bizans vergi sisteminin temelini oluşturacak olan emlak tayini (*epimenesis*) sistemini kullanmıştır. Buna göre merkezi yönetim gelecek yılda sabit bir tutar toplamayı hesaplamış, bunu *annona* vergisi içerisinde *caput* ve *iugum* olarak alt birimlere ayırmıştır.¹⁰⁴ *Caput*¹⁰⁵ baş vergisidir ve temelde vergi sorumlusunun sayısını belirten birimdir, vergi sorumlusunun varlıkları ise *iugum* olarak düşünülmüştür. *Caput* ve *iugum*, *annona* olarak birlikte toplanmışlardır.¹⁰⁶ Bu sistem toprak kadastro (*indictio*) ve nüfus sayımını gerektirmiştir. 292 yılından itibaren yapılan *indictio* başlangıçta her beş yılda bir daha sonra on beş yılda bir yapılmıştır.¹⁰⁷ *Indictio* döneminde toprak kalite ve miktar açısından değerlendirilmiş ve toprakta mevcut olan iş gücü miktarı değerlendirmeye dahil edilmiştir. Verginin hesaplanması sırasında hayvanlar değerlendirmeye alınmış vergiye ait oran belirlendikten sonra vergi matrahı mükellefine bildirilmiştir.¹⁰⁸

Vergilerin toplanması için *praetorion prefectin* görevlendirdiği memurların denetiminde kent konsilleri sorumlu tutulmuştur.¹⁰⁹ Erken imparatorluk döneminde olduğu gibi kent konsillerinde yer alan *curiales* ya da *decurionlar* kentlere belirlenmiş olan vergi kotalarını eksiksiz yerine getirmek zorunda bırakılmış, kotanın eksik olması durumunda konsil üyeleri eksik yekünün tamamlanmasından sorumlu tutulmuşlardır.¹¹⁰

¹⁰³ Haldon, 1997, s. 29.

¹⁰⁴ Haldon, 1997, s. 29.

¹⁰⁵ Roma hukukunda kişi kavramını karşılayan sözcük *caputtur*. Bkz. Karadeniz, Ö. (2010). *Roma Hukuku*. Yetkin Yayınları. Dolayısıyla *caput* vergisi özgür kişi olmanın bir göstergesidir. Bu aynı zamanda baş vergisinin kölelerden alınmadığını ifade etmektedir.

¹⁰⁶ Haldon, 1997, s. 28; Setton, 1953, s. 227; Oikonomides, N. (2002). The Role of Byzantine State in the Economy. *The Economic History of Byzantium from the Seventh through Fifteenth Century*. Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. Washington DC. P. 951-1037. S. 980-1037.

¹⁰⁷ Nüfus sayımı sadece *annona* kısımlarının belirlenmesinde değil, devletin yüklediği angarya ve diğer geçici ve dönemsel vergiler içinde kullanılmıştır.

¹⁰⁸ Gregory, 2010, s. 43; Treadgold, 1997, s. 16.

¹⁰⁹ Gregory, 2010, s. 44; Treadgold, 1997, s. 17

¹¹⁰ Erken imparatorluk döneminde *curiales* ya da *decurionlar* kent çevresindeki topraklardan gelen gelirleri toplamakla görevliydi. Bunlar bu dönemde imparator, ordu ve memurların yanı sıra dördüncü vergi toplayıcı grubunu oluşturmuşlardır. Onların vergi üzerindeki sorumlulukları erken imparatorlukta benzer şekilde eksik miktarın tamamlanmasını içermiştir ancak üçüncü yüzyıldan itibaren belirlenmiş vergi oranlarına ulaşmaları oldukça zorlaşmıştır. Bu nedenle görevlerinden kaçmaya çalışmışlardır. Bkz. Heaton, 2005, s. 61-62. Kriz döneminde gelirlerini sağlama almaya çalışan merkezi iktidar kent elitlerini geleneksel rollerini üstlenmeye zorlamış ve onları kalıtsal olarak görevlerine bağlamıştır. Bkz. Cameron, 2001, s. 82. Kent elitlerinin vergi ödemelerinin eksiksiz yerine getirilmesinde sorumlu tutulmaları ekonomik olarak zayıflamalarına neden olurken, idari sistemde gerçekleşen merkezileşme yönündeki

I. Konstantinus döneminde (306-337) Diokletianus'un kurduğu vergi sistemi devam etmiştir. Bu dönemde imparator paranın değerini sabitleyerek özellikle doğuda *annona* vergilerinin ödemelerinde parasal temelin tedricen üstünlük kazanmasını sağlamıştır.¹¹¹ Aynı zamanda senatör mülklerini kapsayan *collotia glebalis*¹¹² vergisi ile ticaretle uğraşanlar için *collatio iustralis*¹¹³ ya da *chrysrgron* denilen nakit ödenen iki yeni vergi türünü tanıtmıştır. İlkine göre daha ağır olan *collatio iustralis* vergisi ticaretle uğraşan tüccar, iş adamı gibi kesimleri rahatsız etmiştir. Öte yandan vergi sisteminin aşırılıklarına ve verginin tahakkuk edilmesinde zor kullanımına dair yoğun şikâyetler bulunmaktadır. Yüzyıl ortasında Valentinianus (364-375) ve Valens (375-378) vergileri baskılama politikası yürütmüşler, vergi adaleti konusunda şikâyetleri dinlemek ve rüşveti kontrol etmek için bölgelere bağımsız memurlar atamışlardır.¹¹⁴ Dördüncü yüzyılın sonunda vergi aşırılığı kısmen durdurulmuş ve çoğu vergi mükellefi vergi sorumluluklarını üstlenmiştir.¹¹⁵

I. Anastasius döneminde (491-518) ekonomide parasal işlemin üstünlük kazanması yolsuzlukların artmasına neden olmuştur. Bu nedenle imparatorun finansal danışmanı Marinus, *vindex civitatis* ya da kent koruyucusu denilen (*defensor civitatis*) yeni bir idareci memuru tanıtmıştır. Doğrudan *praetorian prefectlere* bağlı olarak çalışan *vindicis*,¹¹⁶ merkezden *curiales*lerin yerine ikame edilerek kentlerdeki vergi kotalarını eksiksiz toplamakla görevlendirilmişlerdir. Vergilendirme sisteminin yeniden oluşturulmasıyla birlikte devlet gelirleri artarken, verginin tahakkukunda merkezin müdahalesinin dolaylı hale gelmesi giderek güçlerini kaybeden *curiales*lerin, vergi sisteminin dışına atılmalarıyla sonuçlanmıştır.¹¹⁷

yapısal düzenlemeler onları vergi toplayıcı bir grup olarak merkezi iktidarın basit bir aracısı durumuna indirgeyerek statü kaybetmelerine neden olmuştur. Bu gelişmenin kendisi süreç içerisinde giderek idari sistem ve kentsel yaşamda önemlerini kaybetmeleriyle sonuçlanmıştır.

¹¹¹ Ostrogorsky, 1995, s. 38; Gregory, 2010, s. 59.

¹¹² *Collotia glebalis* vergisi beşinci yüzyıl yarısında Marcian tarafından kaldırılmıştır. Bkz. Croix, 2013, s. 620.

¹¹³ *Collatio iustralis* vergisi I. Anastasius döneminde kaldırılmıştır. Bkz. Ekonomi.

¹¹⁴ Geç Roma toplumunda vergi toplamaya ilişkin zorla alma, rüşvet, haksız vergi gibi pek çok şikâyet söz konusudur. Bu şikâyetlere ilişkin Codex Theodosius'tan anlaşıldığına göre I. Konstantinus döneminden itibaren devletin önlem almaya çalıştığı görülür: “*ducenaari, centenarii ve sexegenarii vergi toplayıcıları belediye düzenlediği vergi listesinde adı gelmedikçe vergi borcu olan kişiden ödeme talep edemezler. Toplayıcı hilesiz ve zorlama olmadan bu işi yürütmek zorundadır. Ödemenin haksız ve kişiyi zorda bıraktığı şeklinde toplanması durumunda şikâyet ispatlanırsa böyle vergi toplayıcıları ağır ceza alacaklardır*”. Bkz. *Codex Theodosian*, s. 299. 11.7.1.

¹¹⁵ Haldon, 1997, s. 96; Treadgold, 1997, s. 63.

¹¹⁶ *Vindex* çoğulu *vindicis*.

¹¹⁷ Ostrogorsky, 1995, s. 59; Gregory, 2010, s. 118; Treadgold, 1997, s. 168.

1.4. POLİS

Antik Yunan ve Roma toplumlarında kültürel yaşantı, idari ve mali organizasyonun kentte gerçekleşmesi, Yunan-Roma toplumsal yapısının kentli olarak düşünülmesine kaynaklık etmiştir. Antik uygarlığın örgütlenmesinin kentsel ağırlığı ve peyzajı aynı zamanda Ortaçağ uygarlıklarını kendisinden ayıran temel rezervlerden biri olarak değerlendirilir. Diğer yandan kentin ne olduğuna ilişkin unsurların tanımlanması, kentin köy içinde gelişen siyasal topluluk birliklerinin organik kentlerinden, Helenistik dönemin eşitlikçi grid planlı kentlerine, Roma'nın aristokratik ağırlıklı kent yapısından koloni kent modellerini içeren farklı ölçü ve nitelikte varyasyonlar gösterir.¹¹⁸ Tüm farklı biçimlerine rağmen antik kent etrafındaki kırsal alan için politik, dinsel ve kültürel bir merkezdir. Bu açıdan antik toplumlar temelinde tarıma dayalı toplumlardır ve kentsel merkezleri kırsal hinterlandları (*chora*) ile politik ve ekonomik olarak birlik oluşturur.¹¹⁹ Kentin kırsal ile ontolojik ilişkisi, antik kentin varlığının kırsaldan gelen ürün ve gelirlere bağlı olmasının sonucudur.¹²⁰ Dolayısıyla tarımsal organizasyonu yöneten ya da tarımsal artı değere sahip olan sınıflar kentlerin politik ve ekonomik yaşamında söz sahibi olan büyük toprak sahipleridir.¹²¹

¹¹⁸ Klasik, Helenistik ve Roma dönemi kent modelleri için bkz. Stanislawsky, D. (1946). The Origin and Spread of the Grid-Pattern Town. *Geographical Review*. Vol. 36. No. 1. Jan. 1946. S. 105-118). <http://www.jstor.org/discover/10.2307/211076>; Paden, R. (2001). The Two Professions of Hippodamus of Miletus. *Philosophy & Geography*. Vol. 4. No. 1. 2001. S. 25-48; Mitchell, S. (1996) Geç Roma Anadolu'sunda Klasik Dönem Kent ve Yerleşmelerinin Gelişimi. *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*. (Gürel Tüzün, ed.). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Vakfı. S. 193-205; Mumford, L. (2013). *Tarih Boyunca Kent*. (Gürol Koca & Tamer Tosun, çev). Ayrıntı Yayınları.

¹¹⁹ Croix, 2013, s. 27; Cameron, 2001, s. 152. Liebeschuetz, 1999, s. 1; Hadrill-Wallace, A. (2000). Roma Kentinde Seçkinler ve Ticaret. *Antik Dünyada Kırsal ve Kent*. (Özgenel, L. Çev.). Homer Yayınevi. S. 245-279. S. 245.

¹²⁰ Antik dönemde kentin kırsal alana bağlılığına ilişkin olarak Vitruvius'den bilindik bir anekdot oldukça aydınlatıcıdır: “Büyük İskender'in Aleksandria'yı planlayan baş mimarı Deionocrates imparatora Athos Dağı'na gelmiş geçmiş en büyük polisi kurmasını önerir. İskender böyle bir kente gerekli tedariki sağlayacak tarlaların olup olmadığını sorar. Deionocrates kente yalnızca denizden tedarik sağlanabileceğini söylediğinde İskender fikri düşünmeden reddetmiştir. Çünkü böyle bir kente erzak tedariki imkansızdır”. Bkz. Croix, 2013, s. 29; Mumford, 2013, s. 157.

¹²¹ Hadrill-Wallace göre antik kentin yönetici çekirdeğini oluşturan toprak sahibi seçkin tabakanın kentsel ağırlığı, kırsaldan bağımsız bir kimliğe sahip ve kentsel çıkarı temsil eden kent soylu seçkinlerin gelişmesini engellemiştir. Bu açıdan antik kent ile Ortaçağ'da gelişmeye başlayan ve kırsaldan kopmuş kent soylu elitlerin hakim olduğu kent arasında belirgin karşıtlık bulunur. Bkz. Hadrill-Wallace, 2000, s. 245. Bu durum kentte yaşayan ailelerin ihtiyaçlarını kırsaldaki topraklarından sağlayarak pazarın parasal aktivitesine girmemelerinin yanı sıra bu tür ürünleri para kazanmak için yapan tüccarlara ve ticaret ilişkilerine karşı antik toplumlarda oluşmuş küçümseme duygusuyla beslenmiştir. Bkz. Mumford, 2013, s. 168. Aynı şekilde antik kentin kırsalla olan bağımlılığı konusunda Weber antik kentliyi yarı köylü olarak tanımlamıştır çünkü antikite şehirlisi kentteki varlığını sürdüreceği ölçüde kendisine ait toprağa (*kleros*)

Roma toplumunda kent (*polis* ya da *civitas*), Roma devleti tarafından uygulanmış yasal bir idari sistemi tanımlar. *Civitas* kavramı yerellik ile imparatorluk arasında kilit bir yere sahiptir, hem merkezi hem de bağılı olan kırsal hinterlandını temsil eder, bu açıdan imparatorlukta en temel birleştirici politik ve idari birimi oluşturur.¹²² Roma döneminde idari yapının bir parçası olarak tasarlanmıştır.¹²³ Temelinde özerktir ve devlet gelirlerinin toplanmasından sorumludur. *Civitas*ın işleyişi imparatorluk sisteminin izdüşümüdür¹²⁴ çünkü Roma devleti yeni eyalet ve kentlerin katılımıyla birlikte *teritoryumununun* gelirlerini toplayan bir tür merkez *civitas*tır.¹²⁵

sahip olmak zorundadır. Bkz. Weber, M. (2003). *Şehir Modern Kentin Oluşumu*. (Ceylan, M. Çev.). Bakış Yayınları. S. 93.

¹²² Haldon, 1997, s. 100; Corbier, 2000, s. 213.

¹²³ Roma devlet yapısında kentler en temel vergi birimini oluşturmuştur. Kentlerin vergi idaresindeki yeri kente ait tarım alanlarından gelen gelirlerle belirlenmiştir. Roma devleti kent ve kır arasındaki bağılılığı idari ve ekonomik olarak katalize etmiştir. Diğer yandan imparatorluk içinde kentlerin var olmadığı yerlerde devlet yerleşimleri dönüştürerek *civitas* kurumsal yapısı ve tüzel kişiliği yaratmıştır. Bkz. Haldon, 2007, s. 65.

¹²⁴ Corbier, 2000, s. 221.

¹²⁵ Antik kentin yönetici çekirdeğini oluşturan toprak sahibi elitler ile Roma devletinin yönetici sınıfının toprak aristokrasisinin üyeleri olmaları *civitas* ve imparatorluk yönetimi arasında bürokrasiyi oluşturan sınıfların ortak sınıfsal kökenlerine işaret eden bir durumdur. Bu ilişki büyük toprak sahibi kentsel yöneticilerin devlet idaresinin daha üst sıralarına yükselebilmeleri ile doğrudanlık kazanmıştır.

1.4.1. *Polis İdaresi*

Spesifik bir Roma kentinde meclis, *bouleterion* (Yun.) ya da *curia* (Lat.), kent belediyesine ve kırsal hinterlandına ilişkin özerkliğin kurumsal yapısı olarak düşünülmüştür.¹²⁶ Roma toplumunda bir belediye meclisine sahip olmak toplumsal yerleşimin *civitas* statüsü elde ederek imparatorluğun idari sisteminde yer aldığını gösterir. Bu meclisler kentlerin yönetici elitleri *curiales* ya da *decurionlar* yani aristokratik toprak sahipleri, koloni senatörleri gibi kentin ileri gelen seçkinleri tarafından yönetilmiştir. Devlet kentsel vergi toplama işini merkezin memurları yerine bu yerel elitlere vermiştir. Bu kişiler kentin tarımsal gelirlerinin toplanması ve kent topraklarının tasarrufundan sorumludurlar. Kent topraklarını kiraya verebilir, devredebilir ya da vergi tahsilatını iltizama bırakabilirlerdi. Kentin mali kaynaklarını kullanmada serbestlikleri onların özerkliklerinin bir sonucudur.¹²⁷ Ekonomik özerkliklerine rağmen kent yönetici elitleri devletin istediği vergi miktarını toplamakla ve gelirin eksik toplanması durumunda zararı tazmin etmekle yükümlüydüler.¹²⁸ İkinci yüzyıl yarısına kadar vergilerin eksiksiz toplanması sorumluluğu *curiales*lerin kent gelirlerinden ve yerel harçlardan kazanç elde ederek sistemden çıkar sağlamalarını engelleyememiştir. Kazançlarının bir kısmı ile hayırseverlik¹²⁹ adı altında idaresini üstlendikleri kentlerin bakımı, onarımı ve yeni yapıların yapılması biçiminde kamusal faaliyetlerini yürütmüşlerdir.¹³⁰ Yerel seçkinlerin gerçekleştirdikleri imar faaliyetleri Roma toplumunda *curia* üyesi olmanın bir fonksiyonu olarak görülmüştür. Dolayısıyla devlet kentin güvenliği, bakımı, düzeni, idari ve mali görevlerini bu sınıfın

¹²⁶ Corbier, 2000, s. 234; Lavan, L. (2003). The Political Topography of the Late Antique City: Activity Spaces in Practice. *Theory and Practice in Late Antique Archeology*. (Lavan, L. and Bowden, W. Ed.). Brill. P. 314-337. S. 318.

¹²⁷ Haldon, 2007, s. 65; Corbier, 2000, s. 234-237; Hadriil-Wallace, 2000, s. 245; Liebeschuetz, 1999, s. 2.

¹²⁸ Heaton, 2005, s. 62

¹²⁹ Mitchell'e göre, Roma imparatorluğunun eyaletlerin güvenliği ve vergilerin toplanması için yerel yönetimleri desteklemesi kent yönetimlerinde seçkinlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu gelişme kentlerin fiziksel görünümünü etkileyen yeni bir pazar oluşturmuştur. Elitlerin hayırseverlik adı altında kamu için yaptıkları harcamalar, kentteki zenginlerin çoğunluğunun kırsalda yaşayan nüfus üzerinde egemenlikleri için ödedikleri bir bedeldir. Helenistik dönemden farklı olarak Roma idaresi içerisinde birleştirilen kentler siyasal bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir. Bu açıdan elitlerin kamusal yapıları anıtsal ve bezemeli olarak oldukça görkemlidir çünkü kentliler bu dönemde politik bağımsızlıkları ile değil anıtlarının benzersiz olmasıyla övünmüşlerdir. Bkz. Mitchell, 1996, s. 197-198.

¹³⁰ Maas, 2000, s. 19; Corbier, 2000, s. 239.

sorumluluğuna bırakmıştır ve Roma idaresinin bir parçası olarak kendi görev sınırları içerisinde otonomiye sahip olmuşlardır.

Curia sınıfının ikinci yüzyıldan itibaren sorumluluklarını yerine getirmekte ve kent yaşamının ihtiyaçlarını karşılamakta çeşitli zorluklara sahip oldukları anlaşılır. Üçüncü yüzyıl öncesinde buna kesin bir sebep bulmak zordur ancak genellikle bu sınıfların zengin olanlarının imparatorluk hizmetinde üst kademelere yükselerek yerel sorumluluklarını terk ettikleri ve kent idaresinin *curia* sınıfının orta düzey tabakaları¹³¹ tarafından yürütüldüğü düşünülmektedir.¹³² Öte yandan geç ikinci yüzyılda imparatorluk genelinde başlayan veba salgını vergi ödeyen nüfusun azalmasına neden olmuştur. Bu durum aynı yüzyılda başlayan doğuda Part, kuzeyde Goth istilaları nedeniyle daha fazla ağırlaşmıştır. İmparatorluk savaş durumu nedeniyle askeri harcamaları arttırmış ve azalan vergi gelirlerini vergi oranlarının yükseltilmesi ile dengelemeye çalışmıştır.¹³³ Bu nedenle ikinci yüzyıl yarısından itibaren *curiales*ler üzerindeki devlet baskısının arttığı düşünülür.¹³⁴

¹³¹ *Decurion*lar ya da *curia* sınıfı toprak sahibi sınıfın en geniş kesimini oluşturmuştur. Bu nedenle sınıf içerisinde farklı ölçülerde varlıklı elitler bulunmaktaydı. İkinci yüzyıl yarısından sonra *curia* hizmeti sınıfın daha az zengin olanların üstlendiği bir iş haline gelmiştir çünkü *curia* sınıfının zengin tabakası için *honorati* payesi elde etmek ya da devlet kademesinin üst sıralarında memuriyete yerleşmek yerel görevlerin sorumluluğunu üstlenmekten daha kolaydır. Ekonomik güçleri yüksek mevkileri elde etmeye yeten *curia* üyeleri bu dönemde senatoya ya da Roma ve Konstantinopolis gibi büyük kentlerin *curia* hizmetlerine girmişlerdir. Bkz. Croix, 2013, s. 587; Haldon, 2007, s. 65. Bunda Diokletianus'un yeni idari sistemiyle birlikte bürokraside seçkin sınıfların artışının etkisi büyüktür. Üçüncü yüzyılın sonlarında imparatorluğa hizmet çeşitli onursal unvanlarla birlikte *curia* hizmetinden kalıtsal muafiyet ayrıcalıkları ile ödüllendirilmiştir. 380 yılı kanunu kent belediyelerini bağlı oldukları bölgeler ile uyum içinde olmaya özendirilmiş ve meclis delegelerinin bölgelerden imparatorluğa hizmet vermiş kişilerden seçilmesine teşvik etmiştir. Bu kişiler *honorati* sayılmışlar ve geç Roma toplumunun kent yönetimlerinin ayrıcalıklı güçlülere olarak *curia* sınıfı üzerinde bir pozisyon elde etmişlerdir. Bu açıdan *honorati* unvanı yerelde imparatorluk prestijini içeren bir statü olmuştur ve merkeze olan bağlılığın bir payesidir. Bkz. Liebeschuetz, 1999, s. 7; Grey, 2011, s. 182.

¹³² Gregory, 2010, s. 24.

¹³³ Treadgold, 1997, s. 7.

¹³⁴ Croix, 2013, 586.

1.4.2. Polis Organizasyonunun Çözülmesi

Üçüncü yüzyılda imparatorluğun yaşadığı politik istikrarsızlık ve ekonomik bunalım döneminde yükselen enflasyon paranın değerini düşürmüş, fiyatların hızla yükselmesine neden olmuştur. Paranın değerinin giderek düşmesi vergi ve çeşitli ödemelerin yapılmasında aynı sistemin büyük ölçüde genişlemesine yol açmıştır.¹³⁵ Devlet vergi gelirlerini parasal verginin değersizliğinden dolayı mal ve hizmet olarak talep etmek durumunda kalmıştır. Dolayısıyla devletin kriz koşullarında vergi sistemi giderek etkisizleşmiş, süreç içerisinde zayıflayan *curia* üyeleri sabitlenmiş vergi talebini karşılayamaz duruma gelmişlerdir.¹³⁶ Bu durum Erken imparatorluk döneminin kentsel organizasyonun çözülmesini beraberinde getirmiş ve antik kentin örgütlenmesinin özgül ritmini bozarak dönüşümüne etki eden temel faktörlerden biri olmuştur.¹³⁷ Yüzyılın sonunda Diokletianus'un devlet gelir kaynaklarının kontrolünü sağlamaya yönelik idari ve mali reformlar dizisi kentlerin imparatorluk yönetiminde özerk pozisyonlarının giderek azalmasına neden olarak antik kent açısından resmi daha karmaşık hale getirmiştir. Kentler Diokletianus'un idari reorganizasyonu içerisinde *praetorion prefect* bölge valiliklerinin kontrolünde eyalet sisteminin bileşeni haline getirilmiş ve *curia* sınıfı eyalet valilerinin doğrudan denetimine girmiştir.¹³⁸ Bu dönemde merkezi hükümet vergilerin etkisizliğine önlem olarak *capitatio-iugatio* vergisini tanıtmış, vergilerin tahsilinde merkezin denetimi altında *curiales*leri geleneksel sorumluluklarını yerine getirmeye zorlamıştır.¹³⁹ Yeni sistemin karmaşık bürokratik işleyişi ve yükseltelen vergi

¹³⁵ Gregory, 2010, s. 32; Treadgold, 1997, s. 16.

¹³⁶ Üçüncü yüzyıl krizi vergi ödemelerini eksiksiz yerine getirmek zorunda olan *curia* üyelerini ekonomik olarak zayıflatmıştır. Yerel elitlerin mali zayıflıkları onların geleneksel olarak yerine getirdikleri kamusal işlerin azalmasında belirgindir. Liebeschuetz Aphrodisyas kenti için, kriz öncesi üç yüz yıllık dönemde kamusal yapı faaliyetlerine ilişkin kent yazıtlarının 1500 adet olduğunu ancak 250-550 yılları arasında sadece 250 yazıt mevcut olduğunu belirtir. Üçüncü yüzyıl sonundan itibaren idari yapının merkezleşmesi kentlerde sürdürülen kamusal faaliyetlerin bu andan itibaren imparator ve devlet görevlileri tarafından gerçekleştirildiğine dair yazıtlar bulunur. Aphrodisyas'ta bir meclis adına dikilen son anıt 360 yıllarına aittir. Liebeschuetz aynı zamanda geç dönemde dikilen onursal yazıtların kamu belgesi nitelikleri taşımadığını ve daha çok süsleme amaçlı dikilmiş olabileceğini belirtir. Bkz. Liebeschuetz, 1999, s. 4.

¹³⁷ Haldon, 2007, s. 65; Croix, 2013, s. 535; Sodini, J. P. (2003). *Archeology and Late Antique Social Structures. Theory and Practice in Late Antique Archeology.* (Lavan, L. And Bowden, W. Ed.). Brill. 25-57. S. 28.

¹³⁸ Haldon, 2007, s. 63; Haldon, 1997, s. 96; Grey, 2011, s. 182.

¹³⁹ Yasal kaynaklar üçüncü yüzyıldan itibaren devletin kent belediyelerine olan baskısının giderek arttığını gösterir. Bu dönemde yerel belediyelerin ekonomik varlıkları devletin kontrolüne alınmıştır. İmparatorluk kent topraklarının denetlenmesi için merkezden memurlar tayin etmiş ve vergiler bunun üzerinden değerlendirilmiştir ancak *curia* sınıfının vergi gelirlerinin toplanmasındaki sorumluluklarının değişmesine izin verilmemiştir. Bkz. Grey, 2011, s. 183. Aksine vergi gelirlerindeki etkisizlik bu sınıfın

oranları altında *curia* sınıfı vergilerin eksiksiz toplanmasının yanı sıra harçların dağıtımının örgütlenmesi, vergi ürünlerinin taşınması ve depolanması, yevmiyelerin ödenmesi ve hesaplarının tutulması ile ilgilenmek durumunda bırakılmışlardır.¹⁴⁰ Süreç içerisinde sorumlulukları ve ekonomik durumları ağırlaşan *curiales*ler, devletin vergilerin toplanmasına ilişkin baskısından kurtulmak için görevlerinden kaçmaya çalışmışlardır.¹⁴¹ *Curia* üyelerinin sistemden kopma eğilimi dördüncü yüzyılda I. Konstantinus'un (324-337) onları kalıtsal olarak görevlerine bağlaması ile sonuçlanmış,¹⁴² *curiales*lerin kentlerin dışına çıkmaları ve sorumluluklarını terk etmeleri yasaklanmıştır.¹⁴³

Dördüncü yüzyılda kent topraklarının üçte ikisi *rei privata* tarafından haczedilmiş, kentler belediyeye ait *vectigalia publica* gelirlerinde kontrollerini kaybetmişlerdir.¹⁴⁴ Belediye topraklarını kiralama yetkileri ve buradan elde ettikleri rantlar kısıtlanmıştır. Toprağın ve mali sistemin denetlenmesi için kent vergileri yapılandırılmış ve merkezden atanan *curator* ya da *pater civitatis* gibi memurlar aracılığıyla merkezi iktidar kent gelirlerinin kontrolünü sağlamaya çalışmıştır.¹⁴⁵ Bunun sonucunda kentsel meclisler dördüncü yüzyıldan itibaren giderek fonksiyonlarını kaybetmişlerdir ve belediye elitlerinin üstlendikleri imar faaliyetleri imparatorluğun bölgesel yöneticileri

üzerindeki vergi talebi baskının arttırılması yoluyla kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bkz. Croix, 2013, s. 595.

¹⁴⁰ Liebeschuetz, 1999, s. 6.

¹⁴¹ Cameron, 2001, s. 91.

¹⁴² Cameron, 2001, s. 168.

¹⁴³ Sistemin ekonomik devamlılığının sağlanması için geç Roma döneminde hükümetin bazı meslek gruplarını kalıtsal olarak mesleklerine bağlanması geç dönem imparatorlarının kriz yönetme konusunda *modus operandi*si olarak görünür. Bu gruplar içinde *curia* ya da *decurion* sınıfının mesleğine bağlanması *Codex Theodosian*'da belirtilmiş ve onların 18 yaşına gelen çocuklarının zorunlu belediye hizmetlerine katılması yasalaştırılarak hizmette kalıtsallık yolu ile süreklilik oluşturulmaya çalışılmıştır. Bkz. *Theodosian Code*, s. 342, 12. 1. 1.- s. 343, 12. 1. 7.

¹⁴⁴ I. Konstantinus yerel yönetimlerin gelir kaynaklarını oluşturan toprakları kamulaştırmış ve bu politika vergi ödemelerinin toplanması ve tamamlanmasından sorumlu *curiales*lerin durumunu olumsuz olarak etkilemiştir. Kent topraklarının kamulaştırılması nedeniyle kentler devlet gelirlerindeki aracılık rollerini kaybetmişlerdir. Croix, 2013, s. 620; Haldon, 1997, s. 96; Cameron, 2001, s. 99. Merkezi devletin talepleri ve kent giderleri arasında sıkışan *curiales*ler sorumluluklarından kaçmaya çalışmış ya da daha varsıl olanları senatoya veya kiliseye girerek hükümetin yüklediği sorumluluktan kurtulmayı denemişlerdir. Bkz. Gregory, 2010, s. 99; Cameron, 2001, s. 166. Bu durumun yerelde rahatsızlık nedeni olması dolayısıyla imparator Julianus (361-363) kent topraklarının kamulaştırılmasını durdurmuştur. Valentinianus (364-375) ve Valens (375-378) I. Konstantinus'un kent topraklarını haczetme politikasına devam etmişler ve toprakların yönetimini yeniden *rei privata*nın sorumluluğuna vermişlerdir. İmparatorlar aynı zamanda pagan tapınaklarına ait toprakları kamulaştırmışlardır. Diğer yandan kent konsillerinin toprakları olmadan ekonomik varlıklarını sürdüremediklerine dair protestoları nedeniyle topraklarının üçte biri kentlere geri verilmiştir. Yanı sıra iki kardeş ardıl imparator, *curiales*lerin senatoya yeterli mülk ve ödeme karşılığında girebilmelerine izin vermiş ancak I. Theodosius (378-395) döneminde *curia* üyelerinin senatoya girmelerine son verilmiştir.

¹⁴⁵ Grey, 2011, s. 183; Maas, 2000, s. 21.

tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁶ İmparatorluk gelirlerinin toplanması ve kentlerin bakımını gelir kaynakları olmadan yürütmeye çalışan kent konsillerinin finansal zorlukları, süreç içerisinde kent yapılarının rutin bakımlarının yapılmasını önemli ölçüde zorlaştırmıştır.¹⁴⁷ Diğer yandan imparatorluğun üçüncü yüzyılda başlayan sınırlarındaki savaş durumu¹⁴⁸ için kent savunmasının güçlendirilmesine yönelik sur faaliyetleri *curia* sınıfının sorumluluğuna verilmiştir. Daha zengin kaynaklara yanı sıra coğrafi avantajlara sahip olan kentler ticaret üzerindeki vergiler ve görevlerden zenginlik biriktirmeye devam etmişlerdir. Özellikle Aleksandria (İskenderiye), Antiokhia (Antakya), Sardis (Sard) ya da Efesos (Efes) gibi zengin kentlerde gemiciliğe yatırım yapmış zengin tüccar ve toprak sahipleri imparatorluk genelinde kentsel dönüşüme rağmen kazanç elde etmişler ve buralarda belirli ölçülerde antik kent otonomisi uzun ömürlü olmuş görünmektedir.¹⁴⁹ Sonuç olarak imparatorluk kentlerinin yasal durumları süreç içerisinde homojenleşmiş,¹⁵⁰ imparatorluk yönetiminde siyasi ve ekonomik fonksiyonları giderek azalmıştır.¹⁵¹

¹⁴⁶ Askeri harcamaların artmasıyla birlikte kentlerde yeni yapıların inşa edilmesi ve mevcut yapıların bakımının yapılması büyük ölçüde azalmıştır. Bkz. Liebeschuetz, 1999, s. 6.

¹⁴⁷ Haldon, 1997, s. 96; Cameron, 2001, 166; Liebeschuetz, 1999, s. 6

¹⁴⁸ Üçüncü yüzyıl boyunca imparatorluk sınırlarında Gothlar ve 226 yılında doğuda Persler istila hareketlerine başlamıştır. Saldırıları Pamfilya ve Kapadokya içlerine kadar nüfuz etmiş ve özellikle Satala (Sadak, Gümüşhane), Kayseri, Komana (Şar, Adana), Sivas, Trabzon, Pergamon (Bergama), Nikomedia (İzmit), Nikea (İznik), Prusa (Bursa) ve Apamea (Dinar, Afyonkarahisar) yanı sıra Suriye ve Roma korumasındaki Ermenistan kentleri işgal edilip yağmalanmıştır. Geç antik dönem boyunca devam eden saldırılar antik kentlerin giderek kırsallaşmasına neden olmuştur. Bkz. Treadgold, 1997, s. 7; Haldon, 1997, s. 102.

¹⁴⁹ Haldon, 1997, s. 98.

¹⁵⁰ Erken imparatorluk dönemi sisteminde kentlerin siyasi ve ekonomik statülerinde çok sayıda farklılık bulunur. Bunlar devletin vergilendirmesinde vergiden muaf olan kentler ve vergiye bağlanmış kentler, arazisi olan kentler ve arazisi olmayan kentler, kent merkezleri ve kırsal hinterlandları arasında pek çok eşitsizlik üretmiştir. Erken imparatorluk arazi ve baş vergisi olan *tributum capitis* Roma vatandaşlarının muaf olduğu ancak eyalet kentlerinin ödemekle yükümlü olduğu bir vergi türüydü. Aynı biçimde imparatorluk vergisinden muafiyet *civitas foederate* veya *civitas liberae et immunes* statüsü ile başka kentlere bağışlanmıştır. Üçüncü yüzyıl sonunda yapılan reformlar kentlerin politik ve ekonomik statülerindeki farklılıkları eşitlemiştir. Bkz. Corbier, 2000, s. 216-229.

¹⁵¹ Haldon, 1997, s. 96; Cameron, 2001, s. 162; Grey, 2011, s. 182.

1.4.3. Geç Antik Dönemde *Polis*

Geç Antik dönem boyunca Roma kentleri, tarihi ve coğrafi koşullara göre değişen ölçülerde ekonomik bağımsızlıkları ve politik otonomilerinin kaybı ile işaretlenir. I. Anastasius'un (491-518) beşinci yüzyıl sonunda imparatorluk gelirlerinin toplanmasından sorumlu olan *vindexleri* kentlere ataması ile aynı yüzyılda piskoposluk kurumunun sosyal ve ekonomik kaynaklara sahip bir bani olarak kentlerde güçlenmesi, kent konsillerinin geç altıncı yüzyıllara doğru ortadan kalkmasına neden olmuştur.¹⁵² Beşinci yüzyılda kentlerin yönetiminin devlet memuru *vindexler*, piskopos ve *honorati* ya da *principates* statüsü kazanmış nüfuzlu kimselerin elinde bulunduğu görülmektedir.¹⁵³ Bu kişiler geç antikite siyasal, ekonomik ve sosyal koşulları içerisinde kent hayatının yeni aktörleri olarak belirginleşirler ve doğal olarak istilalar, salgın gibi faktörlerin yanında antik kentin dönüşümünü etkilemişlerdir.¹⁵⁴ Bu durum geç antikite kentinin peyzajında belirgindir. Antik kentlere yapılan geç dönem ekleri ve yeni kurulan kentlerde çarpıcı biçimde geleneksel Roma *civitas*ının formları ile geç Roma toplumsal yapısının fiziksel özellikleri bir arada bulunur. Geleneksel *civitas*ın unsurları olan portikolu yollar, su kemerleri, hamamlar gibi unsurlar üçüncü ve dördüncü yüzyıllardan itibaren sur duvarları, büyük kilise yapıları, piskoposa ait yönetim ve ikamet binaları ile geç antik ve erken Bizans kent modelinin unsurları haline gelmiştir.¹⁵⁵

Geç antik dönem kentinin hibrit dokusu, I. Konstantinus'tan itibaren I. Anastasius'un imparatorluk genelinde sürekli imar faaliyetinin bir parçası olarak antik kent

¹⁵² Reformların idari yapıda yol açtığı değişiklikler episkopal gücün artmasına paralel olarak piskoposluk kurumunun kent yönetimlerinde giderek etkin hale gelmelerini sağlamıştır. Piskoposluk *Codex Zeno* ve *Codex Iustinianus*'ta kanunlaştırıldığı biçimiyle kilise mülkleri için yerel belediyelerde temsilci olarak ilk ve önde gelen güçlü toprak ağası ve belediyenin *principatesi* olarak görülmüştür. Bkz. Haldon, 1997, s. 97-98; Gregory, 2010, s. 119-120. Piskoposluk kurumu süreç içerisinde *vindexlerin* yanı sıra diğer varsıl toprak ağaları ile birlikte vergi toplama işiyle görevlendirilmişlerdir. Gregory, 2010, 192; Haldon, 1997, s. 97; Haldon, 2007, s. 88; Cameron, A. (2006). *The Byzantines*. Blackwell Publishing. S. 79. Giderek nüfuzu ve ekonomik gücü artan kurum altıncı yüzyılda kentsel yönetimin kilit unsurlarından biri haline gelmiş, kentlerde Hıristiyan hayırseverliği adı altında, hastane, yetimhane, bakım evleri, tahıl depoları gibi yapı faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Bkz. Haldon, 1997, s. 179; Haldon, 2007, s. 88; Gregory, 2010, s. 120; Lavan, L. (2003). *The Political Topography of the Late Antique City: Activity Spaces in Practice. Theory and Practice in Late Antique Archeology*. (Lavan, L. and Bowden, W. Ed.). Brill. 314-337. S. 324.

¹⁵³ Gregory, 2010, s. 120; Haldon, 1997, s. 98; Cameron, 2001, s. 78; Cameron, 2006, s. 79; Maas, 2000, s. 21; Liebeschuetz, 1999, s. 12; Sodini, 2003, s. 24; Lavan, 2003, s. 324.

¹⁵⁴ Cameron, 2001, s. 88.

¹⁵⁵ Gregory, 2010, s. 120; Lavan, 2003, s. 324; Zanini, E. (2003). *The Urban Ideal and Urban Planning in Byzantine New Cities of the ixth Century Ad. Theory and Practice in Late Antique Archeology*. (Lavan, L. and Bowden, W. Ed.). Brill. P.196- 223. S. 216.

unsurlarıyla birlikte devletin yönetim binaları ve Hıristiyan dini kurumlarının yapımı ile gelişmeye devam etmiştir. Bu imar faaliyetleri I. Iustinianus'un (527-565) altıncı yüzyılda kurdurduğu kentlerde antik unsurların yeni kentsel faktörlerin yanında azalması ile tamamlanmıştır.¹⁵⁶ Yeni kurulan kentlerin repertuarından kamusal eğlence yapıları çıkarılmıştır. Beşinci ve altıncı yüzyıl boyunca forum ya da agoraların boyutları küçülmüş, pek çok kentte kilisenin etkisinin artmasına paralel olarak ıssızlaşmıştır. Forumların sosyal ve politik konumunu kilise atriumları üstlenmeye başlamış ve antik kentin sosyo-politik merkezi olan forumlar azalan bir gelişim skalası içinde büyük kentlerle sınırlı kalmıştır.¹⁵⁷ Bu durum bir yandan kent idaresinde ortaya çıkmış yeni tipte elit yönetici sınıf ile yatırım modelinin değişmesinin bir sonucu olarak görünür. Kentsel patronajın odağı devletin idari ve savunmaya dönük ihtiyaçları ile kilise ve manastır komplekslerini içeren yapı faaliyetlerine kaymıştır.¹⁵⁸

¹⁵⁶ I. Iustinianus döneminde kurulan kentler, Mezopotamya'da Dara, Suriye'de Resafa ve Halebiyye, Sırbistan'da ise Justiana Prima'dır. Bu kentler farklı plan ve ölçülerde olmasına rağmen antik kent unsurları ve savunma yapıları ile benzerlik gösterirler. İmparatorluğun finansmanı ile doğrudan Konstantinopolis'in teknik desteğiyle inşa edilmişlerdir. Bkz. Zanini, 2003, s. 214-218; Cameron, 2001, s. 159. I. Iustinianus döneminde kurulmuş kentlerin plan ve yapıları için ayrıca bkz. Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi*. (Çev. Kadiroğlu, M.). Rekmay Ltd. Şti. s. 34-35-36-37-38-39.

¹⁵⁷ Gregory, 2010, s. 118; Haldon, 1997, s. 108; Haldon, 2007, s. 77; Cameron, 2001, s. 159 Laiou, A. E. and Morrison, 2007, s. 27; Zanini, 2003, s. 214-216-217; Lavan, 2003, s. 317-324.

¹⁵⁸ Haldon, 2007, s. 67.

1.4.4. Geç Antik Dönem Kentinin Sonu

Geç Antik dönem kent peyzajı altıncı yüzyılda küçük ölçekli, savunmaya dönük olarak güçlendirilmiş, imparatoriyel ve Hıristiyan bir görüntüye sahiptir.¹⁵⁹ Bu açıdan geç antikite kenti Roma tarihi içerisinde devletin idari ve sosyal dönüşümüne paralel bir gelişmeyi yansıtır ve dönemin kentsel gelişmeleri özellikle doğuda bir çöküş fenomeninden çok dönüşüm olgusuyla ilişkilidir. Kent bu dönemde *civitas*tan güçlendirilmiş kent ve güçlendirilmiş teritoryuma doğru savunma ağırlıklı bir kent ve bölge modeline gelişim göstermiştir.¹⁶⁰ Bu durum geç antik dönemde *civitas*ın, orta Bizans *kastron* ve *emporion* kentlerine bir geçiş modeli oluşturacak biçimde değişime uğradığını kanıtlar. Dolayısıyla geç antikite kenti Roma *civitası* ile hem bir süreklilik hem de bir kopuş ilişkisi gösterir. Kopuşun sınırını batıda beşinci yüzyıl gelişmeleri, doğuda ise yedinci yüzyıllarda yaşanan kriz dönemi oluşturur. Geç antikite dönemi bu sınırlara kadar kentsel yaşamın sürdüğü bir dönemdir. Özellikle doğuda kentleşme daha başarılı bir gelişim göstermiş, dördüncü yüzyıl sonundan beşinci yüzyıllara doğru kent ekonomisinde parasal aktivite giderek yaygınlık kazanmıştır. Batıda kentsel ve idari organizasyon benzer biçimde gelişim göstermesine rağmen burada hükümetin politik zayıflığı yanında aristokratik sınıfların politik ve sosyal yaşamdaki ağırlıkları, dördüncü yüzyıl sonundan itibaren imparatorluğun iki tarafında gelişmelerin farklılaşmasına neden olmuştur. Batı kentleri ticari etkinliklerde takas ekonomisinden ve kentsel yaşamın kırsallaşmasından kendisini kurtaramamıştır. Beşinci yüzyılda batı için endemik hale gelen istilalar, imparatorluğun bu bölgesindeki kentlerin durumlarını oldukça ağırlaştırmıştır. Dönemin sonunda batı devleti parçalanırken doğu bölgesel savunmasını güçlendirmiştir. Bu durum doğu kentlerinin doğa ve insan felaketlerine karşı görece daha iyi koşullarda olmasını sağlamıştır.¹⁶¹ 540 yıllarından itibaren manzara imparatorluğun doğusu için de değişmeye başlamıştır. Etkisini sekizinci yüzyıla kadar sürdüren büyük veba salgını çarpıcı biçimde kırsal yerleşmelerin artmasına neden olmuştur.¹⁶² Aynı dönemde I. Iustinianus'un batıya olan seferlerinin ekonomi üzerinde yarattığı zayıflık ve Perslerin doğu sınırlarına, Avar ve Slavların batı

¹⁵⁹ Haldon, 2007, s. 78; Zanini, 2003, s. 214.

¹⁶⁰ Zanini, 2003, s. 217.

¹⁶¹ Laiou and Morrison, 2007, s. 25; Cameron, 2001, s. 84-85; Liebeschuetz, 1999, s. 23; Zanini, 2003, s. 196-197.

¹⁶² Haldon, 1997, s. 111.

sınırlarına olan saldırıları geç altıncı yüzyıldan sekizinci yüzyıla doğru Bizans'ın sosyal topografyasını büyük ölçüde değiştirmiştir. Bu durum Mora, Kıbrıs, Lübnan hinterlandı, Kuzey ve Güney Suriye, Filistin, ve Arap yarımadasının Roma bölgeleri, Yunanistan'da Sparta,¹⁶³ Korinth, Argos, eski Yugoslavya topraklarında (Sırbistan) Stobi, Nikopolis, Philipopolis gibi kentlerde hayatın durmasına ve yerleşimcilerinin daha güvenli alanlar için kentleri terk etmelerine neden olmuştur.¹⁶⁴ Yedinci yüzyıl başında saldırıların Anadolu içlerine kadar nüfuz etmesi benzer biçimde yerleşimlerin kırsallaşma yönünde eğilim göstermesine ve güvenli alanlar için kentlerin terk edilmesine yol açmıştır.¹⁶⁵ Arkeolojik veriler imparatorluğun bütün kentlerinde iki tip yerleşme biçiminin ağırlık kazandığını gösterir. Sınır bölgelerinde bulunan çoğu küçük kent daha güvenli sitelere taşınarak terkedilmiş, diğer yerleşmeler antik kentlerin tepelerine ya da yeni kentler daha yüksek alanlara kurulmuştur.¹⁶⁶ Efesos (Efes), Sardis (Sard), Priene (Aydın, Söke), Miletus (Milet), Aphrodisyas (Denizli, Geyre), Ankyra (Ankara), Magnesia (Manisa), Hiearapolis (Pamukkale), Myra (Demre), Nikopolis (Niğbolu), Tius, Apollonia, Patara, Side, Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğlisi), Assus, Pergamum (Bergama) gibi antik kentlerin merkezleri boşaltılmış akropolislerine doğru küçültülmüştür. Süreç içerisinde Tyana (Niğde, Bor), Anemurium (Anamur), Euchaita (Çorum, Avgat), Sardis, Aphrodisyas, Laodikia (Denizli'nin kuzeyi), Miletus gibi bir dizi kent istilaların yanı sıra yangın ve depremler nedeniyle terk edilmiştir.¹⁶⁷ Bu durum kentsel alanın peyzajını

¹⁶³ *Monemvasia Kroniği*'ne göre 580 yıllarında Slav saldırılarında Sparta kenti, Mora'nın güney sahilinde kayalık ve erişimi zor olan bir alan olan Monemvasia'ya taşınmıştır. Bkz. Cameron, 2001, s. 160.

¹⁶⁴ Laiou and Morrison, 2007, s. 26; Cameron, 2001, s. 159.

¹⁶⁵ 610 yılından itibaren Persler Suriye'nin büyük kısmını fethetmiş ve Anadolu içlerine ilerleyerek pek çok kenti ele geçirerek kent merkezleri ile bölgeleri tahrip etmişlerdir. Pers saldırıları Heraklius'un 622 yılında karşı atağına kadar her yıl Anadolu kentlerinin yağmalanması ve tahrip edilmesi şeklinde devam etmiştir. Bkz. Haldon, 1997, s. 103. Perslerin saldırılarını 636 yılında Müslüman Arapların Bizans topraklarına sekizinci yüzyıl yarısına kadar devam eden saldırıları izlemiştir. Haldon'un belirttiğine göre 636-740 yılları arasında: Abydos (Çanakkale Kuzeyi, 1 kere alınmış), Acronium (Konya yakınları, 3), Amasea (Amasya, 1), Amastris (Amasra), Amisus (Samsun), Amorium (Afyonkarahisar, 8), Psidia Antakya'sı (4), Isaura Antakya'sı (1), Ankyra (Ankara, 3), Chrysopolis (Üsküdar, 1), Dorylaeum (Eskişehir, Şarhöyük, 2), Efesos (Efes, 1) Euchaita (Çorum, Beyözü, 2), Gangra (Çankırı, 2), Heraclea Kibistra (Konya Ereğlisi, 3), Ikonium (Konya, 1), Caeseri (Kayseri, 4), Kamacha (Erzincan, Kemah, 4), Camuliana (Kayseri'nin Kuzey-Batısı, 1), Koloneia (Aksaray, 1), Kyzicus (Erdek, 1), Melitene (Malatya, 7), Misthia, Mopsuestia-Misis, Myra, Neocaesaraea (Niksar, 1), Nicea (İzmit, 2), Nikomedia (İzmit), Nikopolis (Niğbolu, 1) Pessinus (Eskişehir, Ballıhisar, 1), Pergamon (Bergama, 3), Podandus (Pozantı, 1) Sardis (Sart, Manisa Salihli), Satala (Gümüşhane, Sadak, 1), Sabastea (Sivas), Sebaste (Uşak, Sivash, 1), Sinopi (Sinop), Sisium (Adana, Kozan, 1) Smyrna (İzmir, 3) Synnada (Afyonkarahisar, Şuhut, 1), Tarenta (Malatya, Darende, 2), Tarsus (3) Trabizond (Trabzon, 1), Tyana (Niğde, Kemerhisar, 3) saldırıların hedefi olmuşlardır. Bkz. Haldon, 1997, s. 107.

¹⁶⁶ Haldon, 1997, s. 109; Laiou and Morrison, 2007, s. 27.

¹⁶⁷ Haldon, 1997, s. 108-109; Laiou and Morrison, 2007, s. 26; Ousterhout, R. (1997). *Secular Architecture. The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*. (ed. Helen C. Evans and William D. Wixom). Newyork: Metropolitan Museum of Art: Distributed by H.N. Abrams. S.193. Sardis için bkz: Foss, C. and Scott, A. J. (2002). Sardis. *The Economic History of*

büyük ölçüde değiştirmiş ve antik kent yapısının çözülmesini beraberinde getirmiştir. Bu dönemde kentler planlı bir peyzaj yerine organik ve kendiliğinden bir kamusal kullanım modelini gösterirler. Geleneksel grid plan terkedilmiş, sokak ve caddeler daha karmaşık ve parçalı hale gelmiştir.¹⁶⁸ Ticaret alanları ve dükkanlar organik ve dar sokaklara yerleşmişlerdir. Kamu alanları özellikle *palestra* ve forumlar yerlerini atölyelere ve konutlara bırakmış, yağ presleri, kireç ocakları gibi işletmeler kilise ve tiyatrolara kurulmuştur. Eski malikaneler küçük odalara bölünmüş, birkaç ailenin yaşadığı mekanlara dönüştürülmüştür. Antik anıtlar atölye ya da ev malzemesi olarak kullanılmaya başlanırken geniş ölçüde kentlerin savunma yapılarında ve konut yapımında kullanılmıştır.¹⁶⁹ Dolayısıyla yedinci yüzyıl gelişmeleri içerisinde kentler antik karakterlerini kesin olarak kaybetmişlerdir. Nüfus azalmış, kırsallaşma yoğunlaşmış,¹⁷⁰ kent ve bölgeler arasında iletişim belirsiz hale gelmiş, kentlerin ticaret ve pazar ağları bozulmuştur.¹⁷¹ Bu durum kentsel ekonominin durmasına ve takas ekonomisinin yeniden yaygınlık kazanmasına neden olmuştur. Özellikle yedinci yüzyıl yarısında Arap tehlikesinin ortaya çıkması ile Bizans devleti çok açık bir şekilde köylüleşme içerisine girmiş ve devletin sosyo-ekonomik yapısı değişmiştir.¹⁷² Kentlerin kırsal hinterlandları ile bağlantıları kopmuş ve kırsalın mali yönetim merkezleri olarak fonksiyonları durmuştur. Bu yüzyıldan itibaren antik dönem boyunca kentlerin üstlendiği mali sorumluluklar yakın köy birimi *choriona* geçmiştir.¹⁷³

Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century. (ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. S. 615-622.

¹⁶⁸ Haldon, 2007, s. 77; Kazhdan and Epstein, 1990, s. 3.

¹⁶⁹ Cameron, 2001, s. 160; Laiou and Morrison, 2007, s. 41-47; Ousterhout, 1997, s. 195; Auzépy, M-F. (2008). State of Emergency (600-700). *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*. P. 551-291. S. 261; Gregory, E. T. (1982). Fortification and Urban Design in Early Byzantine Greece. *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*. East European Monographs, Boulder, distributed by Columbia University Press. P. 43-65. S. 43-44.

¹⁷⁰ Geç altıncı yüzyıldan itibaren özellikle kentleri etkisi altına salgın ve güvensizlik ortamı imparatorluk genelinde kırsallaşmanın artmasını etkilemiştir, diğer yandan kırsallaşmaya ilişkin olarak diğer bir etkenin Akdeniz ikliminin geç antik dönem boyunca devam eden nemli ortamının erken Ortaçağlara doğru kuraklaşması olduğu düşünülür. Bu dönemde soğuk kışlar nedeniyle kurak hasatlar yaşanmış geç antik dönemin tarımsal rejimi bozulmuştur. Bkz. Laiou and Morrison, 2007, s. 26; Izdebski, A. (2013). *A Rural Economy in Transition Asia Minor From Late Antiquity into the Early Middle Ages*. University of Warsaw. The Journal of Jursitic Papyrology.

¹⁷¹ Haldon, 1997, s. 104; Laiou and Morrison, 2007, s. 26; Izdebski, 2013, s. 29.

¹⁷² Laiou and Morrison, 2007, s. 39; Ousterhout, 1997, s. 193; Whittow, M. (2008). The Middle Byzantine Economy (600-1204). *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*. The Cambridge University Press. P. 465-492. S. 470.

¹⁷³ Haldon, 1997, s. 138.

1.5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Üçüncü yüzyıl krizi Erken Roma İmparatorluğunu idari, mali, askeri ve kültürel bir çözümlüyle karşı karşıya getirmiştir. Bu dönemde imparatorluğun idari mekanizmaları işlevsizleşmiş, vergi sistemi bozulmuş, savaşların etkisi nedeniyle devlet gelirleri büyük ölçüde azalmıştır.

Diokletianus'tan itibaren beşinci yüzyıla kadar imparatorlar kriz döneminin yarattığı tahribatı, devlet idaresi ve maliyesinin merkezileştirilmesi ile aşmaya çalışmışlardır. Diokletianus döneminde merkezileşme ortak imparatorluk kurumuna dayanılarak gerçekleştirilmiş, imparatorluk doğu ve batı olarak ikiye ayrılmış ve *tetrarşi* denilen dört imparatorlu bir yönetim modeli oluşturulmuştur. Bu modelde imparatorluk toprakları kentlerin oluşturduğu on iki *diocese* bölgesine ayrılmış, bölgesel yönetim *dioceselerden* meydana gelen dört *praefectura* valilikleri aracılığıyla imparatorlara bağlanmıştır. Erken imparatorluk yerel ve bölgesel yönetiminin merkeze bağlanarak dönüştürülmesi, antik kentin idari rolünün ve buna bağlı olarak erken dönem mali sisteminin değişmesine neden olmuştur. Bu dönemde vergi sistemi artan merkezileşmeye paralel olarak homojenleştirilmiş, kentsel ve bölgesel ayrıcalıklar kaldırılmıştır. Erken dönemde kendi bölgesinde vergi toplamakla görevli olan kent yönetimleri verginin eksik toplanması durumunda vergi matrahının tamamlanması ile sorumlu tutulmuşlardır. I. Konstantinus döneminde kentlerin gelir kaynakları imparatorluk maliyesine aktarılmış, vergilerin tahakkukunda zorlanan *curia* üyeleri görevlerinden kaçmamaları için kalıtsal olarak mesleklerine bağlanmıştır. Beşinci yüzyılda devletin yerel yönetimlerde ağırlığı giderek artmış ve kent ekonomik kaynakları üzerindeki kontrolü kentlerin siyasi ve mali otonomilerini kaybetmesi ile antik kent yapısının çözümlüne neden olmuştur. Aynı yüzyılda Hıristiyanlığın artan etkisiyle birlikte yerel piskopos kent yaşamında yönetici bir figür olarak ortaya çıkmıştır. Hıristiyan dini ve kurumları antik kentin peyzajında ağırlıklı olarak yer almaya başlamış, kamusal imar faaliyetleri antik kent yapılarından Hıristiyan yapıları ve devlet binalarının yapımına yönelik ağırlık kazanmıştır.

Üçüncü yüzyıl krizinin etkilediği alanlardan biri ekonominin bel kemiğini oluşturan tarım olmuştur. Kriz döneminde tarımsal üretim büyük ölçüde azalmış, iş gücü ihtiyacı giderek artmıştır. Devlet bu dönemde tarımsal üretimi ve buna bağlı olarak vergi gelirlerini arttırmaya çalışmıştır. Bu nedenle Diokletianus *capitatio-iugatio* vergisi tanıtmış, vergi toprağa ve toprağı eken ekiciye yüklenmiş, toprak ve iş gücü birbirlerine bağlanmaya çalışılmıştır. Diğer yandan idari sistemin maliyetlerinin ağırlığının vergilere yansıtılması köylünün toprağı ekmekten vazgeçmesine veya büyük toprak sahibi himayesine girmesine yol açmıştır. Bu durum I. Konstantinus döneminde köylünün kolon statüsünde toprağa bağlanmasına neden olmuştur. Bu dönemde devlet, büyük toprak sahipliği ile işbirliği içinde süreci kontrol etmiş, tarımda büyük toprak sahipliği ve bağımlı köylülük arasında düzenlenen kiracılık ilişkileri baskın hale gelmiştir. Büyük toprak sahiplerinin kendi kolonularının vergi sorumluluğunu üstlenmeleriyle birlikte kırsalda himayecilik ilişkileri artmış, büyük toprak sahipliği genişlemiştir. Büyük toprak sahipliği politik koşulların istikrarsızlaşmasına bağlı olarak süreç içerisinde devlet gelirleri için bir tehdit haline dönüşmüştür. Özellikle imparatorluğun batısında beşinci yüzyılda beliren savaş koşulları ve zayıf devlet idaresi, senatöryel büyük toprak sahiplerinin hukuki ve siyasi ayrıcalıklar kazanması ile sonuçlanmış, devletin gelirleri bu gruplar tarafından gasp edilmiştir. Devlet, gelirlerin azalması tehlikesine karşı küçük bağımsız üreticiyi büyük toprak sahibi sınıflar karşısında korumaya çalışmıştır. Bu dönemde kilise ve piskoposluk kurumu büyük toprak sahibi sınıfın yayılmasını dengelemek için kullanılmaya çalışılmış, buldukları bölgede yer alan bağımsız üretici köyleri kilise ve piskoposluğun sorumluluğuna bırakılmıştır. Bu gelişme dini kurumların büyük toprak sahibi olarak ortaya çıkmasına, kırsaldaki bağımlı köylülük kategorisinin genişlemesine yol açmıştır. İmparatorluğun doğusunda büyük toprak sahipliğinin benzer biçimde kırsalda hakim güç olmasına rağmen devletin merkezi olarak güçlü olması ve görece politik olarak daha istikrarlı bir gelişim göstermesi, devlet gelirlerinin güvence altına alınmasını sağlamıştır.

Sonuç olarak, dördüncü yüzyıl başından itibaren yapılan reformlar, imparatorluğu kriz döneminin yıkıcı koşullarından kurtarmıştır. Reformlar sonucunda imparatorluk yönetimi merkezileşmiş, antik dönemin yerel ve bölgesel özerklikleri kaldırılmış, devletin mali alana dönük denetimi artmış, kriz koşullarında toplum ve ekonomi devlet tarafından güdümlenen bir modele doğru gelişim göstermiştir. Bu dönemde devlet dini

olarak benimsenen Hıristiyanlık giderek geç Roma toplumunun sosyo-kültürel yapısını değiştirmiş, piskoposlar kentlerde ve kırsalda devlet idarecileriyle birlikte yönetici bir elit olarak ortaya çıkmıştır. Kriz sonrası yaşanan gelişmeler Ortaçağ Bizans siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel yapısının şekillenmesine yol açmıştır. Geç Roma toplumunda yaşanan köklü değişimlere rağmen geç dönem imparatorluğu veya Erken Bizans devleti antik bir uygarlık olarak yedinci yüzyıl başına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu durum antik uygarlığın idari ve kültürel merkezi olan kentlerin durumunda belirgindir. Geç antik dönem boyunca imparatorluk kentleri kültürel önemlerini giderek kaybetmelerine rağmen sosyal hayatın odağı olarak kalmış, devletin mali organizasyonunda geleneksel aracılık rollerine yedinci yüzyıla kadar devam etmişlerdir. Bu açıdan Roma imparatorluğunun geç dönemi ile Bizans devletinin erken dönemi arasında çok sıkı bir süreklilik vardır. Roma devleti çökmemiş ya da birden bire Bizans devletine dönüşmemiştir. Geç Roma devleti dördüncü yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar yayılan süre içerisinde kendisini değişen koşullara göre adapte edebilme yeteneği göstermiş, Bizans gelişmesi bu değişim ve dönüşüm sürecinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

2. KARANLIK ÇAĞDA BİZANS İMPARATORLUĞU

Geç antik dönemin sonu ve Ortaçağ'ın başı özellikle altıncı yüzyıldan dokuzuncu yüzyılın başına kadar Bizans topraklarına yapılan Avar, Pers ve takip eden Arap genişlemesi ile işaretlenmiştir. Bu dönem yaşanan savaşlar, depremler ve periyodik olarak meydana gelen veba salgınlarının yarattığı olumsuz koşullar nedeniyle karanlık çağ olarak adlandırılmıştır. Karanlık çağ, antik kentleşmenin sona ermesi, demografik düşüş, üretim, uzun mesafe ticaret ve parasal aktivitede büyük ölçekli azalma ile karakterizedir.¹⁷⁴ Bu dönem, ticari aktivitenin azalmasına bağlı olarak geç Roma kırmızı astarlı seramiğinin giderek yedinci yüzyılda kaybolması ile temsil edilmiştir. Geç antik dönemin elit kültürünü ve zevkini yansıtan *terra sigillata* formları, karanlık çağda yerini dağıtım alanı sınırlı, çoğunlukla kaba olan yerel seramiğe bırakmıştır.¹⁷⁵ Seramik tipolojisinde yaşanan değişim, karanlık çağda azalan ürün talebinin ve özelleşmiş endüstrilerin bozulmasının bir göstergesi olarak düşünülmüştür.¹⁷⁶

Karanlık çağ boyunca Bizans imparatorluğunun jeopolitik, askeri ve ekonomik koşullarının değişimine paralel olarak Bizans yaşamının fiziksel görüntüsü dönüşüme uğramıştır.¹⁷⁷ Bu en fazla kentsel kurumların ve kamusal alanlarının parçalanmasında görünür. Savaşların yol açtığı istikrarsız koşullarda pek çok kent kaybolmuş, bazıları terkedilmiş veya güvenli görülen alanlara taşınmıştır.¹⁷⁸ Sekizinci yüzyıldan itibaren kentler imparatorluğun idari ve askeri sistemi içerisinde yeniden organize edilmiştir. Bazı kentler stratejik avantajları sayesinde yeniden önem kazanmış ancak antik kent geleneği ve kültür nosyonu kaybolmuştur. Bu dönemde kent kavramı değişmiş, yeni bir kentleşme ve sosyal hiyerarşi meydana gelmiştir.

¹⁷⁴ Laiou and Morrison, 2007, s. 43.

¹⁷⁵ Armstrong, P. (2008). Ceramics. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. Ed.). Oxford University Press. P. 429-443. S. 430; Haldon, J. F. and Brubaker, L. (2001). *Byzantium in the Iconoclast Era (ca 680-850): The Sources An Annotated Survey*. Ashgate Publishing Company. S. 154; Decker, 2016, s. 51.

¹⁷⁶ Lightfoot, C. S. (2007). Trade and Industry in Byzantine Anatolia: The Evidence from Amorium. *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 61. Pp. 269-286. [elektronik sürüm]. <http://www.jstore.org/stable/25472051>. Erişim: 25.01.2017 06:18. S. 272.

¹⁷⁷ Lightfoot, 2007, s. 269.

¹⁷⁸ Saradi, 2008, s. 321.

2.1. TARİHSEL VE EKONOMİK GELİŞMELER

Geç altıncı ve yedinci yüzyıllar Bizans devleti için dramatik değişimlere sahne olmuştur. Bozulma sinyalleri I. Iustinianus döneminde ekonomik ve demografik olarak açık hale gelmiştir. 530 yıllarında geç antik dönemin nemli iklimi değişmiş ve dokuzuncu yüzyıla kadar etkisini sürdüren soğuk kış ve kurak yaz ortamı kötü hasat ve ağır kuraklığa neden olmuştur.¹⁷⁹ 540 yılından itibaren sekizinci yüzyıl yarısına kadar tüm imparatorlukta görülen veba salgını imparatorluğun insan kaynaklarına büyük ölçüde zarar vermiştir.¹⁸⁰ Öte yandan I. Iustinianus'un ölümünden kısa süre sonra başlayan işgaller devletin mali ve askeri kaynaklarını tüketmiştir. Batıya genişleme ile yaratılan refah dönemi sona ermiş ve Iustinianus sonrası sistem çökmüştür.¹⁸¹ 568 yılında Lombardlar İtalya'nın çoğunu ele geçirmiş, Vizigotlar Güney İspanya'yı, Tuna'nın kuzeyinden gelen Avar ve Slavlar Yunanistan ve Balkanların iç bölgelerini yanı sıra 613 yılında Sasaniler Suriye, Mısır ve Filistin'i ele geçirmiştir. Aynı dönemde Sasani Perslerinin akınları Anadolu'ya ulaşmış, 626 yılında Avarlar ve Persler Konstantinopolis'i kuşatmışlardır. 627 yılında Heraklius'un (610-641) karşı saldırısı ile Sasani Persleri püskürtülmüş ve barışa zorlanmıştır. Bu dönemde Heraklius'un başarıları imparatorluğun doğu bölgelerinde kısa süreli olarak kontrolün kazanılmasını sağlamıştır ancak 632 yılında başlayan Arap fetihleri iki cephede savaşmaktan yorgun düşmüş Bizans ordusunun gücünü tüketmiştir. 636 yılında Araplarla yapılan Yermük Savaşı yenilgisi Mezopotamya, Suriye (637), Filistin (638) ve Mısır'ın (642) kalıcı olarak kaybedilmesine neden olmuştur.¹⁸² İmparatorluğun askeri güçsüzlüğü 681 yılında Balkanların kuzeyi Heamus ve Tuna arasına yeni Bulgar krallığının kurulmasına olanak tanımış, Slavlar ise Balkanların güneyine yerleşmişlerdir. Kartaca'nın 698 yılında Araplar tarafından ele geçirilmesi ile Kuzey Afrika'nın tamamı ve Akdeniz'in kontrolü

¹⁷⁹ Preiser-Kapeller, J. (2010) Complex Historical Dynamics of Crisis: The Case of Byzantium. *Krise und Transformation*. (Sigrid Deger-Jalkotzy und Arnold Suppan, Ed.). Beiträge des Internationalen Symposiums vom 22. Bis 23. November 2010. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. P. 69-129. S. 71.; Gregory, 2010, s. 191; Izdebski, A. (2013). *Rural Economy in Transition Asia Minor from Late Antiquity into the early Middle Ages*. University of Warsaw. The Journal of Jursitic Papyrology. S. 133; Gregory, 2010, s. 191; Laiou and Morrison, 2007, s. 39.

¹⁸⁰ Preiser-Kapeller, 2010, s. 71; Gregory, 2010, s. 191; Laiou and Morrison, 2007, s. 38.

¹⁸¹ Laiou, A. E. (2002). Political History: An Outline. *The Economic History of Byzantium From the seventh through fifteenth Century*. (Ed. Laiou, A.) Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. Washington DC. P. 9-28. S. 13; Gregory, 2010, s. 160.

¹⁸² Cameron, A. (1996). *Changing Cultures in Early Byzantium*. Variorum. S. V-251; Laiou, 2002, s. 13; Preiser-Kapeller, 2010, s. 72.

kaybedilmiş, 751 yılında Lombardların Ravenna eksarhlığını ele geçirmesiyle Sicilya dışında bütün İtalya'nın kaybedilmesi ile sonuçlanmıştır.¹⁸³

Yedinci yüzyıl sonunda Bizans devleti sahip olduğu toprakların üçte ikisini kaybetmiştir.¹⁸⁴ İmparatorluk sadece bölgesel olarak küçülmemiş aynı zamanda büyük oranda yoksullaşmıştır. Özellikle Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika gibi imparatorluğun en zengin ve kentsel olarak gelişmiş bölgelerinin ele geçirilmesi devletin tahıl kaynaklarının ve benzer biçimde vergi gelirlerinin üçte ikisinin kaybedilmesine neden olmuştur.¹⁸⁵ İmparatorluk yönetiminin kontrolünde Trakya, Konstantinopolis çevresi ve Orta Anadolu kalmıştır ancak devam eden Arap akınları nedeni ile bu bölgeler tehdit altındadır.¹⁸⁶ Araplarla olan doğu sınırını Toros dağları ve Aladağlar sırası oluşturmuş, Toroslar ve dışında kalan bölgeler güvenlik nedeni ile boşaltılmıştır.¹⁸⁷ Bu durum Doğu Anadolu'da kırsal yerleşimlerin kaybolmasına yanı sıra Kapadokya gibi Arap akınlarına açık bölgelerde tarımsal aktivitenin sona ermesine neden olmuştur.¹⁸⁸ Aynı şekilde batıda Kuzey Trakya Avar ve Slavlarla tampon bölge oluşturmak için bilinçli olarak boşaltılmıştır.¹⁸⁹ Arkeolojik veriler imparatorluk genelinde ve özellikle Anadolu'da Sasani ve Arap istilaları sonucunda büyük toprak sahibi sınıfların geniş ölçüde mülklerini kaybettiğini gösterir, batıda ise büyük mülkler Avar, Slav ve Bulgarlar tarafından tahrip edilmiş ya da ele geçirilmiştir.¹⁹⁰ Bu nedenle yedinci yüzyıl sonu ve sekizinci yüzyıl başında Bizans toplumunun sosyal olarak daha homojen bir hale geldiği düşünülür.¹⁹¹ Dolayısıyla tarımsal ekonominin yapısı farklılaşmış, küçük üretici ağırlıklı bir karakter kazanmaya başlamıştır ancak devletin üretici kaynakları iklim, demografik düşüşler ve devam eden savaş koşulları nedeniyle azalmış, çiftçiler kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar üretimi sürdürebilmişlerdir.¹⁹² Öte yandan tarımsal üretimin yetersizliği ve Kuzey Afrika'nın işgal edilmesi ile buradan

¹⁸³ Browning, R. (1992). *The Byzantine Empire*. The Catholic University of America Press. S. 43; Laiou and Morrison, 2007, s. 43; Laiou, 2002, s. 13; Treadgold, 1997, 371.

¹⁸⁴ Treadgold, W. (1979). The Revival of Byzantine Learning and the Revival of the Byzantine State. *The American Historical Review*. Vol. 84, No 5 (DEC., 1979). Oxford University Press. Pp. 1245-1266. [Elektronik sürüm]. Erişim: 27/03/2014 02:41 <http://www.jstore.org/stable/1861467>. S. 1245.

¹⁸⁵ Browning, 1992, s. 69; Treadgold, 1997, s. 371; Laiou, 2002, s. 14; Preiser-Kapeller, 2010, s. 72.

¹⁸⁶ Marin, J. (2008). Byzantium and the Dark Ages A Civilization on Trial. *Imago Temporis. Medium Aevum*, II. P. 59-82. S. 64; Laiou, 2002, s. 14; Treadgold, 1979, s. 1246.

¹⁸⁷ Treadgold, 1997, s. 372-373; Laiou and Morrison, 2007, s. 46.

¹⁸⁸ Izdebsky, 2013, s. 204-205; Treadgold, 1997, s. 373.

¹⁸⁹ Laiou and Morrison, 2007, s. 46.

¹⁹⁰ Sodini, 2003, s. 50; Browning, 1992, s. 71; Cameron, 2006, s. 79.

¹⁹¹ Browning, 1992, s. 44; Gregory, 2010, s. 192; Laiou, 2002, s. 14.

¹⁹² Laiou, 2002, s. 14; Treadgold, 2007, s. 407.

gelen gelirlerin kaybedilmesi ordu iaşesinin karşılanması ve ödemelerinin yapılmasında finansal zorluklar yaratmıştır. Bu durum erken dönemin paralı askerlik sisteminin çökmesine ve yedinci yüzyıldan itibaren askerlerin toprağa yerleştirildiği ya da vergi bağışları karşılığı köylülerden devşirildiği kırsala dayalı bir ordu modelinin gelişmesi ile sonuçlanmıştır.¹⁹³

Sonuç:

Yedinci ve sekizinci yüzyıllarda yaşanan savaşların neden olduğu bölgesel kayıplar ve vebanın periyodik olarak süren etkisi nedeniyle imparatorluk nüfusunun yarısından fazlası azalmıştır.¹⁹⁴ Demografik düşüşle birlikte kentsel geleneği güçlü doğu bölgelerinin kaybı ve tahrip edici akınlar antik kent uygarlığını sona erdirmiştir. Kent yaşamının toplumsal kurumları çökmüş buna bağlı olarak devletin yönetici ve memur kadrosu için ihtiyaç duyduğu kamusal eğitim sisteminin sona ermesi merkezi devlet fonksiyonuna büyük ölçüde zarar vermiştir.¹⁹⁵ Yedinci yüzyılın savaş koşullarında imparatorluk kentleri güçlendirilmiş akropolislerine doğru küçülmüş ya da daha güvenli alanlar için terkedilmiştir. Güçlendirilmiş orta Bizans kentleri temelde bir sığınak işlevi görmüş ve askeri hareketliliklerin merkezi olmuştur.¹⁹⁶ Doğal olarak kırsallaşma artmış, ürün talebi, zanaat, bölgesel ve uzun mesafe ticaret, parasal ekonomi geniş ölçüde azalmıştır.¹⁹⁷ Geç antik kentinin sonu ile altıncı yüzyıldan itibaren savaş, nüfus kayıpları, vergi sorumlularının kaçması gibi nedenlerle etkisizleşen vergi sistemi çökmüştür.¹⁹⁸ Bu dönemde çevresindeki kırsalın ekonomik fonksiyonuna bağlı olarak gelişen kentsel organizasyon sona ermiş, kır ve kent arasındaki mali bağ kırılmıştır.¹⁹⁹ Bizans devletinin yedinci ve sekizinci yüzyıllar boyunca kaybettiği topraklarda doğuda güçlü bir İslam halifeliği, batıda ise Bulgar krallığının kuruluşu Bizans devleti için yeni

¹⁹³ Treadgold, 2007, s. 314; Browning, 1992, s. 73.

¹⁹⁴ Bizans devletinin demografisi hakkında kesin bilgiler yoktur. Bu tür bilgiler genellikle arkeolojik veriler, tarihsel kaynaklar ya da çağdaş dönem Türk ve Yunan devletlerinin yaptıkları nüfus sayımlarının erken örneklerinden edinilmiş bilgiler üzerinden yapılan varsayımlara dayanır. Öte yandan yedinci ve sekizinci yüzyıllarda Bizans nüfusunun büyük oranda azalmış olduğu bilim adamları tarafından kabul edilen bir görüştür. Altıncı yüzyıl için imparatorluk nüfusunun batıya genişleme ile birlikte 21-30 milyon arasında değiştiği önerilir. Bkz. Laiou and Morrison, 2007, s. 16. Treadgold ise imparatorluk nüfusunun Phokas döneminde (602-610) 17 milyon, IV. Leo döneminde (750-780) 7 milyon civarında olduğunu öne sürerek imparatorluk nüfusundaki keskin düşüşü gösterir. Bkz. Treadgold, 1997, s. 385.

¹⁹⁵ Gregory, 2010, s. 192; Cameron, 1996, s. 251.

¹⁹⁶ Cameron, 2006, s. 33

¹⁹⁷ Cameron, 2006, s. 32; Laiou and Morrison, 2007, s. 40-43; Browning, 1992, s. 73.

¹⁹⁸ Treadgold, 1997, s. 385; Gregory, 2010, s. 192; Cameron, 2006, s. 32

¹⁹⁹ Haldon, J. F. (1993). *The State and the Tributary Mode of Production*. Verso. S. 120.

bir uluslararası politik ve kültürel bağlam yaratmıştır.²⁰⁰ Yeni konjonktürde Suriye, Mısır gibi *monofizit* ağırlıklı bölgelerin yanı sıra batıda Arianizm etkisindeki bölgelerinin kaybedilmesi, Bizans devletinin sosyo-politik ve kültürel coğrafyasının merkezini Yunan-Ortodoks ağırlıklı Anadolu bölgesi olmasına neden olmuştur.²⁰¹ Bu durum devletin yedinci yüzyıldan itibaren Yunan-Ortodoks bir uygarlık olarak gelişim göstermesi ile bu kimliğin imparatorluk sınırları ötesinde politik bir araç olarak benimsemesi ile sonuçlanmıştır.²⁰² Diğer yandan yeni politik koşullar ve coğrafi bağlam içerisinde geç antik idari sistemi sona ermiş, Bizans idaresi bölgesel düzeyde askerileşmiştir.²⁰³

Kısaca yedinci ve sekizinci yüzyıl fenomenleri geç antik yapıyı bütünüyle çökertmiştir. Bu durum Bizans topografyasının dönüşümünden, insan gruplarının yaşam alışkanlıklarına, devletin politik ve ekonomik tercihlerine kadar geniş bir ilgi ağını içermektedir. Karanlık çağ, imparatorluğun geniş ölçüde yeniden yapılanmasına yol açmış; idari sistem, finansal güçler ve ordu organizasyonu yoğun bir restorasyona tabi tutulmuştur. Buna bağlı olarak merkezi devletin fonksiyonu, yönetici sınıfın karakteri, ekonomik ilişkilerin biçimi ve örgütlenmesi büyük değişikliklere uğramıştır. Dolayısıyla bu yüzyıllardan itibaren imparatorluk politik, ekonomik, sosyal ve kültürel olarak tamamen farklı bir görüntü sunmuştur.

²⁰⁰ Haldon, 2007, s. 102.

²⁰¹ Laiou, 2002, s. 14.

²⁰² Marin, 2008, s. 60; Haldon, 2007, 102.

²⁰³ Browning, 1992, s. 73.

2.2. THEMA SİSTEMİ

Yedinci yüzyıl olayları sırasında Diokletianus dönemi *praefectura* sistemi imparatorluk genelinde çözülmüştür. VII. Konstantinos Porhyrogenetos (913-959) tarafından yazılmış *themalar* hakkındaki “*De thematibus*” (*themalar üzerine*) dokuzuncu yüzyılda Bizans topraklarının *thema* adı verilen askeri bölgelere ayrıldığını, sivil ve askeri idarenin bölgede konuşlanmış ordunun komutanı *strategos* sorumluluğunda bulunduğunu gösterir.²⁰⁴ Daha erken kaynakların yetersizliği nedeniyle bilim insanları arasında *thema* sisteminin kökeni hakkında görüş birliği yoktur. Ostrogorsky’e göre *themalar* Ravenna ve Kartaca’da *eksarhlıkların*²⁰⁵ organize edilmesi ile başlayan gelişmenin devamı olarak Heraklius döneminde (610-641) kurulmuştur.²⁰⁶ Benzer şekilde Vasiliev *themanın* Heraklius döneminde *eksarhlıklardan* model alınarak kurulduğunu ama aynı zamanda Sasani idari örgütlenmesi ile benzerlik taşıdığını öne sürmüştür.²⁰⁷ Shahîd ilk *themaların* Heraklius’un 627 yılında Sasani Perslerine karşı Ninova zaferinden sonra, doğudaki on bir bölgenin yerine Emasa, Şam, Ürdün ve Filistin’de kurulduğunu ancak Arap fetihlerinden sonra ilk *themaların* gelişme şansı bulamadan sona erdiğini belirtir.²⁰⁸ Diğer yandan Treadgold *thema* sisteminin 636 Yermük Savaşı yenilgisinden sonra ordunun Anadolu içlerine çekilmesi sonucunda II. Konstans (641-668) tarafından organize edildiğini savunur.²⁰⁹ Stouraitis, 667 yılında

²⁰⁴ Vasiliev, A. A. (1952). *History of the Byzantine Empire 324-1453*. The University of Wisconsin Press. S. 226; Haldon, J. F. (1999). *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*. UCL Press. S. 113.

²⁰⁵ Maurikios döneminde (582-602) İtalya’da Ravenna ve Afrika’da Kartaca artan savaş durumu nedeniyle *eksarhlık* denilen askeri valiye bağlanmıştır. *Eksarhlar* sivil ve askeri otoriteyi ellerinde tutmuşlardır. Bkz. Ostrogorsky, 1995, s. 74.

²⁰⁶ Ostrogorsky, 1995, s. 90.

²⁰⁷ Altıncı yüzyılda Kral Kawada ve Nushiryan döneminde Persler bütün bölgeleri dört askeri bölgeye ayırmıştır. Vasiliev bu durumun Bizans’a kaynaklık etmiş olabileceğini belirtir. Bkz. Vasiliev, 1952, s. 227-228.

²⁰⁸ Shahîd, I. (2001). Heraclius and the Theme System Revisited the Unfinished Themes of Oriens. *The Dark Centuries of Byzantium (7th-9th)*. (Eleonora Kountoura, ed.) National Hellenic Research Foundation Institute for Byzantine Research International Symposium 9. AΘHNA 2001. P. 15-40. S. 28-29.

²⁰⁹ Treadgold *themaların* 659-662 yılları arasında kurulmuş olması gerektiğini öne sürmüştür. 659 yılında Arap iç savaşı sonucunda zor durumda kalan Muaviye, günlüğü 1000 *nomismata* tutarında yıllık 365 bin *nomismata* haraç ödemek koşuluyla II. Konstans ile anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Treadgold bunun Bizans ordusunun organize edilmesinde bir fırsat olduğunu düşünür. Bkz. Treadgold, 1997, s. 315. Aynı şekilde Treadgold *thema* destek depoları *apothekelerin* sorumlusu olan *kommerkiorilere* ait mühürlerin 659-662 yılları arasına tarihlendiğini söyler. Bkz. Treadgold, W. (1995). *Byzantium and Its Army 284 – 1081*. Stanford University Press. S. 24. (Haldon ilk *kommerkiori* mühürlerini 654-659 yılları arasına yerleştirir. Bkz. Haldon, 1997, s. 233.) Mühür tarihlerinin *thema* sisteminin varlığı ile ilintili olduğunu düşünen Treadgold, aynı zamanda askerlere toprak dağıtımının ilk II. Konstans döneminde yapıldığını ve hatta imparatorun İtalya seferine batıda yeni *themalar* kurmak için çıktığını savunur. Bkz. Treadgold,

Theophanes'in *chronographia*'sında *armeniakon themasının* ilk kez adının geçtiğini, 669 yılında başka bir referansta *anatolikon themasının*, 680 yılında Konstantinopolis'te yapılan Altıncı Ekmenik Konsil'de ise imparator IV. Konstantinos'a (668-685) eşlik eden görevliler listesinde *opsikon themasının* adının geçtiğini söyler. 687 yılında ise II. Iustinianus'un (685-695 / 705-711) papaya gönderdiği konsilin geçerlilik süresini bildiren bir *iussio'da* (imparatorun adını taşıyan kanun) *thrakesion* ve *karabision* deniz *themasının* isimlerinin geçtiğini belirtirek Anadolu'da kurulan ilk *themaların* yedinci yüzyıl ikinci yarısından itibaren kurulduğunu savunur.²¹⁰ *Thema* sisteminin kökeni hakkındaki farklı görüşlere rağmen sistemin iki yüz yıllık bir zaman içerisinde kademeli olarak geliştiği genel kabul gören bir görüştür.²¹¹

1995, s. 22-25. Dolayısıyla Treadgold, 659-662 yılları arasında gerçekleşen gelişmeleri bütünüyle *themanın* organize edilmesi ile ilişkilendirir.

²¹⁰ Stouraitis, I. (2005). Themes. *Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor*. (Translated by Archonti, K. and Georgios, V.). <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=8451>. S. 3.

²¹¹ Treadgold, 1995, s. 23; Louth, A. (2008). Byzantine Transforming (600-700). *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*. S. 240; Haldon, 2007, s. 119; Stouraitis, 2005, s. 9; Gregory, 2010, s. 194.

2.2.1. *Themannın Gelişimi*

Bizans ordusu 636 yılında Yermük savaşı yenilgisinin ardından önce Kuzey Suriye ardından Mezopotamya ve tüm doğu bölgesinin kaybindan sonra Toros Dağları Araplarla sınırı oluşturacak şekilde Anadolu içlerine kadar çekilmiştir. Yedinci yüzyıl sonunda erken dönemin sahra orduları imparatorluk topraklarında yeniden organize edilmiş ve kalıcı olarak tanımlı bölgelere yerleştirilmiştir. Bu dönemde Armenia ordusu Doğu Anadolu'da *armeniakon theması* olarak, doğu ordusu merkez Anadolu'da *anatolikon*, iki imparatorluk ordusu Güney Trakya ve Kuzey-Batı Anadolu'da *opsikon*, Trakya ordusu Batı Anadolu'da *thrakesion* son olarak Ege adaları ve Güney Anadolu kıyıları boyunca *karabision*²¹² donanma *theması* imparatorluğu düşman istilalarına karşı korumak için yerleştirilmiş görünür (Bkz. Res. 1). *Anatolikon theması* Suriye ve Filistin üzerinden gelen Arap saldırılarına, *armeniakon* Mezopotamya, *karabision* Arap donanmasına karşı, *thrakesion* Avar ve Bulgar saldırılarına ve *opsikon* ise merkez ile Güney Trakya'nın savunma gücünü oluşturmuştur.²¹³

Themalar başlangıçta devletin kriz koşullarında ordu giderlerinin karşılanması önündeki mali engellere bir cevap olarak ortaya çıkmıştır. Olasılıkla düzenli bir gelire sahip olmayan askerlerin ihtiyaçlarının ordunun yerleştiği bölgede karşılanması ve saldırılar karşısında bölgenin savunulması amaçlanmıştır.²¹⁴ Treadgold'a göre II. Konstans döneminde imparatorluk topraklarından askerlere silah, at, üniforma ve beş *nomismata* olan eski ücretlerin yarısı karşılığında toprak bağışları yapılmaya başlanmıştır.²¹⁵ Bu sistemde *stratiotes*²¹⁶ denilen askerler, askerlik hizmetleri

²¹² *Karabision* Yunanca gemi anlamına gelen *καρabiς* (karabis) isminden türetilmiştir. Bkz. Treadgold, 1995, s. 23. Sekizinci yüzyıldan itibaren *karabision theması* kaynaklarda *cibyrrhaeot donanma theması* olarak görünür. Bunda ikona karşıtı hareket olan *ikonoklasmusu* başlatan imparator III. Leo'a (717-741) karşı Papa Gregoryus'un desteğini alan *Hellas* ve *karabision themalarının* Cosmos adında yeni bir imparator seçerek isyan başlatması etkili olmuştur. İsyancılar Konstantinopolis önlerinde imparatorun donanması ile çarpışmış, Grek ateşi ile isyancıların gemileri yakılmış ve isyancıların imparator olarak seçtikleri Cosmos'un başı kesilmiştir. İsyanın bastırılmasından sonra imparator, isyan eden *karabision themasını* *cibyrrhaeot drungariosuna* bağlanmıştır. Bkz. Treadgold, 1997, s. 352.

²¹³ Treadgold, 1997, s. 315; Treadgold, 1995, s. 23; Stouraitis, 2005, s. 2-3; Vasiliev, 1952, s. 228; Haldon, 1999, s. 112; Haldon, 2007, s. 117; Haldon, 1997, s. 215-16; Laiou, 2002, s. 15; Louth, 2008, s. 240; Auzépy, M-F. (2008). State of Emergency (600-700). *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*. P. 551-291. S. 266.

²¹⁴ Treadgold, 1988, s. 25; Haldon, 1997, s. 125.

²¹⁵ Treadgold, 1995, s. 24; Treadgold, 1997, s. 316.

²¹⁶ *Stratiotes* askeri hizmet karşılığı devletten geçimi için toprak almış askeri mülk sahibini tanımlar. Bu tür mülk sahipleri bütün vergi ve angaryalardan muaf tutulmuş, herhangi bir devlet angaryası durumunda

karşılığında ailelerinin geçimini ve kendi teçhizatlarını sağlayacak kadar *stratitikon ktemata*²¹⁷ adı verilen asker bakmakla yükümlü tutulmuş devlet toprağının kullanım hakkını edinmişlerdir.²¹⁸ Toprağa yerleştirilen askerler geçimlerini sağlamak için zamanlarının büyük bölümünü çiftçilik yaparak geçirmiş, sefer zamanı orduya katılmışlardır. Devlet aynı zamanda askeri teçhizatın sağlanabilmesi için bölgelerde devlet depoları²¹⁹ kurmuş, saray atölyelerinde üretilen malzemeler bu depolarda askerlere satılmıştır.²²⁰ Öte yandan yedinci yüzyıl boyunca tahrip olmuş ya da sahihsiz kalmış topraklar askerlik hizmeti karşılığında köylülere, savaş esirlerine veya Slavlar gibi göçmen yerleşmecilerine verilmiştir.²²¹

hizmetleri ödenmiştir. *Stratitotes*ler süvari, piyade ve denizci olarak üç gruba ayrılmıştır. Süvari *stratitotes* mülkleri 4 altın *pound* (288 *nomismata*), denizci mülkleri ise 2 altın *pound* değerindedir. Devlet toprak başına karşılık olarak mülkün tutarı ve *stratitotes* kategorisi kapsamında bir askerin bakılmasını ve sefere hazır şekilde donatılmasını istemiş, yükümlülüğünün yerine getirilmemesi durumunda topraklara el koymuştur. Bkz. ODB, 1991, s. 1966; Treadgold, 1997, s. 381; Ostrogorsky, 1995, s. 91.

²¹⁷ *Stratitikon ktemata* toprakları asker beslemekle yükümlü tutulmuş devlet toprağıdır, satılmaları, devredilmeleri ya da miras bırakılmaları yasaktır. Toprak devlete yükümlü olunan askerlik hizmeti karşılığında sürece babadan oğula geçebilirdi ama temelde kalıtsal bir mülk değildir. Bkz. ODB, 1991, s. 1966; Yerasimos, 1976, s. 40.

²¹⁸ Gregory, 2010, s. 194.

²¹⁹ Tartışmalı olmakla birlikte *apotheke* denilen devlet depolarının temel fonksiyonu hakkındaki genel görüş devletin ürün deposu olarak askeri teçhizatların tedarik edilmesinin sağlanması yönündedir. Bu nedenle *apotheke* bir depo olmaktan çok askeri sistemin bir parçası olarak görülmüştür. Üretim noktasından *apothekeye* ürünün nakli, dağıtımı ve denetimi *kommerkarioi* tarafından yapılmıştır. Bkz. Haldon, 1997, s. 234. Diğer yandan *apotheke* sorumlusu olan *kommerkarioi* imparator adına bölgelerde faaliyet yürütmüş görünür. *Kommerkarioi* imparator portreli mühür taşımış ve imparatorluk boyunca ipek alım-satımını kontrol etmiştir. Bu nedenle *apothekenin* aynı zamanda üretim fazlası ipek, gümüş, boyalı kumaşın depolandığı hatta tarımsal ürünlerin köylü tarafından bölgesel düzeyde buralarda elden çıkarıldığı ve *thema* ihtiyaçlarının karşılanması yanında devlet alım depoları olarak işlev gördüğüne dair görüşler vardır. Diğer yandan *kommerkarioi* mühürleri 729 yılından sonra kaybolmuştur. Bu nedenle *kommerkarioi* görevinin bölgelerde sona erdiği düşünülür. Bkz. Oikonomides, 2002, s. 984-988; Gregory, 2010, s. 194.

²²⁰ Treadgold, 1988, s. 26.

²²¹ Kriz yıllarında Bizans devletinin iş gücü kaynakları oldukça azalmıştır. Devlet ekilmemiş toprakları üretime açmak ve asker ihtiyacını karşılamak için yedinci yüzyıl sonunda itibaren büyük nüfus hareketlilikleri gerçekleştirmek zorunda kalmıştır. V. Konstantinos (741-775) döneminde Yaklaşık 200 bin Slav ve Bulgar göçmen Bithynia'ya yerleştirilmiş aynı dönemde Sicilya'dan iltica eden Yunanlı gruplar Slav nüfusun Hıristiyanlaşması ve Hellenleşmesini kolaylaştırmak için Konstantinopolis çevresi ve Ege adalarına yerleştirmiştir. 790 yıllarında 12 bin Ermeni aileleri ile birlikte Kapadokya'ya yerleştirilmiştir. İskan politikası gereğince tutuklu ve kaçakların iade edilmeleri reddedilmiş, VI. Leo (886-912) savaş esirlerini Arap sınırına yerleştirmiş, aynı dönemde Trakya bölgesi Suriyeli ve Ermenilerle nüfuslandırılmıştır. Bkz. Laiou and Morrison, 2007, s. 45; Auzépy, 2008, s. 260. Devletin iskan politikası sadece ekonomik değil aynı zamanda politik ve stratejik öneme de sahiptir. Onuncu yüzyıla kadar olan sürgün belgeleri imparatorluğun güvenilmez bulduğu ya da sorun çıkaran grupları sınırlardan uzaklaştırdığını gösterir. Slavlar Bithynia, Frigya, Likya ve Karia'dan çıkarılmışlar, II. Iustinianus 694-6 yıllarında *Armeniakon themasının* sorun çıkaran askerlerini Sicilya ve diğer adalara göndermiş, 668 yılında ise Suriye'den iltica eden denizci Hıristiyan Mardaitesleri donanmada kürekçi olarak istihdam etmiştir. Bkz. Laiou and Morrison, 2007, s. 45; Treadgold, 1997, s. 383. Auzépy'e göre I. Nikephorus döneminde (802-811) iskan politikası daha sert sürdürülmüştür. Theophanes'in *chronographia*'sına göre I. Nikephorus Trakya'dan Anadolu'ya insanları sabit evler olmadan iskan etmiş ve 809-10 yıllarında fakirleşmiş askerleri doğu *themalarından* Yunanistan ve Makedonya'ya sevk etmiştir. Aeginalı Athasianus'un yaşamına göre ise Theophilos (829-842) Romalı dulları iş gücü azlığı nedeniyle Yunan olmayan göçmenlerle evlenmeye zorlayan bir kararname çıkarmış, II. Romanos

Bizans kaynaklarından anlaşıldığı kadarı ile *themanın* bölgesel idari bir kimlik kazanması sekizinci yüzyılda gerçekleşmiş görünür. Geç yedinci yüzyılda eski *dioceseler* yerini *themalara* bırakmış olmasına rağmen eski sivil idare *thema* yönetimi içerisinde bir süre devam etmiştir. Kaynaklarda *magistri militum* ya da *ducesler* hakkında herhangi bir kayıt görülmezken *praetorian prefectin* 809-43 yıllarında tören listelerinde adı geçmeye devam etmiştir ancak bunun itibari bir unvan olarak dokuzuncu yüzyıla kadar kaldığı düşünülür.²²² Sekizinci yüzyıla birlikte dış tehlike arttıkça askeri otorite sivil otoriteye üstün gelmiş, *thema* komutanı olan *strategos*, *thema* sınırları içerisinde askeri, mali ve hukuki otoriteye sahip bir figür olarak ortaya çıkmıştır.²²³ Bu nedenle *thema* sistemi Diokletianus'un askeri ve sivil otoriteyi ayırdığı geç Roma idari düzenine son vermiş, *strategos* askeri sorumluluğunun yanında *praetorian prefectin* görevlerini üstlenmiştir. Diğer yandan bu durum imparatorluk yönetimi üzerinde ordunun politik gücünün artmasına neden olmuştur.²²⁴ Özellikle sekizinci yüzyıl yarısına kadar Anadolu'daki en büyük *thema* olan *opsikonun* coğrafi olarak merkeze yakınlığı ve askeri gücü bu *themayı* imparatorluk yönetimine bir tehdit haline getirmiştir.²²⁵ 741 yılında *opsikon themasının* çıkardığı Artavastus isyanı sonrasında V. Konstantinos (741-775) zor durumda kalmış, Artavastus bir ay boyunca Konstantinopolis'i ele geçirmiştir. *Anatolikon* ve *thrakesion themalarının* imparatoru desteklemesi sonucunda 743 yılında isyan bastırılmıştır. İsyân sonrasında V. Konstantinos *opsikon themasını* gücünü sınırlandırmak için Konstantinopolis çevresinde *anatolikon* ve *thrakesion themalarının* seçkin askerlerinden oluşturulmuş imparatorluk ordusu *tagmata birliklerini* kurmuştur.²²⁶ *Tagmata* birlikleri *scholae*, *excubitores* ve gözcü olarak tamamı süvarilerden oluşan askerlerden meydana gelmiştir. Bu ordu imparatorun komutası

döneminde (959-953) halifeden iltica eden Nisibisli Banu Habib sınıra yağmacı olarak gönderilmiştir. Bkz. Auzépy, 2008, 261; Treadgold, 1995, s. 34.

²²² Haldon, 1997, s. 201-212.

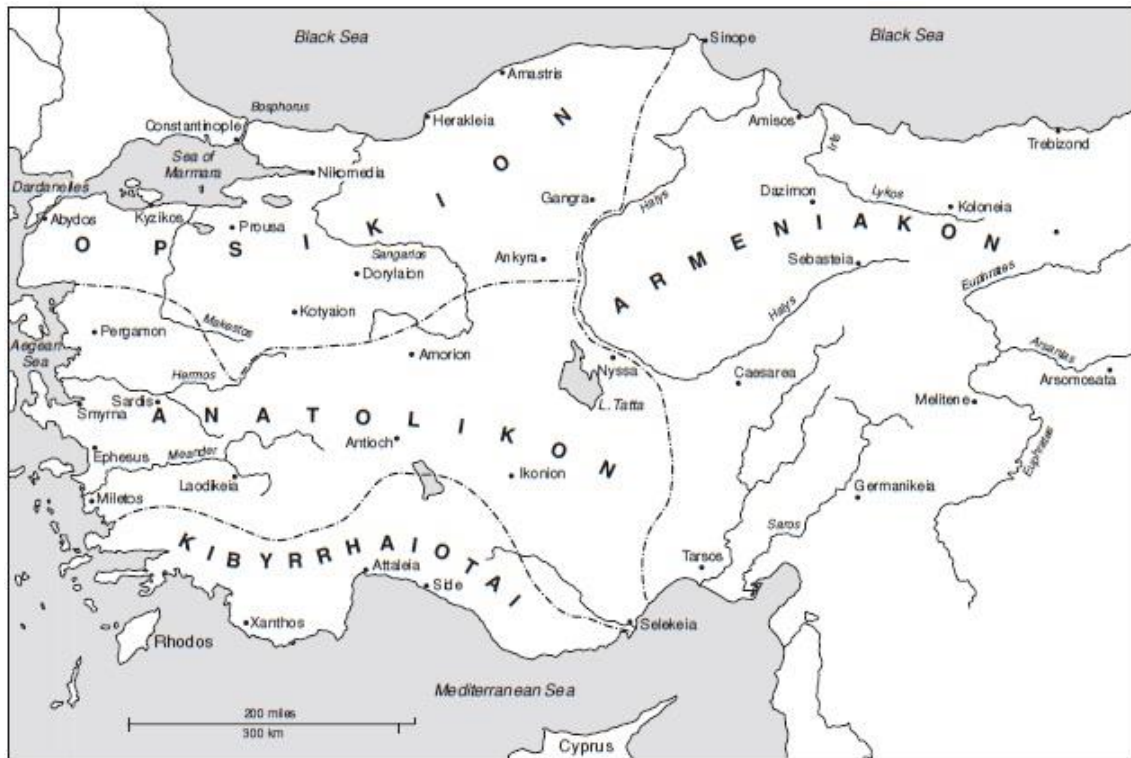
²²³ Stouraitis, 2005, s. 4; Treadgold, 1988, s. 32; Vasiliev, 1952, s. 229.

²²⁴ ODB, 1991, s. 1964.

²²⁵ *Thema* komutanlarının isyanları dokuzuncu yüzyıla kadar çeşitli aralıklarla sürmüştür. İlk isyan 669 yılında çıkmış, *armeniakon theması* II. Konstans'a karşı ayaklanmış, *opsikon theması* imparatoru öldürmüştür. III. Leo (717-741) öldüğünde oğlu V. Konstantinos'a *opsikon theması* isyan etmiştir. 790 yılında *armeniakon theması* VI. Konstantinos'a isyan etmiş, 803 yılında *anatolikon theması* Bardanes Turcus'u desteklemiştir. Bkz. Treadgold, 1988, s. 349; Treadgold, 1995, s. 25-28.

²²⁶ *Tagmata* birlikleri toplamda 16 bin askerden meydana gelmiştir. Treadgold'a göre *tagmata* askerlerinin çoğu *opsikon themasının* askerlerinin yeniden konuşlandırılmasıyla oluşturulmuş olmalıdır. Öte yandan iki temel *tagmata* birliği *scholae* ve *excubitor*, önceki dönemin önemi giderek azalmış imparatorluk korumalarının yerine ikame edilmiş ve seferde imparatora eşlik etmişlerdir. Bu birlikler boğazın iki tarafına yerleştirilmişlerdir. Üçüncü *tagmata* birliği olan Yunancası ile *vigla* (*vigilia*- Lat.) denilen gözcü birlikleri, sefere gidebilmelerine rağmen kendisine bağlı duvar ve *numera* denilen garnizonlarını Konstantinopolis'i korumak için bırakmış ve erken dönemin kent devriyesi görevini üstlenmiştir. Bkz. Treadgold, 1997, s. 358-359.

altında, daha yüksek maaşlı ve tam zamanlı askerler olarak göreve alınmışlardır. 766 yılında *opsikon themasının* tekrar isyan çıkarması sonucunda imparator *opsikonun* doğu bölgesindeki parçalarını kaldırarak yerlerine *optimation* ve *bukellarion themalarını* kurmuş, *opsikon themasının* coğrafi sınırlarını küçültmüştür.²²⁷ Bu tarihten itibaren en önemli *thema*, genişliği neredeyse Anadolu platosunun yarısı kadar olan *anatolikon* olmuştur. *Anatolikon strategosu* en önemli *strategos* sayılmış onu önem derecesine göre *armeniakon* ve ardından *thrakesion strategosları* izlemiştir.²²⁸



Res. 1: Yedinci yüzyıl ortasında Anadolu'da *thema* bölgeleri. Kaynak: ODB, 1991.

Dokuzuncu yüzyılda imparatorluğun ekonomik ve politik durumu düzeldikçe Yunanistan ve Balkanlarda yeni *themalar* ortaya çıkmıştır; sekizinci yüzyıl başında Yunanistan'da kurulan Hellas *themasından* sonra 802 yılında Batı Trakya'da

²²⁷ Stouraitis, 2005, s. 4; Treadgold, 1995, s. 28; Auzépy, 2008, s. 267; Haldon, 2007, s. 119.

²²⁸ Doğu *themaları* batıda bulunan *themalara* göre her zaman için daha önemli sayılmıştır. Özellikle doğu sınırlarında bulunan ve düşman tehlikesine en yakın olan *anatolikon*, *armeniakon themaları* ile Trakya'da bulunan *thrakesion themasının* IV. Leo döneminde yılda 40 *libre* altın tutarındaki en yüksek ödeneği aldıkları belirtilmiştir. *Opsikon*, *bukellarion* ve *Makedonya themaları* 30 *libre* altın almışlardır. Bunların dışındaki *themalar* 10 ila 5 *libre* arasında yıllık ödenek almışlardır. Bkz. M. V. Levchenko (1999). *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*. (Maide Selan, çev.) Özne. S. 146; Ostrogorsky, 1995, s. 235; Treadgold, 1988, s. 15.

Makedonya, 809 yılında Kefalonya, 811 yılında Mora ve 824 yılında Thessalonike *themaları* kurulmuştur. 820 yılından itibaren Anadolu'da büyük *themalar* daha küçük *themalar* halinde bölünmüş, 824 yılında Chaldia (Gümüşhane), 826 yılında Paflagonya *themaları* kurulmuştur.²²⁹ Theophilos döneminde (829-842) 838 yılında Pers seferinde isyan çıkması ve *thema* askerlerinin disiplinsizliği imparatoru *thema* yapısında değişiklik yapmaya yöneltmiştir. Theophilos reformları sonucunda *themalar banda* adı verilen yönetim birimlerine ayrılmış, askerler daha küçük komutalara yerleştirilerek denetimleri sıklaşmıştır. *Themaların bandalara* ayrılması ile *thema* idari organizasyonu tamamlanırken *strategosların* imparatorluk üzerindeki politik gücü bu dönemden itibaren azalmıştır.²³⁰ Öte yandan imparator 830 yılında *anatolikon* ve *bukallerion* *themalarından* Kapadokya *themasını* oluşturmuş yanı sıra yeni bir askeri yönetim birimi olarak *kleisuraları* tanıtmıştır. *Thema* şeklinde organize edilmiş olan *kleisura*, daha küçük ve *themalardan* bağımsız olarak *kleisourarches* komutasında düşmanın imparatorluğa girmekte kullandığı dağ geçitleri ve önemli kilit yollar üzerinde organize edilmiştir. Bu dönemde kurulmuş görünen Charsianum, Kapadokya ve Seleukia *kleisuraları* imparatorluğun doğu sınırlarını oluşturmuştur.²³¹ III. Mikhail döneminde (842-867) Anadolu'da *themaların* bölünmesi devam etmiştir (Bkz. Res. 2). 861 yılında *armeniakon* *themasının* parçalarından Koloneia ve 863 yılında Charsianon *themaları* oluşturulmuş, 842 yılında Ege adalarına donanma *themaları* yerleştirilmiş ve 856 yılında modern Arnavutluk sınırları içerisinde Dyrrachion *themasını* kurulmuştur.²³²

Dokuzuncu yüzyıl sonunda ve onuncu yüzyıl başlarında Bizans imparatorluğu kriz yıllarından sonra ilk kez doğu sınırlarına doğru ilerlemeye başlamıştır. VI. Leo döneminde (886-912) 911 yılında Mezopotamya ve Sebastea *themaları* kurulmuş ve Lykandus ile imparatorun adını alan Leontocome (Divriği) *kleisuraları* oluşturulmuştur. Aynı dönemde VI. Leo 878 yılında Balkanlarda Dalmaçya, Ege'de Samos ve İtalya'da Lombardia donanma *themaları* kurmuş, 899 yılında Bulgarlardan Nikopolis ve Strymon'u alarak imparatorluğun batı sınırlarında iki yeni *thema* oluşturmuştur.²³³ Onuncu yüzyıl yarısında II. Romanos (959-963) *tagmata* birliklerini doğu ve batı olarak

²²⁹ Gregory, 2010, s. 194; Stouraitis, 2005, s. 4-5; Haldon, 2007, s. 119; Treadgold, 1988, s. 33.

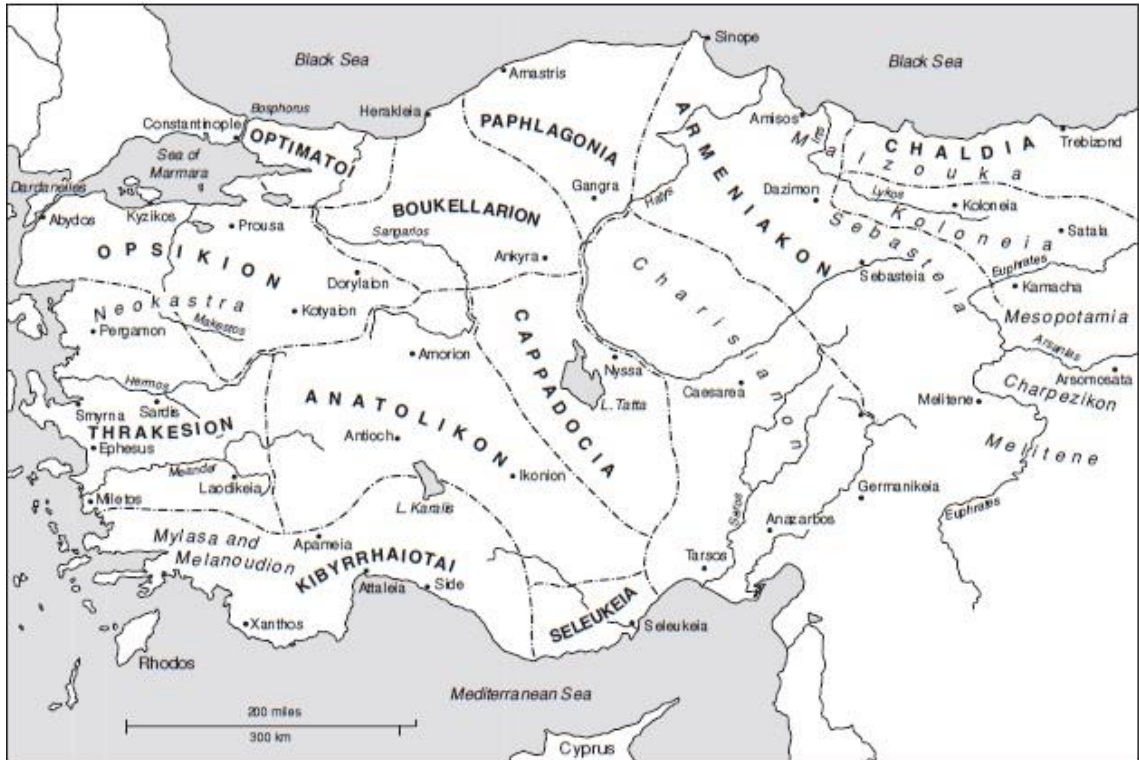
²³⁰ Treadgold, 1988, s. 351; Treadgold, 1995, s. 109; Stouraitis, 2005, s. 4; Gregory, 2010, s. 227; Haldon, 1997, s. 97.

²³¹ ODB, 1991, s. 1132; Haldon, 1997, s. 212; Treadgold, 1988, s. 352; Treadgold, 1997, s. 443; Stouraitis, 2005, s. 5.

²³² Stouraitis, 2005, s. 5; Treadgold, 1995, s. 33.

²³³ Treadgold, 1995, s. 34; Stouraitis, 2005, s. 5.

ayırmiş ve doğu *tagmatası domestikosu* Phokas doğuda seferlere başlamıştır. 961 yılında Girit alınmış ve burada yeni bir *thema* kurulmuştur. İmparatorun 963 yılında ölümünün ardından imparator olan II. Nikephoros Phokas (963-969) 964 yılında Kıbrıs, 965 yılında Klıkya'nın fetihini tamamlayarak buralarda yeni *themalar* kurmuştur.²³⁴



Res. 2. Dokuzuncu yüzyılda Anadolu'da thema bölgeleri. Kaynak: ODB, 1991.

Onuncu yüzyıl ilk yarısında *themaların* yayılması sona ermiş görünür.²³⁵ Bu dönemde imparatorluğun sınır ötesine dönük artan fetihçi politikası *kleisuraların themalara* dönüştürülmesine neden olmuş,²³⁶ imparatorluk toprakları doğuda; merkezi Nikea olan *opsikon*, Nikomedia merkezli *optimation*, Adramyttion, merkezi Chonae olan *thrakesion*, Seleukeia, Amorium merkezli *anatolikon*, merkezi Ankyra olan *bukallerion*, Sinope merkezli Pafloganya, Amesea merkezli *armeniakon*, merkezi Kayseria olan Charsianon, Lykandos, Kamacha merkezli Mezopotamya, Sebastea, Koloneia, Trapezus merkezli Chaldia, Samos, Cherson, Chandax merkezli Girit, merkezi Idassa olan Dalmaçya, Smyrna merkezli Samos, Attalia merkezli *karabision (Cbyrrhaeot)*,

²³⁴ Treadgold, 1995, s. 34; Stouraitis, 2005, s. 6; Preiser-Kapeller, 2010, s. 72; Laiou, 2002, s. 17.

²³⁵ Ostrogorsky, 1995, s. 167.

²³⁶ Haldon, 2007, s. 119.

Arsamosata merkezli Phasiane; batıda ise Thessalonike, Serez merkezli Strymon, merkezi önce Korinth 899 yılından itibaren Thebe olan Hellas, Korinth merkezli Mora, Naupaktos merkezli Nikopolis, Kefalonya, Dyrrachion, Syrakusa merkezli Sicilya, Barion merkezli Longobardia, Chersones olarak yaklaşık otuz *thema* bölgesine ayrılmıştır.²³⁷

²³⁷ Merkezi belirtilmemiş olan *themaların* merkezleri *thema* isimleri ile aynıdır.

2.2.2. *Thema* Organizasyonu

Thema idaresi Bizans devletinin düşman saldırıları karşısında yaşam savaşı verdiği kriz yıllarında *de facto* olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde imparatorluk toprakları askeri bölgeler şeklinde organize edilmiştir. Kaynaklarda görülen ve tarihçilerin tanımını yaptıkları klasik *thema* modeli iki yüz yılı aşkın bir süre içerisinde gelişmiş, *themanın* bir yönetim organı olarak tamamlanması özellikle Theophilos reformları ile gerçekleşmiştir.

Genel olarak *thema* idaresinin *strategosun* yardımcıları olan *tourmaches* komutasında bulunan *tourma* birimleri ile başladığı düşünülür. VI. Leo (886-912) *taktika*'sına göre her *thema* üç bin askerden oluşan üç *tourmaya* bölünmüştür. Her *tourma* ise bin askerden oluşan *droungarios* komutasında bulunan üç *droungiye* ayrılmıştır. Buna karşın VII. Konstantinos Porhyrogenetos *De thematibus*'te her *themanın* iki *tourmaya* bölündüğünü söylemiştir.²³⁸ *Themayı* oluşturan bölümlerin sayısı yere, zamana ve *themanın* boyutlarına göre farklılık göstermiştir. Örneğin *thema* ordularını oluşturan asker sayısı iki bin askerden on sekiz bin askere kadar *themanın* önemine göre değişmiştir.²³⁹ Bu durumda büyük *themalar* iki ya da dört *tourmaya* ve sonrasında *droungilere* ayrılırken, küçük *themalarda* idari bölünme bazen tek bir *tourma* ya da doğrudan *droungi* ile başlamıştır.²⁴⁰ Standart bir *thema* yapısında *themalar*, sayısı değişiklik göstermekle birlikte *tourmaya*, *tourma droungiye*, *droungi* ise 839 yılından itibaren komutasında *ducesin* bulunduğu *bandalara* ayrılmıştır (Bkz. Res. 3).

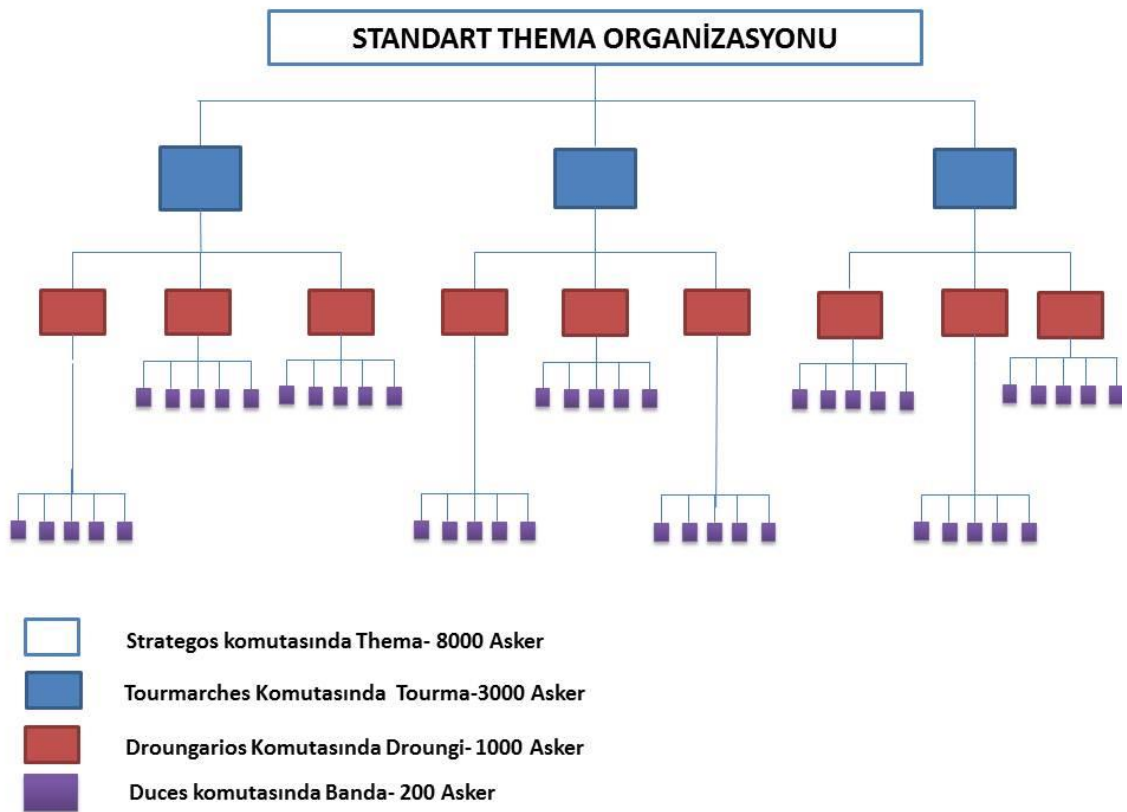
Tourmarches, *thema* yönetiminde bütün komutanlardan üstündür ve *strategos* sonrası askeri yönetim kademesini oluşturur. Genellikle kendisine ait kale ya da güçlendirilmiş

²³⁸ ODB, 1991, s. 2100; Haldon, 1999, s. 113.

²³⁹ Treadgold, 1988, s. 14.

²⁴⁰ Hellas ve *karabision* gibi küçük *themalarda* bir *tourma* bulunur. Bkz. Treadgold, 1997, s. 381. *Optimization* teması ise *tourma* ya da *droungiye* bölünmemiştir. Bkz. ODB, 1991, s. 2100. Öte yandan Treadgold *thema* organizasyonu için *thrakesion* temasının 780 yılındaki yapısını örnek olarak gösterir. Buna göre 8 bin askerden meydana gelen *thrakesion* teması askerlerinin 1,600 askeri süvaridir. *Thema* 4 bin kişilik iki *tourmaya* ayrılmıştır ve her 4 bin askerin 800 tanesi süvaridir. *Tourmalar* 1000 kişilik dört *droungiye* ayrılmıştır ve *droungi* askerlerinin 200 tanesi süvariden oluşmuştur. *Droungi* ise 100 kişilik *kentarchlara* bunlar 50 kişilik *pentecontarchlara* ve sonrasında 10 kişilik *decarch* birimlerine ayrılmıştır. Bkz. Treadgold, 1988, s. 29.

bir kasabada yönetim merkezi bulunur.²⁴¹ *Droungarios* ise sonraki üst rütbeliler sınıfını oluşturmuştur. Treadgold *droungariosun* Theophilos reformlarından sonra giderek önemini kaybettiğini belirtir ancak *droungoi* hiçbir zaman bir yönetim bölgesi olarak önem kazanmamıştır, genellikle askeri sistemin taktik birimi olarak *tourma* ve *banda* arasında yer aldığı düşünülür.²⁴² *Banda* dokuzuncu yüzyıl ilk yarısında *thema* organizasyonunda bulunan en küçük yönetim bölgesi olarak ortaya çıkmıştır. *Taktika*'da iki yüz ile dört yüz asker arasında değişen büyüklükte bir yönetim alanı *topoteresia* olarak tarif edilmiştir, başka kaynaklarda asker sayısının elli ile iki yüz kişi arasında değiştiği belirtilir.²⁴³ *Banda ducesin* komutasında bulunan iki yüz askerlik bir sancak bölgesi olarak görünür. Haldon *banda* ya da *topoteresianın* bir alay ya da teğmenlik olduğunu söyler ancak her durumda *banda thema* sisteminde en küçük yönetim birimini oluşturmuştur.²⁴⁴



Res. 4. Theophilos reformları sonrasında *thema* organizasyonu. Çizim: H. H. Gazioğlu.

²⁴¹ Haldon, 1999, s. 113.

²⁴² Treadgold, 1988, s. 346; ODB, 1991, s. 663; Haldon, 1999, s. 113; Auzépy, 2008, s. 267.

²⁴³ Haldon, 1999, 114.

²⁴⁴ Haldon, 1997, s. 212; Treadgold, 1988, s. 346; Auzépy, 2008, s. 267; Stouraitis, 2005, s. 5.

*Opsikon theması*nda *duces* ve *karabison theması*nda koramirale karşılık gelen *drungarios* dışında bütün *themalarda* yönetimin merkezinde *strategos* bulunur.²⁴⁵ Genellikle üç ya da dört yıllık bir görev süresi için imparator tarafından atanan *strategos*, sivil ve askeri otoritenin bütün yetkilerini üstlenmiş olarak *themada* geniş bir otoriteye sahiptir. *Themanın* askeri düzeni, birimlerin sayısı, savaş sırasında askerin toplanması, merkezden gelen ödeneklerin dağıtılmasının yanında *thema* bölgesindeki sivil yönetim *strategosun* sorumluluğundadır.²⁴⁶ Her *thema* idaresinde sivil yönetimde *strategosa* eşlik eden merkezden atanmış memurlar vardır. Bu memurlar sivil idare ve adaletten sorumlu *praetor* ya da *krites* denilen hakim, *logothete tou stratiotikou* temsilcisi olarak *themadaki* asker kayıtlarını düzenleyen *chartulary ton thematon*, *logothete tou genikou* bürosunun bölgesel hazine temsilcisi *chartulary* ve ona bağlı olarak *themanın* sivil bölgesinde vergilerin toplanması, arazi envanteri ve kadastro görevinden sorumlu *exisotai*, *epoptai* ile *thema* bünyesinde bulunan tüm sivil mali ve idari personelin denetiminden sorumlu olarak doğrudan *sakelleriosa* bağlı olan *chartulary protonotariostan* meydana gelmiştir. Bu memurlar rütbede *strategosun* altında olmalarına rağmen kendi özerkliklerine sahip olmuş, merkez bu memurlar aracılığıyla *thema* yönetimini denetlemiştir. Dokuzuncu yüzyıl ilk yarısında sistem standartlaşmış ve on birinci yüzyıl başına kadar imparatorluk genelinde benzer şekilde devam etmiştir.²⁴⁷

²⁴⁵ Vasiliev, 1952, s. 229; Treadgold, 1997, s. 316.

²⁴⁶ Treadgold, 1997, s. 382; Stouraitis, 2005, s. 5; Haldon, 2007, s. 125.

²⁴⁷ Stouraitis, 2005, s. 5; Haldon, 2007, s. 125-126; Haldon, 1997, s. 212.

2.2.3. *Thema* Sisteminin Sonu

Yedinci yüzyıldan dokuzuncu yüzyıla kadar savunma durumunda kalmış olan Bizans imparatorluğu dokuzuncu yüzyıl yarısından itibaren genişlemeye başlamış, savunma yerine sınır ötesinde büyük çaplı fetih savaşlarına girişmiştir. İmparatorlar dış seferler sırasında taktik yönü ve askeri becerileri *thema* askerlerine göre daha yüksek olan paralı askerlere güvenmiş, onuncu yüzyılda yoğunlaşan imparatorluğun saldırgan politikası *themalara* dayalı askeri çerçevesini zayıflatmıştır.²⁴⁸ Onuncu yüzyıl yarısından itibaren çoğunluğunu yabancı paralı askerlerin oluşturduğu *tagmata* birliklerinin sayısı artmış, buna paralel olarak *themaların* askeri rolleri giderek azalmıştır.²⁴⁹ Öte yandan onuncu yüzyıl boyunca artan genişleme ve zenginlik sosyal farklılaşmaya neden olmuş, ordu komutanlarının büyük toprak sahibi aristokratik bir sınıf olarak gelişmesi, küçük toprak sahipliğine dayalı *thema* sisteminin çözülmesine yol açmıştır. 967 yılında II. Nikephoros Phokas'ın saldırı yönü kuvvetli ağır zırhlı *kataphract* süvarilerini daha fazla istihdam etmek için *stratiotikon ktemata* topraklarının değerini dört *pound* altından on iki *pounda* çıkarması (288 *nomismatadan* 864 *nomismataya*) asker bakmakla yükümlü *thema* organizasyonunda soyluluğun giderek ağırlık kazanmasını sağlamıştır. Bu gelişme ile 970 yıllarından itibaren *themalar* önce Anadolu'da kısa süre sonra imparatorluk genelinde *katepenikion* denilen askeri bölge valiliklerine ayrılmıştır. Bu sistemde *tagmata* birlikleri *doux* ya da *katepenos* denilen komutanların emrine verilmiş, sınır ya da bölgede bulunan ordular giderek paralı askerlerden oluşturulmuştur. Bu durum Bizans ordu yapısının değişmesine neden olurken aynı zamanda asker topraklarının büyük toprak sahipliği karşısında azalması ile sonuçlanmıştır.²⁵⁰

On birinci yüzyılda *strategos* bir kale etrafındaki çok az sayıdaki askerle birlikte küçük bir alanı kontrol etmiştir. Bu dönemde *strategos* sivil otoritesi kaybetmiş, *thema* organizasyonunda sivil yetkililer baskın hale gelmiş, idare *thema* hakimi *kritese* geçmiştir. Öte yandan on birinci yüzyılda *katepenosların* politik güç kazanması

²⁴⁸ Preiser-Kapeller, 2010, s. 72; Haldon, 1999, s. 39; Treadgold, 1997, s. 382.

²⁴⁹ Stouraitis, 2005, s. 6; Haldon, 2007, s. 120; Cheynet, 2008, s. 521.

²⁵⁰ Fattori, N. (2013). *The Policies of Nikephoros II Phokas in the Context of the Byzantine Economic Recovery*. The Degree of Master of Science in the Department of Middle East Studies. Middle East Technical University. Unpublished Master Thesis. S. 69; ODB, 1991, s. 1115; Laiou, 2002, s. 19; Haldon, 2007, s. 121; Haldon, 1999, s. 40; Treadgold, 1997, s. 547; Stouraitis, 2005, s. 6; Levchenko, 1999, s. 167.

*themaların idari rollerini kaybetmesine neden olmuş, thema sistemi çözülmüştür. On ikinci yüzyılda Komnenoslar altında thema sistemi restore edilmesine rağmen eski thema organizasyonu terkedilmiş, thema bölgeleri bölgesel mali sınırları belirtmek için imparatorluğun sonuna kadar kullanılmaya devam edilmiştir.*²⁵¹

²⁵¹ ODB, 1991, s. 2035; Cheynet, J-C. (2008). Bureaucracy and Aristocracies. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. Ed.). Oxford University Press. Pp. 518-527. S. 522; Stouraitis, 2005, s. 6; Ostrogorsky, 1995, s. 321.

2.3. EKONOMİ

Ortaçağ Bizans ekonomisi, Roma ve erken Bizans ekonomileri gibi tarıma dayalı ve az gelişmiş bir ekonomidir. Tarım özellikle Balkanların ve Anadolu'nun sahil kesimlerinde yoğunlaşmıştır. Dağlık bölgeler ve platolar genellikle hayvancılığın yapıldığı ekonomik aktiviteye dahildir.²⁵² Bu dönemde tarım ticarete göre oldukça genişlemiştir. Nüfusun büyük çoğunluğu aynı zamanda vergi bölgeleri olan kırsalda yaşamış ve tarımsal üretime katılmıştır.²⁵³ Yedinci yüzyıl koşullarında büyük malikanelerin tahribi, bağımsız küçük aile birimlerinden meydana gelen köylü topluluklarının tarımsal üretimde ağırlık kazanmasına neden olmuştur.²⁵⁴ Büyük toprak sahipliği ve kölecilik üretim ilişkileri ekonominin bir kesiminde var olmaya devam etmesine rağmen büyük toprak sahipliği onuncu yüzyıla kadar etkin değildir. Yedinci yüzyıldan itibaren geç Roma ve erken Bizans ekonomisinde verginin toplanması ve yerel idarenin sağlanması gibi aracılık işlevleri ile öne çıkan kent odaklı mali sistem, kentlerin kriz dönemi boyunca idari ve mali rollerini kaybetmesi ile sona ermiştir. Bu dönemde geç antik dönem kentinin idari ve mali rollerini *thema* sistemi altında on birinci yüzyıla kadar köy topluluğu olan *chorion* üstlenmiştir.²⁵⁵

Yedinci yüzyıl olayları sırasında Mısır ve Suriye gibi imparatorluğun zengin bölgeleriyle birlikte imparatorluk teritoryumunun yarısından fazlasının kaybı, devletin mali güçlerinin tükenmesine neden olmuş, Bizans ekonomisinin ölçeği öncüllerine göre küçülmüştür. Bu dönemde uzun mesafe ticaret ve zanaat azalmış, iç ticaret giderek yerleşmiş ve Konstantinopolis odaklı hale gelmiştir.²⁵⁶ Bizans devleti kriz döneminin zorluklarını atlatmak için kendi kaynaklarına dayanmak zorunda kalmış, ekonomi

²⁵² ODB, 1991, s. 674; Haldon, J. F. (2003). *Byzantium at War*. Osprey Publishing. S. 11; Haldon, 1997, s. 11.

²⁵³ Treadgold, 1997, s. 574.

²⁵⁴ Haldon, 2012, s. 102; Sodini, 2003, 50; Ostrogorsky, 1966, s. 209.

²⁵⁵ Dagron, G. (2002). Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. (ed. Laiou, A.) Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Washington, D.C. 370-385. S. 398-400; Lightfoot, C. (2012). Business as Usual? Archaeological Evidence for Byzantine Commercial Enterprise at Amorium in the Seventh to Eleventh Centuries. *Trade and Market in Byzantium*. (ed. Cécile Morrison). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. P. 177-193; Laiou and Morrison, 2007, s. 50; Saradi, 2008, s. 322.

²⁵⁶ Treadgold, 1997, s. 402; Oikonomides, 2002, s. 983; Saradi, 2008, s. 322; Kazhdan and Epstein, 1990, s. 8.

merkeziyetçi temelde yeniden örgütlenmiştir.²⁵⁷ Devlet özellikle Heraklius döneminden (610-641) Isaura hanedanlığına kadar (717-797) geçen yüzyıllar içinde merkeziyetçi yapıyı derinleştirmiştir.²⁵⁸ Merkezi yönetimin idari kurumları ekonomik fonksiyonlar yüklenmiş, imparatorluk ekonomisi devletle bütünleştirilmiştir. Runciman'a göre Mısır ve Suriye'nin kaybı ile bir anlamda Bizans ekonomi tarihi başlamaktadır.²⁵⁹ Bu açıdan bütün ekonomik aktivitelerde devlet güçlü biçimde görünür hale gelmiştir.²⁶⁰ Dolayısıyla devletin ekonomi üzerindeki tekelci ve bütünleştirici rolü, Diokletianus döneminden itibaren devam eden idarenin merkezileştirilmesi eğiliminin hem bir devamı hem de yedinci yüzyıl krizinin kaçınılmaz bir sonucu olarak keskinleşmiştir. Öte yandan orta Bizans mali sistemi genel hatlarıyla erken dönemden farklı bir görüntüye sahiptir. Devlet ekonomik anlamda düzenleyici ve müdahale edicidir. Para emisyonu ve dolaşımı, ticaret ve zanaatın gelişimi devletin ekonomik fonksiyonlarına bağlı hale getirilmiştir. Vergi gelirleri, memur ve asker maaşları, savunma harcamaları, kamusal yatırımlar ve alınan hizmetlerin ödenmesi biçiminde ekonomiye dağıtılmış, vergiler yoluyla geri toplanmıştır.²⁶¹ Devlet temel para toplayıcı ve dağıtıcı olarak tüm ekonomik aktivitelerin katalizörü görevini üstlenmiş, genellikle üst düzey asker ve memur maaşı olan yıllık *roga* ödemeleri ile dolaşıma para çıkarmıştır.²⁶² Çoğunlukla altın cinsinden nakit olarak yapılan bu ödemelerin bir kısmı alt rütbe görevlilere maaş olarak dağıtılmıştır. Devletin *roga* ödemeleri ticaret ve zanaat üretimine olan arz-talep ilişkisini doğrudan etkilemiştir. Bu nedenle ticaret ve zanaatın odağı önemli ölçüde Konstantinopolis merkezlidir. Merkezdeki politik elitler ve ruhban sınıfı şarap, et, yağ, balık, deri, elbise, metal gibi ürünlere talep yaratmışlar, iç ticaret bölgelerden Konstantinopolis'e doğru gelişim göstermiştir. Öte yandan yönetici sınıfın lüks mal, özellikle koku ve baharat talebi büyük ölçüde azalmış olan uzun mesafe ticaretin devam etmesini sağlamıştır.²⁶³ Dolayısıyla sistem imparatorlardan yönetici sınıfa ve buradan

²⁵⁷ Runciman, 1987, s. 133.

²⁵⁸ Laios and Morrison, 2007, s. 50.

²⁵⁹ Runciman, 1987, s. 137.

²⁶⁰ Harvey, A. (2008). The Economy. *Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. Ed.). Oxford University Press. P. 631-643. S. 631.

²⁶¹ Oikonomides, 2002, s. 973; Laiou and Morrison, 2007, s. 49.

²⁶² Oikonomides, 2002, s. 979.

²⁶³ Haldon, J. F. (2012). Commerce and Exchange in the Seventh and Eighth Centuries Regional Trade and the Movement of Goods. *Trade and Markets in Byzantium*. (ed. Morrison, C.). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 99-125. S. 101-102; Haldon, 2007, s. 139; Treadgold, 1997, s. 574; Laiou and Morrison, 2007, s. 54; Harvey, 2008, s. 631.

bütün imparatorluk ekonomisine genişleyen bir mali piramit şeklinde örgütlenmiş, devlet ekonomik ve sosyal gelişmenin motor gücünü oluşturmuştur.²⁶⁴

Ticaret ve Zanaat:

Bizans devletinin ekonomik alana ilişkin genel yaklaşımı, ekonomik aktivitenin devleti doğrudan etkileyen yönetim, satış, bağış, imperyal mülklerden gelen gelirler, asker-memur hizmetleri, yiyecek ve ödenek sistemi üzerine kuruludur.²⁶⁵ Merkezi yönetim açısından ikincil bir öneme sahip olan ticaret, devlet için güvenilmez ve düzenleme gerektiren bir konu olarak ele alınmıştır. İmparatorlar yönetimleri altında vurgunculuk ve spekülasyon yapılmasını istememişlerdir.²⁶⁶ Bu nedenle Bizans devleti ipek alım-satımı, gerekli hammadde, temel ihtiyaç malzemeleri ve Konstantinopolis'in iâşesinin sağlanması dışında ticaret dengesi ile ilgilenmemiş, hatta iyi kalite ipeğin satılması yasaklanmıştır.²⁶⁷ Ticari hayat sıkı şekilde kontrol edilmiş, ticari aktivitenin çerçevesi sınırlı rekabet, alışverişte adalet prensipleri üzerinden satıcıdan çok alıcıyı korumak amaçlı belirlenmiştir.²⁶⁸ Yedinci ve sekizinci yüzyıllarda ticari işlemler doğrudan imparatorun özel yetkilisi *kommerkiarioi* aracılığıyla kontrol edilmiştir. İmparator adına faaliyet yürüten *kommerkiarioi* görevlileri, *thema* bölgeleri ve imparatorluğun uzak alanlarında başta ipek ticaretinin kontrolü olmak üzere bölgelerdeki ticari aktiviteyi ve tüccarları denetlemişlerdir. Aynı zamanda bölgelerde bulunan orduların lojistik desteğini sağlayan *apotheke* denilen devlet depolarının sorumlusu olan *kommerkiarioi*, kriz döneminde para yokluğu nedeniyle tür olarak toplanan verginin depolanmasını sağlamış ya da vergi ödemek için paraya ihtiyacı olan köylünün ürününü alarak takas istasyonu görevi üstlenmiştir. Isaura hanedanlığı döneminde imparator *kommerkiariorisinin* yerine pazar ve gümrüklerdeki ticari işlemlerden alınan *kommerkion* vergisini toplayan devlet memuru *kommerkiarioi* geçmiştir.²⁶⁹

²⁶⁴ Oikonomides, 2002, s. 1019; Laiou and Morrison, 2007, s. 49.

²⁶⁵ Carrié, J. M. (2012). Were Late Roman and Byzantine Economies Market Economies? Comparative Look at Historiography. *Trade and Markets in Byzantium*. (ed. Morrison, C.). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 13-27. S. 20.

²⁶⁶ Treadgold, 1997, s. 574.

²⁶⁷ Runciman, 1987, s. 134-141.

²⁶⁸ Laiou and Morrison, 2007, s. 72.

²⁶⁹ Oikonomides, 2002, s. 984-987; Laiou, 2002, s. 706; Gregory, 2010, s. 194; Treadgold, 1997, s. 410.

Özellikle Konstantinopolis'te yoğunlaşmış bulunan tüccarlar kent *prefectinin* kontrolünde bulunan kendi loncalarında organize edilmişlerdir. Orta Bizans dönemiyle birlikte lonca sistemi devlet tarafından mali bölüşüm ve denetimin bir aracı olarak görülmüştür. Öte yandan zanaat üretimi devlet işletmeleri ve loncalara bağlı özel işletmeler şeklinde iki grupta örgütlenmiştir. Devlete ait atölyeler (*ergodosia*) imparatorluk ihtiyaçları için ayrılmıştır.²⁷⁰ Özellikle ipek, altın, lüks eşya ve cephan saray atölyelerinde üretilmiştir. Sarayda üretilen değerli ürünler pazara çıkarılmamış; imparatora ve yakın çevresine, diplomatik hediye olarak yabancı hükümdarlara ve maaşlarının bir kısmı olarak yüksek mevkideki memur ve askerlere verilmiştir.²⁷¹ Saray atölyelerinde çalışan işçiler genellikle köle ya da yarı köledir ve hizmetleri kalıtsal olarak çocuklarına geçmiştir. Değerli metallerin çıkarıldığı madenlerde çoğunlukla savaş tutsakları çalıştırılmıştır. Üretim diğer kolunda ise özel zanaatçılar bulunur. Bunlar genellikle aile işletmeleri olan birkaç işçinin yardım ettiği Ortaçağ'a özgü bir veya iki dükkandan meydana gelen *ergasterion* denilen küçük işletmelerdir. Bu zanaatçiler özgür kişilerdir ve kendi meslek alanlarına tanımlı loncalarda devletin mali amaçları için organize edilmişlerdir. Doğrudan *prefectin* kontrolü altında olan tüm tüccar ve zanaatçi loncaları mallarına denetim izni vermek, belirlenmiş fiyattan satış yapmak ve devlete vergi ödemekle yükümlüdürler.²⁷² Carrié göre devletin ticari alana müdahalesi özel sektör ve girişimi düzenlemekten çok engelleyici bir nitelik taşır.²⁷³ Benzer biçimde Treadgold, I. Nikephorus (802-811) döneminde, tüccarların ağır biçimde vergilendirildiğini ve kazançlarını toprağa yatırmaları için hazine den toprak almaya zorlandığını belirtir.²⁷⁴ Dolayısıyla üretim ve mal dolaşımı sıkı denetim altında tutulmuş, devlet kendi idari ve ekonomik parametrelerine göre sınırlandırılmış bir ticari aktiviteyi serbest bırakmıştır.

²⁷⁰ Kaplan, 2009, s. 162.

²⁷¹ Lopez, R. S. (1978). The Silk Industry in the Byzantine Empire. *Byzantium and the World around it*. (Speculum XX. Cambridge, Mass. 1945). III. 1-42. S. 3; Oikonomides, 2002, s. 1011.

²⁷²; ODB, 1991, s. 674; Runciman, 1987, s. 152-153-154-156; Treadgold, 1979, s. 42; Lopez, 1978, s. 4.

²⁷³ Carrié, 2012, s. 20.

²⁷⁴ Treadgold, 1997, s. 574.

Dokuzuncu Yüzyıl:

Ekonomi üzerinde devletin bütünleştirici rolü sekizinci yüzyıl sonuna doğru nüfus ve tarımsal aktivitenin artış göstermesini sağlamıştır.²⁷⁵ Özellikle Isaura hanedanlığı döneminde Araplar karşısında alınan askeri başarılar, İslam halifeliğinin yaşadığı iç savaş (809) ve 816 yılında Bulgarlar ile yapılan barış anlaşması imparatorluğun güvenlik koşullarını iyileştirmiştir.²⁷⁶ Aynı dönemde ılımanlaşmaya başlayan erken dönemin soğuk iklimi tarımsal artışa neden olan başka bir etken olarak işaretlenir. Tarımsal gelişmenin asıl unsuru, tarımsal iş gücü eksikliğine bir cevap olarak devletin yürüttüğü kitlesel göç politikasıdır. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllar boyunca çok sayıda Slav, Ermeni, Suriyeli, Kürt, Hürremiye ve Abbasi halifesinden iltica eden pek çok yabancı unsur Anadolu ve Trakya'nın çeşitli bölgelerine yerleştirilmişlerdir.²⁷⁷ Öte yandan geç sekizinci yüzyılda Isaura hanedanlığının *ikonoklasm*²⁷⁸ politikası çok miktarda kilise ve manastır hazinesini dolaşıma çıkarmıştır.²⁷⁹ V. Konstantinus döneminde (741-775) 769 yılından itibaren Bizans devleti vergileri nakit olarak toplamaya başlamış ve 780-842 yılları arasında devletin gelirleri artış göstermiştir.²⁸⁰ İlk

²⁷⁵ Laiou, 2002, s. 1146.

²⁷⁶ Treadgold, 1988, s. 360; Laiou and Morrison, 2007, s. 50.

²⁷⁷ Laiou and Morrison, 2007, s. 45-47; Treadgold, 1988, s. 360-361; Haldon, 1997, s. 248.

²⁷⁸ *Ikonoklasm*, yani ikona kırıcılık. III. Leo döneminde (717-741) dini tasvirlerin yasaklanmasına dönük bir politika olarak benisenmiştir. Yedinci yüzyıl koşullarında Bizans devletinin askeri başarısızlıkları ve ekonomik olarak yüzleştiği zorluklar, tanrının Hristiyan toplumu cezalandırması olarak görülmüş, ikona karşıtı hareket "ibadette doğruluk" ve "gerçek Hristiyanlık" üzerine kurulu bir ideolojik düzlemde yürütülmüştür. Bunun sonucunda kilise ve manastırların yanı sıra kamusal alanlardan dini imgeler kaldırılmış, merkezi iktidar ve dini kurumlar arasında çatışma yaşanmıştır. Hareketin ilk resmi bildirisi en sert ikona karşıtı imparator olan V. Konstantinus döneminde (741-775) yayınlanmıştır. V. Konstantinus'un ölümünden 12 yıl sonra Nikea'da gerçekleşen 7. Ekümenik konsil 815 yılında *ikonoklasmı* durdurmuştur ancak alınan bazı askeri yenilgilerden ve imparatoriçe Irene dönemindeki (797-802) mali başarısızlıklardan dolayı 30 yıl sonra tekrar yürürlüğe girmiştir. İkona kırıcı politikanın ikinci dönemi ilk dönemine göre daha etkisiz olarak 843 yılına kadar sürmüştür. Bkz. Braubaker, L. (2006). *The Christian Topography* (Vat. Gr. 699) Revisited: Image, Text, and Conflict in Ninth-Century Byzantium. *Byzantine Style, Religion and Civilization In Honour of Sir Steven Runciman*. (Jeffreys E. , Ed.). Cambridge University Press. S. 3. Diğer yandan *ikonoklasmın* ilk dönemi doğrudan kilise ve manastırları hedef almış, dini kurumların toprak ve kıymetli hazinelerini ele geçirmek yönünde eğilim göstermiştir. Bkz. Kazhdan and Epstein, 1990, s. 11. Bu nedenle ikona karşıtı politikalar devletin idari ve mali güçsüzlüğüne karşı imparatorun otoriterleşme eğiliminin bir sonucu olarak görülmüştür. Bazı bilim adamları imparatorluğun doğusunda bulunan ikona karşıtı özellikle *monofizit* Hristiyan çoğunluk nedeniyle ikona karşıtı mücadeleyi doğu ve batı arasında bir mücadele olarak yorumlamışlardır. Her görüşün belirli doğruluk payı olmakla birlikte *ikonoklast* imparatorlar aynı zamanda dinsel olarak *ikonoklasmı* benimsemişlerdir. Bkz. Gregory, 2010, 209. Ayrıca bkz. Laiou, 2002c, s. 16.

²⁷⁹ Runciman, 1987, s. 138.

²⁸⁰ Oikonomides'in belirttiğine göre V. Konstantinus ülkedeki bütün kıymetli metalleri toplamış ve altın sahibi olmayan köylüyü ürününü ucuza satmaya zorlamıştır. Bkz. Oikonomides, 2002, s. 980. Laiou *ikonodül* (*ikonoklasm* karşıtı) kaynakların imparatorun hazineci politikası nedeniyle, buğday ve arpa fiyatlarını düşürdüğünü yazdığını söyler, buna göre vergilerin ödenmesi için köylü 60 *modioi* buğday 1 *nomismata*, 70 *modioi* arpa 1 *nomismata* olarak satmak durumunda kalmıştır. Bkz. Laiou, 2002a, s. 708.

ikonoklasmin sona erdiği imparatoriçe Irene döneminde (797-802) dini kurumlara bağışlar yapılmış, baş vergisi olan *kapnikon* ve vergi değerlendirmesi amacıyla yapılan arazi kadastrosu kaldırılmış, ticareti canlandırmak amacıyla tüccarlara vergi indirimlerinin yanı sıra gümrüksüz ithalata izin verilmiştir. Irene'nin politikaları imparatorluk gelirlerinin azalmasıyla sonuçlanmış ardılı I. Nikephorus (802-811) mali sistemi yeniden organize etmiştir.²⁸¹ Irene tarafından dini kurumlara bağışlanmış mülklere el koyan Nikephorus, *kapnikon* vergisini ve arazi kadastrosunu yeniden yürürlüğe koymuş, vergi oranlarını yükselterek vergilerin tam olarak toplanmasını sağlamıştır.²⁸² I. Nikephorus döneminde Bizans mali sistemi istikrar kazanmış, devlet kaybettiği gelirlerini büyük ölçüde yeniden elde etmiştir.

Erken dokuzuncu yüzyıl Bizans ekonomisinde devlet inisiyatifine dayalı genel bir canlanmaya tanıklık etmiştir. Nüfus artmış, kırsal ve kentsel ekonomide para kullanımının genişlemeye başlaması aynı zamanda ticareti teşvik etmiştir.²⁸³ Bu süreç Theophilos döneminden itibaren (829-842) devlet ihtiyaçları için basılan altın paranın yanında ticari işlemleri kolaylaştırmak için basılmış bronz paranın genişlemesinde belirgindir.²⁸⁴ Geç dokuzuncu ve erken onuncu yüzyıla tarihlenen kent düzenine ilişkin kuralları içeren *Eparkoslar Kitabı*, bu dönemde kentlerdeki ticari yaşamın canlandığını yanı sıra Konstantinopolis'te çeşitli alanlarda ticaret yapan çok sayıda tüccar ve loncaların varlığını göstermektedir.²⁸⁵ Bu tüccarlar kendilerine izin verilen ticari bölgelerde faaliyet göstermiş, başka bir yerde ticaret yapmaları yasaklamıştır. Öte yandan kentte tüccarlık yapanlar sadece profesyonel tüccarlar değildir aynı zamanda din adamı, aristokrasi üyeleri gibi farklı kesimlerden kişiler tüccarlık yapmış yanı sıra köylü ve zanaatkarlar kendi ürünlerini doğrudan pazara çıkararak ticari aktiviteye dahil olmuşlardır. Dokuzuncu yüzyılla birlikte altın stoklarını yeniden oluşturan devletin

Bu durum devlet ekonomisinin kriz yıllarında karşılaştığı parasallaşma sorunlarını kısmen çözmüş ve bu dönemden itibaren arazi ve baş vergisi altın olarak ödenmiştir. Bkz. Oikonomides, 2002, s. 980. Ayrıca bkz. Laiou, 2002b, s. 1146.

²⁸¹ Treadgold, Patrik Nikephorus'un V. Konstantinos politikalarının vergi aşırılığına ve dolaşımda altın paranın kıtlığına neden olduğundan şikayet ettiğini söyler. Bu nedenle Irene V. Konstantinos'un mali politikasını tolere etmeye çalışmış, 801 yılında vergi indirimlerine gitmiştir. Treadgold imparatoriçenin politikasının gelirleri azaltarak devlet maliyesinde krizi tetiklediğini ve bizzat maliye bakanı Nikephorus tarafından tahttan indirilmesine neden olduğunu belirtir. Bkz. Treadgold, 1979, s. 1247.

²⁸² Gregory, 2010, 221; Laiou and Morrison, 2007, s. 69; Oikonomides, 2002, s. 980; Laiou, 2002b, s. 1147; Runciman, 1987, s. 140; Harvey, 2008, s. 633.

²⁸³ Saradi, 2008, s. 322; Laiou, 2002b, 1148; Harvey, 2008, s. 633.

²⁸⁴ Haldon, 2012, s. 109; Haldon, 2007, s. 139; Gregory, 2010, s. 229.

²⁸⁵ Whittow, 2008, s. 474; Laiou and Morrison, 2007, s. 72.

ithalatı genişlemiştir.²⁸⁶ Bizans'ın Asya ve Avrupa arasında yer alan coğrafi konumu, imparatorluğun büyük bir ticari rota olmasını sağlamıştır. İmparatorluğa gelen mallar, doğudan Afganistan ve İran üzerinden Trapezus'a, kuzeyden Cherson'a, Balkanlar ve Orta Avrupa'dan Thessalonike'ya ve bu limanlardan gemiler aracılığıyla Konstantinopolis'e getirilmiştir. Devlet ürünler başkente getirilmeden önce, Karadeniz üzerinden gelen malları Hieron'da, Akdeniz ve Ege rotasından gelenleri Abydos (Çanakkale) ya da Gallipolis'te (Gelibolu), Asya'dan gelenleri Trapezus, Klikya, Attalia ve iç bölgelerden gelenleri Ankyra'da gümrük vergisine tabi tutmuştur.²⁸⁷ Malların değişim yeri olan Konstantinopolis bu dönemde tüm yabancı tüccarların yerleştiği bir merkez görünümü kazanmıştır. Yabancı tüccarların ticari ilişkileri ve kentte ikameti sıkı şekilde kontrol edilmiş ve sınırlandırılmıştır. Kente gelen tüccarların malları kent *prefecti* yardımcısı tarafından denetlenmiş, tüccarlara mallarını hangi koşulda satacağı ve ne kadar süre kalacakları bildirilmiştir.²⁸⁸ Öte yandan Bizans devleti ithalatı ekonomik bir gereklilik olarak görmesine rağmen ihracatı politik bir konu olarak değerlendirmiştir. Ticari öncelik genellikle saray ve Konstantinopolis'in ihtiyaçlarının karşılanmasına verilmiş, lüks ürünlerin yanı sıra imparatorluk için gerekli malların ihracı yasaklanmıştır.²⁸⁹ Bu nedenle Bizans tüccarının eğilimi imparatorluğa uzak

²⁸⁶ Bu dönemde imparatorluğun ithalatı ekonomik gelişmeye paralel olarak artmış görünür. Hindistan ve Malezya'dan fildişi, değerli taşlar, baharat, Suriye'den dokuma, kuzeyden özellikle Hazarlar köle ve kürk, steplerden bal mumu, kehribar, Baltıklardan kurutulmuş balık, Orta Avrupa'dan Transilvanya tuzu, Venedik pazarları aracılığıyla Batı Avrupa'dan köle, kereste, silah ve kaba yün elbise yerli ve yabancı tüccarlar tarafından imparatorluk pazarlarına getirilmiştir. Bkz. Runciman, 1987, s. 139.

²⁸⁷ Laiou and Morrison, 2007, s. 83-84; Runciman, 1987, s. 138-139; Levchenko, 1999, s. 130. Bizans devleti yabancı tüccarların kentte en fazla üç ay bulunmasına izin vermiş, bu süreyi aşmalarını yasaklamıştır. Bu prosedür çoğunlukla batılı ve Müslüman tüccarlara uygulanmıştır. Müslüman tüccarlar Altın Boynuz yakınlarında *mitaton* bölgesine yerleştirilmiş, ibadetleri için bu bölgede kendilerine cami tesis edilmiştir. Bkz. Runciman, 1987, s. 142; Laiou and Morrison, 2007, s. 81. Devlet tarafından güvenilir olarak görülen Rus tüccarların kent içerisinde kalmaları yasaklanmıştır. Ruslar kent kapılarının dışında Aziz Mamas manastırı yakınlarında kendilerine ayrılmış bir mahallede oturmaya zorlanmışlardır. Benzer uygulama "barbar" olarak nitelendirilen Bulgar tüccarları için de yapılmış, Rus ve Bulgar tüccarların kente girmelerine tek kapıdan izin verilmiş, silah taşımaları ve Bizanslı yetkililer olmadan kent içerisinde dolaşmaları yasaklanmıştır. Bkz. Heyd. W. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. (Çev. Ender Ziya Karal). Türk Tarih Kurumu. S. 77; Runciman, 1987, s. 142; Levchenko, 1999, s. 130; Laiou and Morrison, 2007, s. 81.

²⁸⁸ Runciman, 1987, s. 142; Levchenko, 1999, s. 130; Laiou and Morrison, 2007, s. 81, Laiou, 2002a, s. 723.

²⁸⁹ Devletin bu konuda politik tutumu, ithalat için başkente gelmiş yabancı tüccarların, dönüşlerinde yasak mal götürmemeleri için kent *prefecti* tarafından yapılan rutin kontrollerde belirgindir. Bu uygulama sadece tüccarlara uygulanmamış, diplomatik görevle imparatorluk sınırları içerisinde bulunan yabancı devlet adamları benzer biçimde kontrol edilmiştir. Onuncu yüzyılda Kutsal Roma Germen imparatorluğu temsilcisi Cremonalı Liutprand anılarında, Konstantinopolis'ten İtalya'ya dönüşünde, imparator II. Nikephorus Phokas'ın yemeğinde kendisine verilen mor ipek pelerini yanında götürmek istediğini fakat dört saray görevlisinin kendisini durdurarak böyle bir elbiseyi giymenin Bizanslıların bir ayrıcalığı olduğunu "*bilgelikte ve zenginlikte tüm ulusları geçtiğimiz gibi giyimde de onları geçmeliyiz*" diyerek elbiselere el koyduklarını yazmıştır. Bkz. Maguire, H. (1997). *Images of Court. . The Glory of Byzantium:*

mesafelerden başta tahıl olmak üzere mal getirmek ya da ülkeye giren malları başka ülkelere taşımak olmuştur. Devletin ticaret üzerindeki sıkı denetimi gelişen ticaret hacmine rağmen girişimci yerli bir tüccar sınıfının oluşmasını engellemiş, uzun ticaret ve zorlu karayolu taşımacılığı çoğunlukla yabancı tüccarlara bırakılmıştır.²⁹⁰

Theophilos döneminde (829-842) devletin tarım ve ticaretten gelen gelirleri artmış görünmektedir. İmparatorun mali ve askeri reformları devlet mekanizmasının yanında ekonominin daha etkin biçimde işlerlik kazanmasını sağlamıştır. Özellikle imparatorun 839 yılında ordu için iki kat ödeme yapması çok sayıda altın ve bronz paranın Anadolu ve Balkanlarda dolaşıma çıkmasını sağlamış, tarım ve ticarete para kullanımını artmıştır. İmparator öldüğünde devlet hazinesinde 7 milyon 848 bin *nomismata* bırakmıştır.²⁹¹ Bu nedenle Theophilos dönemi imparatorluğun kendisini karanlık çağ koşullarından tamamen kurtardığı idari, mali, askeri ve sosyal olarak genel bir canlanma dönemine girişinin başlangıcı kabul edilir.²⁹²

Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261 (ed. by Helen C. Evans and William D. Wixom). New York Metropolitan Museum of Art. Distributed by H.N. Abrams.

²⁹⁰ Heyd, 2000, s. 63; Laiou, 2002a, s. 707; Runciman, 1987, s. 134-141.

²⁹¹ Treadgold, 1997, s. 575-578; Treadgold, 1988, s. 358-364.

²⁹² Georganteli, E. (2008). Numismatics. *Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. Ed.). Oxford University Press. P. 157-176. S. 166; Treadgold, 1979, s. 364; Harvey, 2008, 633.

2.3.1. Toprak Yönetimi

Yedinci yüzyıl krizi sonrasında kaynaklar geç Roma ve erken Bizans dönemi tarımsal ilişkilerinde egemen olan aristokratik büyük toprak sahipliği ve onların bağlı kiracıları kolonusların geniş ölçüde ortadan kalktığını gösterir.²⁹³ II. Iustinianus döneminde (685-95) derlenmiş köylü hukuku *nomos georgikos* ve VII. Konstantinos Porhyrogenitus dönemine (913-959) ait “mali tezler”, devlete doğrudan vergi ödeyen, yasal ve ekonomik statüye sahip bağımsız üretici varlığının kırsal ilişkilerde ağırlık kazandığını kanıtlamaktadır.²⁹⁴ Tarımsal ekonominin bir bölümünde büyük toprak sahipliği ve bağımlı köylülük kategorisinin devam etmesine rağmen bu konuda kaynaklar yetersizdir. Yedinci ve sekizinci yüzyıllarda büyük toprak sahipliği kilise ve devletin tekelinde devam etmiş görünür.²⁹⁵

Bizans tarımının sosyo-ekonomik yapısında yaşanan değişimin yedinci yüzyıl savaş koşullarının erken dönem mali ve kırsal örgütlenmesini parçalamasının bir sonucu olduğu düşünülür.²⁹⁶ Bu dönemde savaşların etkilediği bölgelerde bulunan verimli topraklar terkedilmiş, köle ve kolonusların büyük bölümü hareket serbestliği kazanmıştır. Bunun sonucunda erken dönemin toprak kullanım tarzı değişmiş, tarımsal ekiciyi ve toprağı birbirine bağlayan mali bağ kırılmıştır.

Tarımsal Organizasyonun Yapı Taşı: Bağımsız Köylülük

Karanlık çağda ortaya çıkan fenomenler, merkezi iktidarın yedinci yüzyıldan itibaren farklı bir sosyo-ekonomik politika izlemesine neden olmuştur. Özellikle büyük toprak sahipliğinin ağırlığını kaybetmesine bağlı olarak özgür köylü kategorisinin genişlemesi ile aristokratik toprak sahipliğine dayalı kentsel mali organizasyonun parçalanması tarımsal ilişkilerin bu yeni temel üzerinde organize edilmesini gerektirmiştir. Öte yandan ekilmemiş toprakların fazla olmasına karşın iş gücü yetersizliği ve asker ihtiyacı

²⁹³ Harvey, 2002, s. 15; Sodini, 2003, s. 50.

²⁹⁴ Setton, 1953, s. 233; Ostrogorsky, 1966, s. 208; Laiou and Morrison, 2007, s. 68; Kaplan, 2009, s. 148; Harvey, 2002, s. 14.

²⁹⁵ Haldon, 1993, s. 122; Kaplan, 2009, s. 151.

²⁹⁶ Haldon, 1993, s. 124, Setton, 1953, s. 232; Harvey, 2002, s. 18; Sodini, 2003, s. 50.

devleti tarımsal örgütlenmeyi askeri sistemin bir parçası olarak değerlendirmeye itmiştir. Merkezi iktidar kriz sonrasında bağımsız köylülüğü desteklemiş, iş gücü ve asker ihtiyacı nedeniyle çok sayıda Slav, Ermeni ve Arap göçmeni Anadolu ve Balkanlar'a yerleştirmiştir.²⁹⁷

Chorion:

Yedinci yüzyılda tarımsal üretimin merkezi olan köyler, erken Bizans döneminin idari ve mali birimi olan kentlerin yerine geçmiştir. Kaynaklar (*nomos georgikos*) bu dönemde devletin vergi toplamada *chorion* denilen küçük üretici karakterli bağımsız köy birliklerine dayandığını gösterir.²⁹⁸ Devlet köy topluluğunu köy sınırları içerisinde bulunan tüm arazi vergileri ve ikincil vergilerin toplanmasından sorumlu tutmuştur. Bu açıdan *chorion* çeşitli düzeylerde vergi birimlerinden oluşan idari ve mali birlik statüsü kazanmıştır. Birlik kişisel vergi sahipliği temelinde topluluk üyeleri arasında bölünmüştür ancak devletin vergi talebi karşısında birliğin vergilendirilmiş bütün mülkleri topluluğun ortak mülkü sayılmış, vergi topluluk tarafından ödenmiştir.²⁹⁹ Devlet, topluluğun vergi ödemesini eksiksiz yerine getirmesini beklemiş; savaş, kötü hasat, toprağın terkedilmesi³⁰⁰ veya vergi mükellefinin vergisini ödeyememesi durumunda birliğe *allelengyon* olarak bilinen ödenmemiş verginin sorumluluğunu yüklemiştir. Topluluk ödenmemiş verginin tazmin edilmesinin karşılığında araziden yararlanma hakkını elde etmiştir.³⁰¹ Sistem devletin vergi gelirlerini güvence altına almasının yanında görece topluluk özerkliğinin yerel büyük toprak sahibi karşısında korunmasını sağlamıştır.

²⁹⁷ Haldon, 1993, s. 124; Ostrogosky, 1966, s. 208; Laiou and Morrison, 2007, s. 44-45; Saradi, 2008, s. 322; Treadgold, 1997, s. 386.

²⁹⁸ Haldon, 1993, s. 123; Haldon, 1997, s. 138; Kaplan, 2009, s. 148; Laiou and Morrison, 2007, s. 68.

²⁹⁹ Oikonomides, N. (1996). The Social Structure Byzantine Countryside and in the First Half of X th Century. *Byzantina Symmeikta*. Vol. 10. <http://www.medievalists.net/2009/12/05/the-social-structure-of-the-byzantine-countryside-in-the-first-half-of-the-xth-century/>. s. 106; Setton, 1953, s. 238; Harvey, 2002, s. 15; Harvey, 2008, 330.

³⁰⁰ Arazi vergisinin ödemesi mülk sahibinin yokluğundan dolayı yapılamamışsa otuz yıl içinde köylünün toprağına dokunulması yasaklanmıştır. Oikonomides'e göre, mülk sahibi otuz yıl içinde geri dönmez ve topraktan vergi alınamazsa kişinin sahipliği düşer, toprak *klasma* olarak devlet mülküne geçerdi. Bu durumda vergi ve kadastro uzmanlarının verili arazi için yeni bir sahip ve bir vergi değeri belirlemeleri gerekirdi. Bkz. Oikonomides, 2002, s. 1005. Diğer yandan arazinin yeni bir sahibe devri otuz yıl boyunca gerçekleşmemiş görünür ancak arazinin köy topluluğunca işletilip işletilmediği konusunda belirsizlik vardır.

³⁰¹ Ostrogosky, 1966, s. 213; Setton, 1953, s. 238.

Bu dönemde *chorion* tipi çekirdek köyler Bizans kırsal yaşamının genel görüntüsünü oluşturmuştur. Tarımsal üretim ağırlıklı olarak kendi sınırları içerisinde bulunan toprakları işletmekten sorumlu bağımsız köy toplulukları tarafından gerçekleştirilmiştir. Topluluğun sosyal yapısı içerisinde farklı köylü kategorileri olmasına rağmen köy toplulukları belirli ölçülerde homojenlik gösterir. *Chorionun* bütün üyeleri küçük ya da orta ölçekli toprak sahibi olarak temelde toprak işleme modeli aile işletmesine dayanan aynı sosyal grubun içerisinde yer almışlardır. Topluluk üyeleri ihtiyaca göre kendi aralarında kiracılık, ücretli işçilik ya da gündelikçilik ilişkileri kurmuş, yine köylüler arasından sığırtmaç, gözcü ya da bekçi istihdam etmiştir.³⁰² Öte yandan “mali tezler”, *chorion* ile aynı mali sorumluluğa sahip ancak topluluk sınırlarının dışında ayrı çiftlikler halinde örgütlenmiş *ktesis* yerleşimlerinden bahsetmektedir. Bu tür yerleşimler *chorodotes* denilen büyük toprak sahibi çiftlikleri olarak, tarımsal yerleşimin peyzajında ikinci bir yerleşim modelini meydana getirmişlerdir.³⁰³ Bu mülklerde köle ve kolonus kullanımının devam ettiği düşünülür ancak kaynaklar bu dönem için yetersizdir.³⁰⁴

Stratitikon Ktemata:

Yedinci ve sekizinci yüzyıllarda *stratitikon ktemata* sisteminin kurulması Bizans tarımsal toplumunun küçük üretici ağırlıklı karakterini güçlendiren bir gelişme olarak işaretlenir.³⁰⁵ Devlet asker maliyetlerini azaltmak için *thema* bölgeleri içerisinde askerleri toprağa yerleştirmiş, askerlik hizmetinin karşılığında bağışlanmış *stratitikon ktemata* mülklerini ikincil vergiler ve angayalardan muaf tutmuştur.³⁰⁶ *Stratitikon ktemata* sistemi sayesinde *thema* ordusunun silah, teçhizat ve iâşe ihtiyaçlarının karşılanması devletin sorumluluğundan toprak sahibi askerlere geçmiş, askerlerin tam teçhizatlı şekilde orduya katılması sağlanmıştır.³⁰⁷ Kısaca toprak *thema* sistemi içerisinde askeri finansmanın temeli haline gelmiştir. Sistem devletin artan asker ihtiyacına bağlı olarak göçmen unsurların askeri mülklere yerleştirilmesi ya da köylünün kendi toprağını *stratitikon ktemata* olarak kaydettirmesi sonucunda tüm

³⁰² Setton, 1953, s. 237; Kaplan, 2009, s. 150-151; Haldon, 1997, s. 132; Laiou and Morrison, 2007, s. 68.

³⁰³ Harvey, 2002, s. 37; Ostrogorsky, 1966, s. 209.

³⁰⁴ Setton, 1953, s. 237; Laiou and Morrison, 2007, s. 68-69; Ostrogorsky, 1966, s. 211.

³⁰⁵ Harvey, 2002, s. 20; Ostrogorsky, 1995, s. 92; Laiou and Morrison, 2007, s. 68.

³⁰⁶ Bkz. Dipnot 339.

³⁰⁷ ODB, 1991, s. 1966.

thema organizasyonu içerisinde yaygınlık kazanmıştır. Bu sistemde devlet süvari, piyade ve denizci olarak hizmet gören askerlere yaklaşık olarak orta ve küçük ölçekli köylü mülkü arasında değişen büyüklüklerde toprak bağışı yapmıştır. Buna göre diğer asker guruplarından daha fazla bağış almış görünen süvarinin mülkü dört altın *pound* değerindedir. Denizci ve piyadeye yapılan bağışlar ise yaklaşık olarak küçük üretici mülkü ile aynı mali değere sahiptir. Bu nedenle asker mülkleri ile köylü mülkleri arasında önemli bir sosyal fark yoktur.³⁰⁸ Askerler aldıkları toprağın karşılığında vergi yerine askerlik hizmeti vermekle yükümlüdürler.³⁰⁹ Bu açıdan bölgesel ordular *stratiotes* olarak bilinen barış döneminde çiftçilik yapan, savaş döneminde silahlana alınan küçük toprak sahibi köylü askerlerden meydana gelmiştir.³¹⁰ Sonuç olarak yedinci yüzyıldan itibaren küçük bağımsız köylü Bizans mali ve askeri sisteminin dayandığı sosyal sınıf olmuştur. Bu nedenle merkezi iktidar onuncu yüzyıl sonuna kadar, küçük toprak sahibi köylü ve asker mülklerini korumaya çalışmıştır.

³⁰⁸ Ostrogorsky, 1966, s. 208.

³⁰⁹ Treadgold, 1988, s. 381.

³¹⁰ Ostrogorsky, 1966, s. 208.

2.3.2. Vergi Sistemi

Yedinci yüzyılda Bizans devletinin vergi sistemi yapısal değişikliklere uğramıştır. Devletin büyük toprak sahibi elitler aracılığıyla altıncı yüzyıl sonuna kadar sürdürdüğü vergi toplama modeli kent fonksiyonlarının durması ile sona ermiştir.³¹¹ Kriz döneminde aristokratik toprak sahipliği zarar görmüş, buna bağlı olarak geç antik dönemin toprağa bağlanmış köylüye dayalı vergi organizasyonu çözülmüştür. Bu dönemde pek çok kolonus bağımsızlaşmış, Bizans kırsalında küçük toprak sahibi özgür köylü mülkleri yaygınlık kazanmıştır.³¹² Özellikle II. Constans (641-668) ve II. Iustinianus (685-695/705-711) dönemlerinde çok sayıda Slav nüfusun Anadolu ve Balkanlara yerleştirilmesi bağımsız köylülüğü arttırmış, bağımsız köy toplulukları vergi sisteminin asıl unsuru haline gelmiştir. Bağımsız köylülüğün genişlemesi devlet için iş gücünün toprağa bağlanmasını gereksiz kılmıştır.³¹³ Bu nedenle toprağın ekicisiyle birlikte değerlendirildiği geç antik dönem vergi takdiri terkedilmiştir. *Nomos georgikos* yedinci yüzyılda arazi ve baş vergisinin ayrı olarak değerlendirildiğini, tarımsal iş gücünün hareket özgürlüğüne sahip olduğunu gösterir.³¹⁴ Bu dönemde *capitatio-iugatio* vergisi kaldırılmış, arazi vergisi *demosios kanon* ve baş vergisi *kapnikon* olarak birbirinden ayrılmıştır.³¹⁵ Merkezi iktidar hareket özgürlüğüne sahip tarımsal iş gücü ile toprağın üretkenliği arasında yeni bir denge kurmuştur. Bu modelde arazi vergisi doğrudan toprağa yüklenmiş, vergi ödemesi toprak sahipliği ve toprağın tasarruf hakkının koşulu haline getirilmiştir.³¹⁶ Devlet toprağın terkedilmesini önlemek için mülkün sahibi olan köylüye miras bırakabilme ve mülk devretme hakkının yanı sıra doğal afetler ya da işgal durumlarında çeşitli vergi kolaylıkları³¹⁷ tanımıştır.³¹⁸ Vergi

³¹¹ Haldon, 1997, s. 138; Treadgold, 1997, s. 386.

³¹² Setton, 1953, s. 232; Harvey, 2002, s. 14.

³¹³ Haldon, 1997, s. 143-248

³¹⁴ Ostrogorsky, 1966, s. 208-209.

³¹⁵ Brandes, W. and Haldon, J. F. (2008). Revenues and Expenditure. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. Ed.). Oxford University Press. P.562-571. S. 563; Browing, 1992, s. 49; Setton, 1953, s. 232.

³¹⁶ Oikonomides, 2002, s. 997; Laiou and Morrison, 2007, s. 50; Browing, 1992, s. 49.

³¹⁷ Vergi indirimini devletin doğal afet, işgal veya köylünün vergiyi ödeyememesi durumlarında sıklıkla uyguladığı idari bir prosedürdür. Bu uygulamada devlet köylüye toprağını üretken duruma getirebilmesi için kısa dönemli *kouphismos* ya da uzun dönemli *sympaheia* olarak bilinen vergi indirimleri yapmış yanı sıra ikincil vergilerden köylüyü muaf tutmuştur. Toprak üretkenliğini kazandıktan sonra vergi takdiri eski biçimiyle tekrar düzenlenmiştir. Bkz. ODB, 1991, s. 2018. Harvey, "mali tezler"de devletin tahrip olan mülk için 30 yıla kadar vergi indirimleri uyguladığını yazdığını belirtir. Bkz. Harvey, 2008, s. 330. Diğer yandan devlet köylüyü üretime özendirme için terkedilmiş toprakları *klasma* olarak 15 yıllığına 1/12 veya 1/24 oranında vergi indirimini ile satmıştır. ODB, 1991, s. 1132. Ayrıca bkz. Treadgold, 1988, s. 38.

takdiri *logothetes tou genikouya* bağı olarak *themalarda* bulunan *epoptai* ve *anagrapheis* tarafından otuz yılda bir yapılan kadastro ile yapılmıştır.³¹⁹ Kadastro sırasında toprak ölçülmüş, toprağın kalitesi ve miktarına göre köylünün kişisel olarak devlete ödemesi gereken vergi oranı hesaplanmıştır.³²⁰ Yeni sistemde devlet kendi mali talepleri doğrultusunda üreticiye ödemesi gereken sabit vergi miktarı yüklemekten vazgeçmiş, vergi üreticinin kişisel ödeme kapasitesine göre değerlendirilmiştir.³²¹ Üretici kendisine belirlenmiş vergi miktarının altında ödeme yapmışsa devlet vergisi ödenmeyen arazinin fazlalıklarına el koymuştur. Bu durumda devlet üreticinin vergi ödemesine göre *hikonosis*³²² olarak yeni bir vergi değerlendirmesi yapmıştır.³²³ Dolayısıyla devlet vergi takdirinde toprağın ve ekicinin üretkenliğini korumayı amaçlamıştır.

Devlet arazi vergisini değişen miktar ve çeşitlikte ek vergi ve angaryalarla desteklemiştir. Bu vergilerden bazıları düzenli olarak köylünün vergi sorumluluğuna yüklenmiş, çoğu vergi savaş ya da devletin talep ettiği herhangi bir dönemde geçici olarak toplanmıştır. Köylünün vergi sorumluluğuna düzenli olarak eklenen vergilerden biri hayvanları için ödediği *ennomion*dur. Vergi bazı metinlerde *dekateia* olarak otlatma için kullanılan arazinin vergi ödemesi olarak görünür. On ve on birinci yüzyıllarda köylü her yüz adet küçükbaş ve her üç adet büyükbaş hayvanı için bir *nomismata*, at veya eşek için bir *miliaresion* ödemiştir. *Ennomion* vergisi zamanla genişletilmiş arı kovanları dahil bütün evcil hayvanlar vergi kapsamına alınmıştır. Vergi onuncu yüzyıl sonrasında köylünün büyük toprak sahibine ödediği otlatma bedeline dönüşmüştür.³²⁴

³¹⁸ Haldon, 1997, s. 146; Harvey, 2008, s. 330.

³¹⁹ Oikonomides, 2002, s. 995; Laiou and Morrison, 2007, s. 50

³²⁰ Oikonomides'in belirttiğine göre, devlet toprağı niteliğine göre üç kategoriye ayırmıştır. Buna göre birinci sınıf topraklar 1 *nomismata* değerinde olan sulu alanlardır, ikinci sınıf yarım *nomismata* değerinde olan ekilebilir alanlardır, üçüncü sınıf toprak ise 1/3 *nomismata* değerine göre ayarlanmış otlaklardır. Bu sistemde mülkün 1/24'ü vergi olarak değerlendirilmiş, her birinci sınıf 24 *modioi* araziye karşılık her ikinci sınıf 48 *modioi* ve üçüncü sınıf 72 *modioi* toprağın değeri 1 *nomismata* olarak belirlenmiştir. Öte yandan arazi değerlendirmesinde bölgesel farklılıklar vardır. Balkanlar, Batı Anadolu ve Güney Anadolu'da standart ölçü birimi olarak 10 *orgyaiden* oluşan *schoinion* (yaklaşık 21.30 m.) kullanılmıştır. Diğer bölgelerde ve Anadolu'da ise 1 *schoinion* 12 *orgyaiye* karşılık gelmektedir (yaklaşık 25.30 m.). Aynı zamanda Balkanlar'da arazinin %10'u hesaplanmamış, hesaplama işlemi başlamadan başlanmıştır. Bu durumda varsayımsal kare alan Anadolu'da 50 *modioi*, Balkanlar'da 40, 5 *modioi*, doğu bölgelerinde ise 35 *modioi* olarak hesaplanmıştır. Bkz. Oikonomides, 2002, s. 995-996.

³²¹ Haldon, 1997, s. 150; Haldon, 2007, s. 126.

³²² *Hikonosis* eşitleme ya da denkleştirme anlamına gelir. Bu prosödürde vergi değerinin altında ödenen mülkler ödenmiş miktara denk gelecek şekilde yeniden değerlendirilmiş, vergi dışında kalan mülklere el konulmuştur. Bkz. ODB, 1991, s. 931.

³²³ Oikonomides, 2002, s. 997.

³²⁴ Oikonomides, 2002, s. 998; ODB, 1991, s. 701.

Bulgaristan'ın fethi sonrasında II. Basileus 1018 yılında *oikomodion* olarak bilinen yıllık ek vergi çıkarmıştır. Bu vergide toprak sahibi olan her köylüye mal varlıkları oranında devlete tahıl ödeme zorunluluğu getirilmiştir.³²⁵ Diğer yandan köylünün yükümlü olduğu bir vergi türü olarak çeşitli devlet angaryaları vardır.³²⁶ Bunlardan *mitaton*, bölgede bulunan asker ya da memuru konaklatma sorumluluğu olarak köylüye yüklenmiştir. *Aplekton* ordu geçişinde askerin iâşesinin sağlanması sorumluluğudur ve askerin kamp kurması durumunda bu sorumluluk *mesoplekton* olarak bütün köylüye dağıtılmıştır. *Kathizma* ise köylünün iş gücü olarak ödemek zorunda olduğu sur, köprü, yol yapımı yanı sıra kömür ve odun taşıma gibi sorumluluklarını içeren bir vergi türüdür.³²⁷ Köylü aynı zamanda imparatorluk posta ve ulaşım hizmeti için yedek at sağlamakla yükümlüdür.³²⁸ Bu vergilerden *stratiotes*ler askerlik hizmetleri nedeniyle muaf tutulmuştur veya hizmetleri karşılığında ücretleri ödenmiştir.³²⁹

Kapnikon, baş vergisi, yedinci yüzyılda arazi vergisinden ayrı bir vergi olarak değerlendirilmiştir. 660 yılında kent ve kırsalda yaşayan tüm erkeklere yüklenerek genel bir vergi haline almıştır.³³⁰ Sekizinci yüzyılda haneye yüklenen vergi imparatoriçe Irene döneminde (792-797) kaldırılmış, I. Nikephorus döneminde (802-811) tekrar toplanmaya başlanmıştır.³³¹ Erken dokuzuncu yüzyılda verginin ortalama hane başına 2 *miliaresion* olduğu düşünülür.³³² Laiou ve Morrison'a göre *kapnikon*, hanenin üretim kapasitesine göre hesaplanmış, hane gelirinin 1/24 oranında toplanmıştır.³³³

Yedinci ve sekizinci yüzyıllarda devlet, ticari işlemlerin vergi ve kontrolü için imparatorlar tarafından doğrudan görevlendirilmiş özel *kommerkiarioi* memurlarını kullanmıştır. Bu görevliler ipek alım-satımı ve diğer ticari ürünlerin imparatorluk içinde dolaşımı ve vergisinden sorumlu tutulmuştur. Geç sekizinci yüzyılda devletin ticari

³²⁵ Oikonomides, 2002, s. 998; ODB, 1991, s. 1516.

³²⁶ Laiou and Morrison, 2007, s. 50-51; Haldon, 1997, s. 221.

³²⁷ Oikonomides, 2002, s. 1000; ODB, 1991, s. 2015.

³²⁸ Kazhdan and Epstein, 1990; Oikonomides, 2002, s. 1000.

³²⁹ Oikonomides, 2002, s. 1000; Haldon, 2007, s. 126.

³³⁰ Haldon, 1997, s. 150; Browing, 1992, s. 49; Ostrogorsky, 1966, s. 209; Laiou and Morrison, 2007, s. 51; Brandes and Haldon, 2008, s. 563; Setton, 1953, s. 232.

³³¹ Oikonomides, 2002, s. 978.

³³² Harvey, 2002, s. 103; Oikonomides, 2002, s. 997; ODB, 1991, s. 1105. Ostrogorsky'nin aktardığına göre Arap kronik İbni- Hurdazbih IV. Leo döneminde 6 *dirhem* baş vergisi alındığını yazmıştır. Bizanslı kaynaklara göre bu oran 2 *miliaresion*dur. Bkz. Ostrogorsky, G. (1959). Byzantine Cities in the Early Middle Ages. *Dumbarton Oaks Paper*. Vol. 13. Pp. 45-66. Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. <http://www.jstor.org/stable/1291128>.

³³³ Laiou and Morrison, 2007, s. 51.

işlemlerde yeni bir vergi olarak *kommerkion* topladığı görülmektedir. Aynı dönemde imparatorluk *kommerkiarioisin* görevi değişmiştir. *Kommerkiarioi* pazar, panayır ve gümrüklerde *kommerkion* vergisini toplamaya başlamıştır. *Kommerkion* istisnasız bütün yerli ve yabancı tüccarlara malın değeri ölçüsünde yüzde on olarak yüklenmiştir.³³⁴

³³⁴ Laiou and Morrison, s. 52-80; Oikonomides, 1007; ODB, 1991, s. 1141; Haldon, 2012, s. 113.

2.4. DÖNÜŞEN KENT: ORTAÇAĞ BİZANS KENTLEŞMESİ VE KENTSEL CANLANMA

Yedinci ve sekizinci yüzyıllarda Bizans devletinin yaşadığı sürekli savaş durumu beşinci yüzyıldan itibaren kademeli olarak antik karakterini kaybeden geç antik kentinin sonunu getirmiştir.³³⁵ Bu dönemde antik kent ile teritoryumu arasındaki bağlantı kırılmış, Bizans tarımsal üretim koşullarının değişmesi tarımsal fazlalıkları kentlerdeki kamusal işlere yatıran büyük toprak sahibi elitleri kent bakımı için gereken finans kaynaklarından mahrum bırakmıştır. Bu durum antik kent peyzajının giderek silinmesinin yanında kentlerde ticaret ve para hacmindeki düşüşün nedeni olarak görünür. Bu nedenle değişen sosyo-ekonomik yapı savaş koşullarıyla birlikte Bizans kentinin küçük, surlu ve kırsal ağırlıklı bir ortaçağ kasabasına dönüşmesine neden olmuştur.³³⁶

Karanlık çağ boyunca Bizans kentleri tahkim edilmiş alanlara ya da akropolislere doğru küçülmüş, ticaret, para dolaşımı ve nüfus büyük ölçüde azalmıştır. İmparatorluğun farklı bölgelerinden gelen arkeolojik veriler kentlerin fiziksel, demografik ve ekonomik küçülmelerinin imparatorluk genelinde yaşanan bir fenomen olduğunu gösterir. Bu dönemde imparatorluk merkezi Konstantinopolis I. Konstantinus surlarına çekilmiş, antik anıtlar, tiyatro ve hamamlar terkedilmiştir.³³⁷ Benzer biçimde Thessalonike altıncı yüzyıl sonundan itibaren küçülmüş, üst kent boşaltılmıştır.³³⁸ Sardis akropolisine doğru küçülmüş, konut bölgesi sur duvarları içerisine alınmış ve savunma ağırlıklı bir kaleye

³³⁵ Haldon, 1993, s. 120.

³³⁶ Bakırsız, C. (2008). Secular and Military Buildings. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. Ed.). Oxford University Press. P. 373-384. s. 378; Harvey, 2002, s. 21-25; Dagron, 2002, s. 398.

³³⁷ Konstantinopolis imparatorluk merkezi olmasına rağmen yedinci yüzyıl krizinin ekonomik etkilerinden kendisini kurtaramamıştır. Magdalino'nun belirttiğine göre sekizinci yüzyıl ortasında Konstantinopolis'te bulunan bir Frank elçisi raporunda kentteki kiliselerinin çoğunun aydınlatması olmadığını hatta bir kısmının çatısız olduğunu yazmıştır. Bkz. Magdalino, P. (2002). Medieval Constantinople: Built Environment and Urban Development. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. (ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. P. 529-537. S. 531.

³³⁸ Bakırsız, C. (2007). Imports, Exports and Autarky in Byzantine Thessalonike from the Seventh to the Tenth Century. (Ed. By Brandes, W. others). *Millennium Studies in the Culture and History of the First Millennium C. E. Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Vol 2. (Ed. By Henning, J.). Walter DE Gruyter. Berlin, Newyork. Pp. 89-119. S. 105.

dönüşmüştür.³³⁹ Pergamon kriz döneminde daha güvenli bir alan için onuncu yüzyıl sonuna kadar terkedilmiştir.³⁴⁰ Atina diğer kentler gibi akropolisine çekilmiş, küçük bir ortaçağ kasabası görüntüsüne evrilmiştir.³⁴¹ Kısaca imparatorluğun tüm bölgelerinde kentler merkezlerine çekilmiş, özellikle yerelde bulunan kentler korunaklı yerleşim birimlerine ya da kaleye dönüşmüştür.

Ortaçağ Kenti: *Kastron*

Bu dönemde Bizans kentleri ayrıntılı sur ve kule sistemleri ile savunma ağırlıklı bir fonksiyon üstlenmiştir. Her kentte güçlendirilmiş bir akropolis düşman saldırısında son savunma hattı olarak önem kazanmıştır.³⁴² Sivil ve askeri idare akropolis içerisine yerleşmiş, kentin kontrolü buradan sağlanmıştır. Yerleşimler güvenli olarak görülen sur içine ya da sur eteğine çekilmiş, Sardis veya Korinth gibi örneklerde yerleşmeler akropolis etrafında küçük birimlere ayrılmıştır.³⁴³ İşgal sırasında köylünün sığınması ya da uzayan kuşatma dönemlerinde tarım yapılabilmesi için kent içerisinde sur duvarları boyunca boş araziler bırakılmıştır.³⁴⁴ Ortaçağ Bizans kenti için karakteristik olan bu özellikler büyük ve küçük ölçekli tüm kentler için benzerlik gösterir. Bu açıdan bölgesel düzeyde küçük kentler ya da *kastron* büyük kentlerin basit bir tekrarı biçimindedir.³⁴⁵ Diğer yandan *kastron* bir kent peyzajından çok kale ya da kasaba görüntüsüne sahiptir. Çoğu durumda *kastron* ile büyük ölçekli *chorionu* ayırmak zordur. Harvey'e göre *kastron* ile *chorion* arasında ekonomik bir fark yoktur. İkisi de aynı mali kategoriye bağlı tarımsal topluluklardır ve *kastron* yerleşmecilerinin çoğu köy topluluğunun üyeleridir.³⁴⁶ Bu durumda *kastron* surlu bir köy veya askeri-idari fonksiyonlara sahip

³³⁹ Foss, C. and Scott, A. J. (2002). Sardis. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. (ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. P. 615-622. S. 618.

³⁴⁰ Rheidt, K. (2002). The Urban Economy of Pergamon. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. (ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. S. 623-629. S. 631.

³⁴¹ Kazanaki-Lappa, M. (2002). Medieval Athens. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. (ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. S. 639-646. S. 640-41.

³⁴² Bouras, C. (2002). Aspect of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries. *The Economic History of Byzantium From the seventh through fifteenth Century*. (Ed. Laiou, A.) Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. Washington DC. P. 497-528. S. 505; Bakirtsiz, 2008, s. 379.

³⁴³ Dagron, 2002, s. 401; Bouras, 2002, s. 508.

³⁴⁴ Bouras, 2002, s. 508.

³⁴⁵ Bakirtsiz, 2008, s. 382.

³⁴⁶ Harvey, 2002, s. 201.

olduğu ölçüde surlu bir kasaba olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle stratejik noktalarda bulunan kasabalar ordu hareketi için bir karargah görevi üstlenmiştir.³⁴⁷ Bu tip yerleşimler askeri ve dini fonksiyonlarla ilişkili olarak kırsaldan gelen fazlalıkların talep edildiği tüketim merkezlerine dönüşmüş, belirli oranlarda ticaret ve zanaat aktivitesine sahip olmuştur.³⁴⁸ Bu durum aynı zamanda erken ortaçağda kentsel gelişiminin katalizörü olarak devletin idari fonksiyonlarının önemini gösterir.

Kentsel Canlanma:

Karanlık çağda kentsel işlevlerini büyük ölçüde kaybeden Bizans kentleri sekizinci yüzyıl yarısından itibaren devlet inisiyatifine dayalı kurtarılmaya tanık olmuştur.³⁴⁹ V. Konstantinus döneminde (741-775) Konstantinopolis yeniden imar edilmiş, Isaura hanedanlığının yönetimi boyunca yapılan imar ve yenileme faaliyetleri ile kent eski politik ve ekonomik önemini tekrar kazanmıştır.³⁵⁰ Aynı dönemde bölgesel kentler devletin askeri ve idari sistemi içerisinde stratejik önemleri veya pazar olanaklarına sahip olmaları ölçüsünde kademeli olarak gelişmeye başlamışlardır. Devletin temel para çıkarıcı ve toplayıcı olarak ekonomik rolü bölgesel yönetimler aracılığıyla kentsel gelişimi teşvik etmiştir.³⁵¹ Bölge personeline devletin yaptığı ödemeler tarıma ve zanaata dönük talebi arttırmış, bölgesel düzeyde iç ticaret ve pazarlar gelişmeye

³⁴⁷ Dagron, 2002, s. 401; Laiou and Morrison, 2007, s. 131.

³⁴⁸ Haldon, 2007, s. 142; Harvey, 2002, s. 202.

³⁴⁹ Harvey, 2002, s. 207; Bouras, 2002, s. 501; Haldon, 2007, s. 140; Cameron, 2006, s. 34.

³⁵⁰ Konstantinopolis'in kurtarılmasına ilişkin ilk bulgular V. Konstantinus dönemine aittir. İmparator 740 yılında depremde zarar görmüş Hagia Irene kilisesi ve kent surlarını yaptırmış, 766 yılında Valens su kemerini tamir ettirmiştir. 746 yılında kent nüfusu azaltan veba döneminde Hellas ve Yunan adalarından çok sayıda Yunan göçmeni kentte yerleştirerek kenti nüfuslandırmıştır. Bkz. Ousterhout, R. (2008). *Constantinople and Medieval Urban Identity*. (Ed. By Stephenson, P.) *The Byzantine World*. Routledge. P. 334-352. S. 337; Magdalino, 2002, s. 532. Konstantinopolis'in imparatorluğun politik merkezi olması kentin kısa sürede ve bölgelerden daha hızlı kurtarılmasını sağlamıştır. Özellikle *ikonoklast* imparatorlar IV. Leo, VI. Konstantinus ve V. Leo dönemlerinde kent sürekli bir imar ve onarım faaliyetine tanık olmuştur. Theophilos döneminde (829-842) büyük saraya ek yapılmış, Haliç ve deniz surları restore edilmiştir. Aynı zamanda Theophilos döneminde kentin ticari yaşamı Haliç bölgesinde yoğunlaşmıştır. Bkz. Ousterhout, 2008, s. 337.

³⁵¹ Bu konuda iyi bilinen örneklerden biri Amorium'dur. Kent yedinci yüzyılda *anatolikon themasının* merkezi olarak hem değişen kentsel fonksiyonları hem de devlet idaresinin kent gelişime etkisi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Amorium askeri ve idari fonksiyonları sayesinde önem kazanmış, kentteki asker varlığı mal ve hizmetler için yapılan ödemeler biçiminde yerel ekonominin canlanmasını sağlamıştır. Kent askeri öneminin yanında giderek tarım ve zanaat ürünlerinin talep edildiği büyük bir pazar niteliği kazanmıştır. Bkz. Ivison, E. A. (2007). *Amorium in the Byzantine Dark Ages*. (seventh to ninth centuries). (Ed. By Brandes, W. others). *Millennium Studies in the Culture and History of the First Millennium C. E. Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Vol 2. (Ed. By Henning, J.). Walter DE Gruyter. Berlin, Newyork. Pp. 25-61. S. 31; Lightfoot, 2012, s. 180.

başlamıştır.³⁵² Bu dönemde Nikea, Amorium, Nikomedia, Prusa, Ankyra, Thessalonike gibi eski kentler askeri ve idari fonksiyonlarıyla önemli merkezler olarak ön plana çıkmışlardır.³⁵³ Diğer yandan devletin büyük ölçekli iskan politikası kentsel gelişmenin erken dönemlerinde önemli bir faktör olarak işaretlenir. *Patrik Nikephorus Kroniği*'nde V. Konstatinus'un Suriye ve Theodosiopolis'ten (Erzurum) getirilen Suriyeli ve Ermeni mülteciler için yeni kentler kurduğunu yazar.³⁵⁴ Merkezi yönetim Anadolu ve Balkanların tahrip edilmiş ve çölleşmiş bölgelerine yerleştirdiği göçmenler için kent veya kaleler inşa etmiştir. Ostrogorsky'e göre, devlet Sırp göçmenler için Bithynia'da Gordoserbon kentini kurmuştur. *Theophanes kroniği* imparatoriçe Irene'nin (797-802) 784 yılında Trakya ziyareti sonrasında Beroea ve Ankhilais kentlerinin yeniden yapılmasını emrettiğini belirtir. Aynı kroniğe göre Ankyra, Thebasa (Konya-Karapınar) ve Andrasos I. Nikephorus döneminde (802-811) tekrar imar edilmiştir.³⁵⁵

Dokuzuncu yüzyılda kentsel gelişme imparatorluk genelinde yaygınlık kazanmıştır. Theophilos döneminde yapılan mali reform sayesinde para dolaşımının artması kentlerin ticari yaşamını canlandırmıştır.³⁵⁶ Arkeolojik kazı alanlarından gelen veriler bu dönemde ekonomik genişlemenin Anadolu ve Balkanlarda kent sayısını ve nüfusu arttırdığını gösterir. Atina bu dönemde kurtarılmış, kentin para hacmi ve nüfusu artmıştır.³⁵⁷ Kherson Theophilos reformları sonrasında para basımını arttırmış ve kent uluslararası ticarete bir odak noktası olarak gelişmeye başlamıştır.³⁵⁸ Benzer şekilde Korinth'te Theophilos döneminden itibaren parasal aktivite ve ticaret hızlanmıştır.³⁵⁹ Thebes'te tarımsal üretimin artışına bağlı olarak ticaret ve ekonomi büyümüştür. Sardis aynı yüzyılda kriz dönemi etkisinden kurtulmuş ve genişleme sürecine girmiştir.³⁶⁰ Özellikle tarımsal üretimin yoğunlaşması ile ticaret rotaları üzerinde bulunan

³⁵² Harvey, 2002, s. 207; Lightfoot, 2012, s. 183.

³⁵³ Harvey, 2002, s. 25; Lightfoot, 2012, s. S. 184.

³⁵⁴ Ostrogorsky, 1959, s. 62.

³⁵⁵ Ostrogorsky, 1959, s. 63.

³⁵⁶ Dagron, 2002, s. 401; Saradi, 2008, s. 322; Kazhdan and Epstein, 1990, s. 24; ODB, 1991, s. 466.

³⁵⁷ Kazanaki-Lappa, 2002, s. 641.

³⁵⁸ Bortoli, A. and Kazanski, M.(2002). Kherson and Its Region. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. (ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. S. 659-665. S. 662.

³⁵⁹ Sanders, G. D. R. (2002). Corinth. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. (ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. S.647-654. S. 650.

³⁶⁰ Foss and Scott, 2002, s. 618.

Thessalonike³⁶¹, Attalia, Trapezus, Sinope, Korinth, Melitene, Smryna, Efesos, Theodosiopolis gibi kentler bölgelerinde tarımsal ürünün çıkış noktası olarak önem kazanmışlardır.³⁶² Artan ticari aktiviteye ilişkin olarak dokuzuncu yüzyıl başlarında Gregory Depolites Efesos limanında çok sayıda ticaret gemisinin varlığından bahsetmiştir. Benzer şekilde *Theophanes Kroniği*'nde Efesos'un ticari olanaklarının geliştiğini yanı sıra Nikea'nın zengin ve kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu yazılmıştır.³⁶³ Bu dönemde Konstantinopolis imparatorluğun en büyük pazarı ve tüketim merkezi olarak görünür. Çoğu durumda bölgeler arası ticaretin canlanmasını güdüleyen merkezin iâşesi ve bürokrasinin talepleri olmuştur. Mısır ve Suriye'nin kaybı sonrasında Konstantinopolis'in tahıl ihtiyacı Thessalonike, Trakya çevresi, Efesos ve Batı Karadeniz sahillerinden karşılanmıştır. Merkezin tarımsal ürün ve hayvan talebi Nikomedia, Prusa, Nikea, Pyla (Pile) yanı sıra İç Anadolu bölgesinden sağlanmıştır.³⁶⁴ Magdalino'nun belirttiğine göre Arap tarihçi El-Mesudi Konstantinopolis limanlarında farklı ticari ürünleri taşıyan çok sayıda gemi bulunduğunu yazmıştır.³⁶⁵ Dolayısıyla devlet bölgesel idari mekanizmaları yanında kendi talepleri ile bölgesel düzeyde kentsel gelişmenin itici gücü olmuştur.

Bizans kentlerinin canlanması onuncu yüzyılda hızlı bir sürece girmiştir.³⁶⁶ Dokuzuncu yüzyıl yarısından itibaren devletin sürdürdüğü fetihçi politika kent gelişiminin lehine olmuştur. Bu yüzyıllarda sosyal ve ekonomik bir güç olarak ortaya çıkan aristokrasi, büyük toprak sahibi bir grup olarak güçlendiği ölçüde tarımsal üretimin dengesini pazar odaklı hale getirmiştir. Onuncu yüzyıl boyunca büyük çiftliklerde giderek yoğunlaşan tarımsal üretim kent ticari yaşamını ve para dolaşımını büyük oranda arttırmıştır.³⁶⁷ Bu dönemde aristokrasinin kent ve kıra yatırım yapmaya hazır olması on birinci yüzyılda özellikle Balkanlarda pek çok kentin ticaret ve zanaatta uzmanlaşmasını sağlamıştır. Korinth, Atina, Thebes ve Yunanistan'ın çeşitli bölgelerinde manifaktür üretimi giderek

³⁶¹ Bakırsız'ın aktardığına göre geç dokuzuncu ve erken onuncu yüzyıllarda Ioannes Kaminiates Thessalonike limanının kent gelişiminde oldukça önemli bir rol oynadığını belirtmiştir. Aynı zamanda Kaminiates kent agorasının kentin ticari merkezi olarak geliştiğini belirtir. Diğer yandan kentin zanaat aktivitesi bu dönemde canlanmıştır. Kentte altın, gümüş, kıymetli metaller, cam, kurşun, kereste, yünlü, keten, ipekli dokuma ticareti yapılır. Konstantinopolis'in ana caddesi Mese caddesine benzer bir cadde olarak Leophoros caddesinde iki yönlü olarak çeşitli zanaat atölyeleri ve dükkanlar vardır. Bkz. Bakırsız, 2007, s. 103-110.

³⁶² Harvey, 2002, s. 212-213; Haldon, 2007, s. 139; Treadgold, 1988, s. 42.

³⁶³ Ostrogorsky, 1959, s. 63.

³⁶⁴ Laiou, 2002b, s. 702; Harvey, 2002, s. 208.

³⁶⁵ Magdalino, 2002, s. 532.

³⁶⁶ Bouras, 2002, s. 501.

³⁶⁷ Bkz. Bölüm 2.3.

gelişmiştir.³⁶⁸ Özellikle Thebes on birinci yüzyıl yarısından itibaren ipek üretim merkezi olarak gelişmiş, on ikinci yüzyıla doğru uluslararası pazarlarla bağlantılı hale gelmiştir.³⁶⁹ Korinth yüzyılın sonunda Venedik mallarının toplandığı bir merkez olmanın yanında tekstil, metal ve cam üretiminin geliştiği zanaat ve ticaret kenti görünümü kazanmıştır.³⁷⁰ Benzer şekilde Thessalonike doğu ve batı ticaret yollarıyla bağlantılı olarak çok sayıda yerli ve yabancı tüccarın faaliyette olduğu Balkanların ticari merkezidir.³⁷¹ Diğer yandan Anadolu’da Konstantinopolis taleplerine bağlı ticaret artışı vardır. Karadeniz sahil kentleri, Akdeniz’de Attelia, Marmara ve Trakya kentleri ticari kapasitelerini arttırmış yanı sıra uzak mesafe ticaret gelişme göstermiştir. İç Anadolu bölgesinde kentleşme ticaret rotaları ile bağlantılı olarak devam etmiş, bu bölgede yünlü dokuma üretimine dayanan manifaktür gelişmeye başlamıştır.³⁷²

Onuncu ve on birinci yüzyıllarda Bizans kentlerinde yoğunlaşan ticaret ve zanaat aktivitesi kısa zamanda kentsel nüfusun imparatorluk genelinde artış göstermesini sağlamıştır.³⁷³ Bu dönemde kırsal ve terkedilmiş olan bölgeler yerleşime açılmış, mevcut kent yerleşimleri sur dışına çıkmıştır.³⁷⁴ On birinci yüzyıl çeyreğinde Pergamon’a tekrar yerleşilmeye başlanması bunu doğrular.³⁷⁵ Sardis’ta yerleşmeler akropolisin dışına doğru gelişme göstermiştir.³⁷⁶ Aynı dönemde genişleyen Atina’da eski Roma surlarının bulunduğu kentin en uzak bölgesinde bu döneme ait yapı kalıntıları vardır. Çoğu manastır ve kilise olan bu yapıların finansmanı yerel aristokrasidir.³⁷⁷ Pek çok kentte feodal aristokrasinin gelişmesi ile kent gelişimi hızlanmıştır. Aristokrasi kilise, manastır veya hayır kurumları baniliği yanında yeni *kastra* ve kale yaparak kentleşme sürecine katkı koymuştur.³⁷⁸ On birinci yüzyıl yarısından itibaren merkezi otoritenin giderek zayıflaması ile aristokrasi bölgelerde lider olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde *thema* sisteminin çözülmesine paralel olarak büyük

³⁶⁸ Dagron, 2002, s. 402.

³⁶⁹ Louvi-Kizi, 2002, s. 631; Haldon, 2007, s. 140; Saradi, 2008, s. 322.

³⁷⁰ Saradi, 2008, s. 322; Sanders, 2002, s. 650.

³⁷¹ Saradi, 2008, s. 322; Dagron, 2002, s. 402; Runciman, 1987, s. 140.

³⁷² Harvey, 2002, s. 212.

³⁷³ On bir ve on ikinci yüzyıllarda Bizans ekonomisinin gelişmesi nüfus artışını beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Konstantinopolis’in nüfusunun 400 bine ulaştığı, imparatorluğun ikinci büyük kenti Thessalonike’nin 150 bin, Balkanlarda ticaret merkezleri olarak gelişen Korinth, Thebes, Monemvasia gibi kentlerin nüfusunun 20-25 bin olduğu tahmin edilir. Bkz. Laiou and Morrison, 2007, s. 131.

³⁷⁴ Harvey, 2002, s. 210; Bouras, 2002, s. 501-503.

³⁷⁵ Rheidt, 2002, 625.

³⁷⁶ Harvey, 2002, s. 211.

³⁷⁷ Kazanaki-Lappa, 2002, s. 642.

³⁷⁸ Harvey, 2002, s. 207.

toprak sahibi yerel aileler bölgesel kent idaresini elde etmiş, *kastra* feodal aristokrasinin kendi topraklarını idare merkezine dönmüştür.³⁷⁹ Öte yandan on birinci yüzyıl son çeyreği Anadolu kentleri için bir kırılma noktası olarak işaretlenir. Selçuklu işgali sonrasında Anadolu kentlerinde gelişme durmuş, nüfus azalmıştır.³⁸⁰ 1071 yılında Anadolu kaybedilmiş, merkez ile Anadolu kentleri arasında süren ticari aktivite sona ermiştir. Bu dönemde Trakya ve Balkan kentleri merkezin iâşesinde daha fazla öne çıkmış, bu bölgelerde ekonomik gelişme ve buna bağlı olarak kentleşme devam etmiştir.³⁸¹ Laiou ve Morrison'un aktardığına göre Arap coğrafyacı El-İdrisi 1154 yılında Balkan kentlerinden yüksek nüfuslu ticaret kentleri olarak bahsetmiştir. El-İdrisi sadece Mora yarımadasında elliye yakın kentin ismini yazmıştır.³⁸² Bu kentler arasında Korinth, Sparta, Patras, Methone, Argos, Nauplion tarımsal ürünün çıkış limanları olmanın yanında ticaret ve zanaat aktivitesi açısından gelişmişlerdir.³⁸³

Sonuç:

Yedinci yüzyılın savaş koşulları ve buna eşlik eden ekonomik bozulma nedeniyle idari ve mali fonksiyonlarını kaybeden kentler, sekizinci yüzyılda idari sistemin yeniden organize edilmesi sonrasında bölgesel askeri sistem ile bütünleştirilmişlerdir. Sekizinci yüzyıl ortasında bölgesel *thema* sistemiyle bağlantılı olarak bazı kentler yeniden önem kazanmış ve belirli ölçülerde kentsel canlanmayı deneyimlemişlerdir. Dokuzuncu yüzyılda devletin ekonomik genişlemesiyle birlikte kentlerde para hacmi ve ticari aktivitenin artması pazar ve liman olanaklarına sahip pek çok kentin canlanmasını sağlamıştır. Onuncu yüzyılda feodal aristokrasinin ortaya çıkışı kentsel gelişmeyi hızlandırmış, kentler giderek bölgesel üretim merkezleri olarak gelişmiştir. Bu dönemde kentsel patronaj değişmiş, kilise ve aristokrasinin etkisine bağlı olarak kamusal yapılar özel kuruluşlara; manastır, kilise ve hayır kurumu yapılarına evrilmiştir.³⁸⁴ On birinci yüzyılda özel kişi ve kuruluşların finansmanı kentsel gelişmede devlet finansmanından daha büyük rol oynamıştır. Feodal aristokrasinin tarımsal üretimde hakim duruma

³⁷⁹ Saradi, 2008, s. 323; Harvey, 2002, s. 207; Kazhdan and Epstein, 1990, s. 24.

³⁸⁰ Harvey, 2002, s. 245; Dagron, 2002, s. 401

³⁸¹ Runciman, 1987, s. 143-145; Dagron, 2002, s. 401; Bouras, 2002, s. 504.

³⁸² Laiou and Morrison, 2007, s. 131.

³⁸³ Harvey, 2002, s. 214.

³⁸⁴ Ousterhout, 2008, s. 337; Bakirtsiz, 2008, s. 380.

gelmesi tarımsal üretimin artışına bağlı olarak özellikle Balkan kentlerinin ticaret ve zanaatta uzmanlaşmasını sağlamıştır.³⁸⁵ Aynı dönemde merkezi otoritenin zayıflaması sonucunda çoğu bölgesel merkezde politik ve ekonomik bir güç olarak feodal aristokratik yapılar kent yönetimlerini almıştır. Bu dönemde bölgesel kentler büyük toprak sahiplerinin ekonomik çıkarlarını konsolide ettiği yönetim birimlerine dönüşmüştür. Büyük toprak sahiplerinin kontrolünde olan kentler giderek merkezi otoriteden bağımsızlaşmış ve özerklik kazanmıştır. Özellikle Anadolu'da Selçuklu işgali sırasında devletin parçalanan otoritesi köylünün feodal güçlerin himayesine sığınmalarına neden olmuştur.³⁸⁶ Malazgirt savaşı sonucunda Anadolu'nun kaybedilmesi Bizans hakimiyetinden çıkan bölgelerde kentsel gelişmeyi sona erdirmiştir. Bizans kontrolünde bulunan Marmara, Trakya ve Balkan bölgelerinde kentler ekonomik ve demografik gelişmeyi on üçüncü yüzyıla kadar sürdürmüştür. Kentsel gelişmenin devam etmesine rağmen, Bizans kentleri yedinci yüzyılda kaybettiği antik karakterini geri kazanamamış, merkezi otorite ile çıkar çatışması yaşayan aristokratik ve feodal unsurlar kent yaşamında belirleyici olmuştur.

³⁸⁵ Harvey 2002, s. 208.

³⁸⁶ Saradi, 2008, s. 223.

2.5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Geç antik dönemden karanlık çağa geçiş Bizans devleti tarihinde bir kırılma noktası olarak işaretlenir. Bu dönemde meydana gelen savaşlar, özellikle Arap akınlarının yol açtığı tahribat Bizans siyasi, ekonomik ve toplumsal yapısında önemli değişikliklere yol açmıştır. Buna bağlı olarak antik kent konsepti ve fonksiyonları sona ermiş, Ortaçağ Bizans kentleşmesi ortaya çıkmıştır. Diğer yandan ağır savaş koşulları ve Bizans devletinin yaşadığı bölgesel kayıplar, geç antik kentinin fiziksel görüntüsüne damga vurmasına rağmen kent planlamasında yaşanan keskin değişiklikler Arap fetihlerinden önce başlamıştır.³⁸⁷ Antik *polis* ya da *civitas* dördüncü yüzyıldan itibaren merkezi iktidarın baskısı altında kalmış, geç Roma kentleri giderek otonomilerini kaybetmişlerdir. Aynı yüzyılda Hıristiyanlığın devlet dini olarak benimsenmesi yönetici elitlerin mental ve kültürel olarak değişmesini beraberinde getirmiştir. Geç Roma veya erken Bizans idari mekanizmasının Hıristiyanlaşması, klasik kent yönetimi, kentsel peyzaj ve patronajın temel özelliklerinin değişmesine neden olmuştur.³⁸⁸ Bu dönemde kilise, antik tiyatroları şeytani, ahlaksız ve boşa harcanan zaman olarak görmüş, hamamları ruhsal olmadıkları, forumları kadınlarla görüşülen pagan mekanlar olarak kınamıştır.³⁸⁹ Bu nedenle tiyatro, araba yarışları gibi aktivitelerin yanı sıra forumlar önemli ölçüde azalmıştır.³⁹⁰ Hamamlar Bizans tarihi boyunca kullanılmasına rağmen geç antik dönemdeki sosyal rolünü sonraki yüzyıllarda kaybetmiştir.³⁹¹ Erken Bizans toplumunda yaşanan kültürel değişim, giderek sosyal yaşantının içe dönmesine yol açmıştır. Hıristiyanlar açık alanlardan çok vakitlerini evlerinde ya da kilise etrafında geçirmiş, kent topluluklarının kamusal görüntüsü giderek bozulmuştur.³⁹² Antik kent yaşamında önemli değişiklikler altıncı yüzyılda meydana gelmiştir. Bu dönemde merkezi iktidar politik ve mali gücü merkezileştirmiş, kent elitleri tasfiye edilmiştir.³⁹³ Karanlık çağ fenomenleri özellikle yedinci yüzyılda yaşanan gelişmeler Antik kentin yok oluşu sürecini tamamlamıştır.³⁹⁴ Bu açıdan dönemin askeri koşulları antik kent

³⁸⁷ Decker, 2016, s. 86.

³⁸⁸ Saradi, 2008, s. 320.

³⁸⁹ Kirilov, 2007, s. 18.

³⁹⁰ Saradi, 2008, s. 319; Decker, 2016, s. 191.

³⁹¹ Saradi, 2008, s. 319.

³⁹² Kirilov, 2007, s. 18; Saradi, 2008, s. 321.

³⁹³ Haldon, 1997, s. 95; Decker, 2016, s. 82.

³⁹⁴ Haldon, 1997, s. 111.

fonksiyonlarının durmasına katkı yapmakla birlikte kentlerin küçülmesi ve savunma ağırlıklı bir nitelik kazanmasına yol açmış görünür.³⁹⁵ Daha önemlisi karanlık çağda erken Bizans devleti ve dolayısıyla geç antik kent kurumunun dayandığı nesnel koşullar ortadan kalkmıştır. Harvey'in belirttiği gibi yedinci yüzyılda kent kurumu ve kent ekonomisinin devamı için gerekli olan tarımsal koşullar bozulmuştur.³⁹⁶ Bu dönemde aristokratik büyük toprak sahipliğinin tahrip olması sonucunda bağımsız köylülüğün artan önemi ticarete yaşanan büzülmenin nedenlerinden biri olarak görülür. Öncelikli olarak kendi hane iâşesine önem veren küçük köylü üretimi ticareti teşvik etmemiştir. Harvey'e göre karanlık çağ boyunca para hacminde görülen düşüş bu fenomenin parçasıdır.³⁹⁷ Benzer şekilde Saradi, para dolaşımında görülen azalmanın devletin para çıkarmamasından değil, parasal aktiviteye olan talebin azalmasından kaynaklandığını belirtir.³⁹⁸ Dolayısıyla karanlık çağda geç antik dönem tarımsal üretim modunun değişimi, ekonomik aktivitelerde görülen büzülmenin yanında Bizans devletinin idari, askeri ve mali yapılanmasının dönüşmesine neden olmuştur. Bu durumun doğrudan sonuçlarından biri kentlerin imparatorluğun mali sisteminde önemsiz hale gelmesidir.³⁹⁹ Kentlerin imparatorluğun ekonomik ve mali yönetiminde aracılık rollerini kaybetmesi, geç antik dönem boyunca merkezi iktidarın baskısı altında bir şekilde devam etmiş antik kent örgütlenmesinin ortadan kalkmasına neden olmuştur.

Karanlık çağda Nikea, Attelia, Amorium, Efesos, Smyrna, Nikomedia, Prusa, Hereklea Pontika, Amastris ve Trapezus gibi kentlerde ekonomik ve idari fonksiyonları sayesinde kent hayatı devam etmiştir. Bu kentlerin bir kaçı dışında bütün Bizans kentleri küçülmeyi deneyimlemiş, bazı kentler sonraki yüzyıllarda canlanmış ya da kaybolmuşlardır.⁴⁰⁰ Yedinci yüzyılın ortasından itibaren kentler imparatorluğun savunma sistemi ile birleştirilmiş, bazı kentler Bizans bölgesel askeri sistemi olan *thema* bölgelerinin merkezleri olarak önem kazanmıştır. Bu açıdan Bizans kentlerin fiziksel ve sosyal karakteri onuncu yüzyıl sonuna kadar imparatorluğun müdahalesi ile

³⁹⁵ Kirilov, 2007, s. 19.

³⁹⁶ Harvey, 2002, s. 22.

³⁹⁷ Harvey, 2002, s. 22.

³⁹⁸ Saradi, 2008, s. 312.

³⁹⁹ Decker, 2016, s. 119.

⁴⁰⁰ Charanis, P. (1975). Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor. *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 29. Pp 1-20. [elektronik sürüm]. <http://www.jstor.org/stable/1291367> erişim: 31. 01. 2017 08:30. S. 7-8; Zavagno, 2007, s. 67; Decker, 2016, s. 121.

şekillenmiştir.⁴⁰¹ *Thema* bölgesi içerisinde kentler stratejik ve ekonomik önemlerine göre idari hiyerarşiye ayrılmış, hiyerarşide ilk sırada bulunan kent, *thema* komutanı *strategosun* ikamet ettiği yer olarak *thema* merkezi olmuştur. Benzer şekilde *thema* bölgesinin daha küçük kentleri, rütbede *strategostan* sonra gelen görevlilerce alt merkezler olarak yerleşilmiş, tüm kentlerde askeri ve idari sistem aynı şekilde kurgulanmıştır.⁴⁰² Doğal olarak bu durum kentin görüntüsünü ve sosyal yapısını etkilemiştir. Yeni Bizans kentleşmesi askeri ve Hıristiyan unsurlarla oluşturulmuştur.⁴⁰³ Bu tip kentlerin temel amacı öncelikli olarak korunma sağlamaktır. Bu nedenle çoğu kent bir kale biçiminde yeniden yapılmış ya da daha iyi korunma sağlamak için alanları küçültülerek sur ve kule sistemleri ile güçlendirmeler yapılmıştır.⁴⁰⁴ Bu durum kent olarak adlandırılan neredeyse tüm yerleşimlerde kırsal ve kentsel alan arasındaki ayrımın azalmasına neden olmuştur. Özellikle askeri ve idari merkezler dışındaki yerleşimler kasaba ya da güçlendirilmiş büyük ölçekli köylerden farklı değildir. Decker'in belirttiği gibi en düşük seviyede ortalama bir Bizans kenti birkaç hektarlık kiliseye sahip bir alandan meydana gelmiştir.⁴⁰⁵ Diğer yandan kentsel canlanma devletin idari ve askeri fonksiyonlarına bağlı olarak ilk aşamada bölgesel idari merkezlerde yanı sıra pazar ve liman olanaklarına sahip kentlerde meydana gelmiştir. Özellikle askeri personel ve kilise idaresinin varlığı kentsel gelişmeyi teşvik etmiştir. Dokuzuncu yüzyılla birlikte imparatorluğun askeri ve ekonomik koşullarının düzelmesi tarımsal üretimde ve demografide artış yaşanmasını sağlamış buna bağlı olarak kent hayatı giderek canlanmış ancak Bizans kentleri daha iyi durumda olduğunda bile antik kent yeniden ortaya çıkmamıştır.⁴⁰⁶

⁴⁰¹ Ivison, E. A. (2012). Urban Renewal and Imperial Revival in Byzantium (730-1025). *Byzantinische Forschungen Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*. (ed. Kaegi, W. E.). Verlag Adolf M. Hakkert. Pp. 1-46. S. 1.

⁴⁰² Ivison, 2012, s. 3.

⁴⁰³ Saradi, 2008, s. 321.

⁴⁰⁴ Kirilov, 2007, s. 19.

⁴⁰⁵ Decker, 2016, s. 121.-123.

⁴⁰⁶ Haldon, 1997, s. 113.

3. AMORIUM

Amorium, bugünkü Afyonkarahisar ilinin Emirdağ ilçesinin Hisarköy mevkinde Ankara'nın yaklaşık olarak 170 km. güneybatısında, Afyon'un 70 km. kuzeydoğusunda ve Emirdağ'ın 12 km. doğusunda yer alır (Bkz. Res. 4).⁴⁰⁷ Kent antik dönemde Doğu Frigya bölgesinde önemli yolların kavşağında bulunan bir Roma kentidir. Amorium'un Bizans öncesinde tarihi ve kentsel özellikleri hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Kentin tarihsel kaynaklarda adı ilk olarak Augustus döneminde (M.Ö. 27- M.S. 14) yaşamış antik coğrafyacı Strabon'un *Geographika*'sında geçmiştir. Bunun dışında Amorium'la ilgili Roma kaynaklarında herhangi bir referans bulunmamıştır.⁴⁰⁸ Arkeolojik veriler özellikle sikke bulguları, kentin geç Helenistik dönemden (M.Ö. 2-1) imparator Caracalla dönemine (198-217) kadar kendi adına sikke bastığını gösterir.⁴⁰⁹ Chris Lightfoot, daha önceki bir yayınında⁴¹⁰ kentin Roma döneminde küçük ve önemsiz olduğunu söylemesine karşın, Amorium'un bölgede kendi adına sikke basmış kentler arasında olması nedeniyle Roma döneminde Doğu Frigya'nın önemli kentlerinden biri olması gerektiğini ileri sürmüştür.⁴¹¹ Zavagno ise kentin yedinci yüzyıla kadar önemsiz bir Roma kenti olduğunu belirtmiştir.⁴¹² Amorium geç antik dönem öncesine kadar bilinmemesine rağmen kentin bir Roma *polisi* olduğu, beşinci ve altıncı yüzyıllarda önem kazandığı konusunda bilim insanları arasında görüş birliği vardır.⁴¹³ Lightfoot, kazılar ve yüzey araştırmaları sırasında yerleşim alanı içerisinde bulunan çok sayıda mimari parçanın, Roma dönemi Amorium'unda tapınaklar, forum, hamam, su kemeri, *nymphaeum*, *gymnasium*, tiyatro veya en azından *odeon* gibi kamusal binaların varlığını düşündürdüğünü belirtir.⁴¹⁴ Geç antik dönemde Amorium büyük bir inşaa faaliyetine tanık olmuştur. Bu dönemde kentin yeniden modellendiği ve geç antik dönemde edindiği fiziksel özellikleri ile karanlık çağa girdiği düşünülür.⁴¹⁵

⁴⁰⁷ Harrison, R. M. and Christie, N. (1993). Excavations at Amorium: 1992 Interim Report. *Anatolian Studies*. Vol. 43. British Institute at Ankara. Pp. 147-162. S. 147.

⁴⁰⁸ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M. (2006). *Amorium A Byzantine City in Anatolia*. Homer Kitapevi. S. 33.

⁴⁰⁹ Harrison and Christie, 1993, s. 153.

⁴¹⁰ Lightfoot, C. S. (1998). The Survival of Cities in Byzantine Anatolia: The case of Amorium. *Byzantion* 68.Tome LXVIII. Fascicule 1. Bruxelles. Pp. 56-71. S. 58

⁴¹¹ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 33.

⁴¹² Zavagno, 2007, s. 68.

⁴¹³ Lightfoot, 1988, s. 58; Zavagno, 2007, s. 68; Iverson, 2007, s. 29; Decker, 2016, s. 108.

⁴¹⁴ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 42.

⁴¹⁵ Decker, 2016, s. 109.



Res. 4. Amorium'un Anadolu haritasında yeri. Kaynak: Ivison, 2007.

Karanlık çağda Bizans devletinin yaşadığı köklü değişiklikler, imparatorluğun diğer kentlerinde olduğu gibi Amorium'u derinden etkilemiştir. Yedinci yüzyılın ortasından itibaren imparatorluğun en büyük ve en güçlü bölgesel askeri idaresi *Anatolikon themasının* merkezi olan kent aynı zamanda karanlık çağda Anadolu'daki en büyük ve önemli kentlerden biri olarak görünür.⁴¹⁶ Arap coğrafyacı Muhammed Bin Cerir Taberi'ye göre Amorium, Ankyra ile Bizans topraklarında bulunan en büyük iki kentten biridir.⁴¹⁷ Başka bir Arap coğrafyacı benzer şekilde Amorium'u Konstantinopolis ve Thessalonike'den sonra imparatorluğun en büyük ve önemli kenti olarak saymıştır.⁴¹⁸ 1987 yılından itibaren yaklaşık otuz yıldır devam eden Amorium kazıları, kentin karanlık çağdaki genel düşüşten etkilenmesine rağmen bölgesel askeri sistem içerisinde önemini arttırdığı kanıtlar. Bu açıdan Amorium, karanlık çağda kent fonksiyonlarını devam ettirmiş nadir kentlerden biri olmanın yanında devletin ihtiyaçlarına bağlı olarak

⁴¹⁶ Lightfoot, 1998, s. 56.

⁴¹⁷ Lightfoot, 1998, s. 59.

⁴¹⁸ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 51.

değişen kent konseptine uygun dönüşüm geçirmiştir. Dolayısıyla Amorium, geç antik dönemden itibaren Bizans kentlerinin değişen model ve yaşamına ilişkin hem fiziksel özellikleri hem de fonksiyonları açısından önemli bir örnektir. Diğer yandan geç antik dönem sınırlarını korumuş olan kent, imparatorluğun genelinde görülen kentsel küçülme olgusuyla paradoks oluşturur.⁴¹⁹ Bu açıdan Amorium Bizans kentlerinin değerlendirilmesinde genel hatlarıyla ortak bir resim sunduğu kadar ezber bozan bir görüntüye sahiptir.

⁴¹⁹ Lightfoot, C. S. (2012). Amorium: Facts, Myths and Misconception. *Amorium Report 3: The Lower City Enclosure Finds Reports and Technical Studies*. (Ed. Lightfoot, C. S. and Ivison, E. A.). Offprint. Mas Matbaacılık. Pp. 469-491. S. 476; Lightfoot, 1998, s. 59; Lightfoot, 2007, s. 269.

3.1. GEÇ ANTİK DÖNEMDE AMORIUM

Geniş bir alt kent ve bir höyük üzerine kurulmuş görece daha küçük bir üst kentten meydana gelen Amorium, geç antik dönemde alt kent sınırlarının büyük ölçekli kule ve tahkimat sisteminin inşasına tanık olmuştur (Bkz. Res. 5). Bu dönemde alt kent yaklaşık üç kilometrelik bir sur ile çevrelenmiştir.⁴²⁰ Tarihsel ve arkeolojik kayıtlar alt kent surlarıyla eş zamanlı olarak kent içerisinde büyük kamusal yapıların inşa edildiğini gösterir. Kedrenos'a göre Amorium, imparator Zenon döneminde (474-491) geniş çaplı olarak imar edilmiştir. Decker'in belirttiğine göre başka bir Arap tarihçi, kent in I. Anastasius döneminde (491-518) yeniden inşa edildiğini yazmıştır.⁴²¹ Lightfoot, Prokopius'un Amorium'a atfedilmiş herhangi bir imar faaliyetini belirtmemesi nedeniyle, kent in imarının I. Iustinianus döneminden (527-565) önce gerçekleşmiş olması gerektiğini öne sürmüştür.⁴²² Kazılarda ortaya çıkarılan kent in önemli anıtsal yapıları geç beşinci yüzyıl ve altıncı yüzyılın başında inşa edilmiştir. Diğer yandan kent in sürekli yerleşim görmesi ve zaman içerisinde büyük değişikliklere uğraması nedeniyle geç antik ve erken Bizans dönemlerine ait yapılardan çok az şey kalmıştır. Kazılar bu döneme ait dört büyük yapı olan, kent surları, hamam, bazilikal kilise ve kent in merkezinde bulunan kapalı alan denilen mekanların kalıntılarını ortaya çıkarmıştır.⁴²³ Bunların dışında alt kentte iki, üst kentte bir tane olmak üzere üç kilisenin yeri tespit edilmiş ancak kazılmamıştır. Ivison'a göre yeri bilinmemesine rağmen Amorium'da ya da kent yakınlarında kentle ilişkili olan Aziz Konon *martyrionu* ve bir manastır in olması gerektiği düşünülmektedir.⁴²⁴

Geç antik dönem Amorium'una ilişkin tarihsel referanslar kent in tipik bir geç antik *polisi* özellikleri taşıdığını gösterir. 600 yılında Amorium'u ziyaret eden Sykeonlu Aziz Theodoros, kent in yönetiminde büyük toprak sahibi aristokrasinin bulunduğunu not etmiştir.⁴²⁵ Kent surlarının varlığına ilişkin ilk tarihsel kaynak olan Aziz Theodoros, bu

⁴²⁰ Decker, 2016, s. 109.

⁴²¹ Decker, 2016, s. 104.

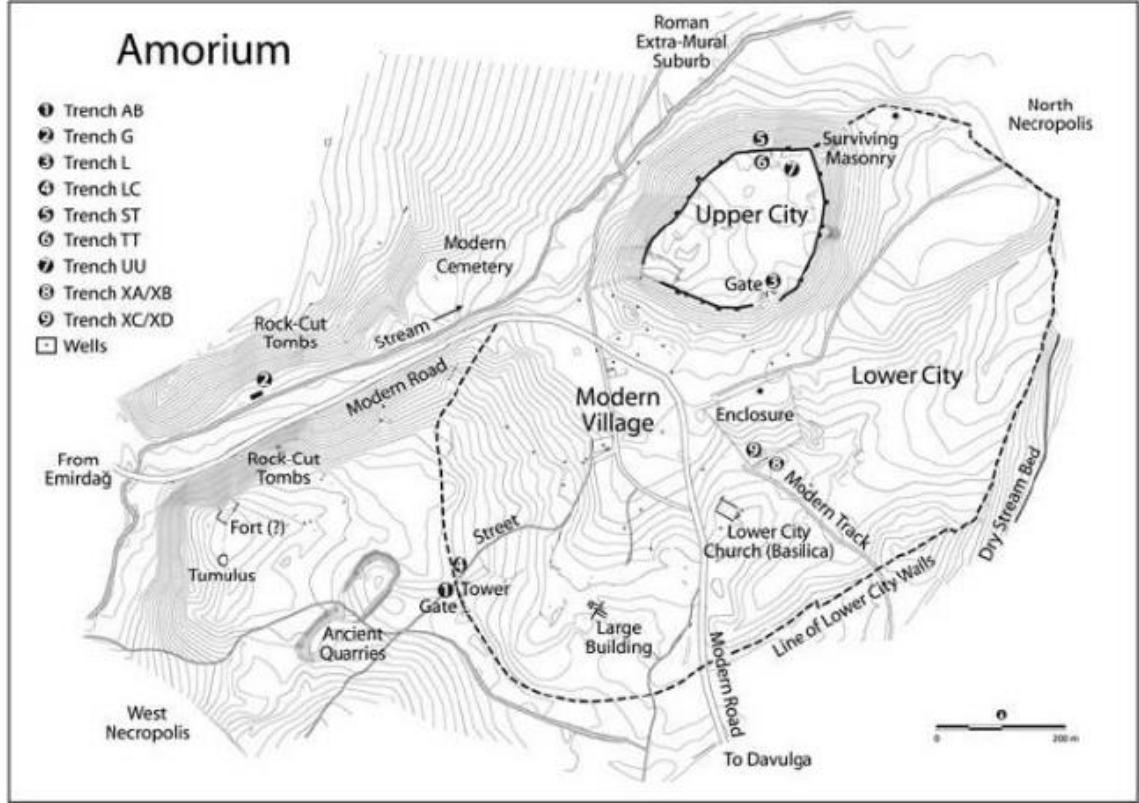
⁴²² Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 47.

⁴²³ Ivison, E. A. (2012). Excavations at the Lower City Enclosure, 1996-2008. *Amorium Report 3: The Lower City Enclosure Finds Reports and Technical Studies*. (Ed. Lightfoot, C. S. and Ivison, E. A.). Offprint. Mas Matbaacılık. Pp.5-151. S. 19-20.

⁴²⁴ Ivison, 2007, s. 30.

⁴²⁵ Ivison, 2007, s. 29.

dönemde sur dışında yerleşmelerin olduğunu ve kent yöneticisi aristokratların, sur dışında geniş ve iyi yapıli konaklardan oluşun ve özel bir şapele sahip bir banliyöde oturduklarını belirtmiştir.⁴²⁶ Benzer şekilde Aziz Theodoros, ziyaret süresince adı Anastasios olarak bilinen bir aristokrata ait kent dışındaki villalardan birinde ikamet etmiştir.⁴²⁷



Res. 5: Amorium'un topografik kent Planı. Kaynak: Ivison, Amorium report 3.

Bu açıdan Amorium, geç antik dönemde imparatorluk kentlerindeki sosyal profile benzer bir toplumsal yapıya sahip olmuş görünür. Kent yönetiminde bulunan aristokratik toprak sahiplerinin varlığının yanında imparatoryel bir gücü akla getiren alt kentin devasa surları ile geniş çaplı kent imarı projesi, merkezi bir denetimin varlığını düşündürür. Kazılardan elde edilen sonuçlar, Amorium'da Hıristiyanlığın yaygınlaştığını gösterir. Bu durum geç antik dönemde kentin peyzaj ve patronajında yaşanan değişimle işaretlenmiştir. Kent kiliselerin yapımıyla Hıristiyan bir görüntüye

⁴²⁶ Lightfoot, C. S. (1998). The Public and Domestic Architecture of a Thematic Capital, the Archaeological Evidence from Amorium in the Asia Minor. *National Hellenic Research Foundation. Institute for Byzantine Research International Symposium 6, Athens*. Pp. 303-320. S. 304.

⁴²⁷ Lightfoot, 1998, s. 60; Zavagno, 2017, s. 412.

evrilmiş, antik kamusal yapılar Hıristiyan yapılarının yanında geç antik Amorium'unun peyzajında yer almıştır.

3.2. KARANLIK ÇAĞDA AMORIUM

Bizans devletinin yedinci yüzyılda büyük bölgesel kayıpları sonrasında, imparatorluğun doğu sınırlarının Toros ve Aladağlar'a doğru çekilmesi ve devam eden Arap akınları Amorium'u yeni coğrafi ve tarihsel konteksin stratejik bir parçası haline getirmiştir. Ivison'a göre imparatorluk sınırlarının büzülmesinin en önemli sonucu Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da bulunan *magister militum per orientem* ordusunun İç Anadolu'nun güneyine çekilmesidir.⁴²⁸ Ordunun 630-640 yıllarında bölgeye yerleşmesinin ardından Amorium bu dönemde kurulan *Anatolikon themasının* merkezi olmuştur.⁴²⁹ Kaynaklar Amorium'un bir merkez olarak seçilmesinin nedenlerini belirtmez ancak bilim insanları arasında Amorium'un üzerinde bulunduğu lokasyonun belirleyici olduğu konusunda görüş birliği vardır.⁴³⁰ Amorium'un lokasyonu imparatorluk merkezi ve çevre kentlerle iletişim için stratejik bir karayolu bağlantısına yerleşmiştir. Yol kuzeybatıdan Dorylaeum, Nikea ve Konstantinopolis'e, güneydoğuda Ikonium, Ankyra ve Kilikya Kapısı'na (Gülek Boğazı), güneybatıda ise Akronion ve Ege sahillerine ulaşır.⁴³¹ Bu açıdan Amorium karanlık çağda hem merkezle hem de Araplarla olan sınırlarla bağlantılı olarak imparatorluğun bölgesel savunmasının önemli bir karargahı olarak görülmüştür. Diğer yandan Decker, Amorium'un konumunun yanında, geç antik dönemde yapılmış güçlü surlara ve uzun kuşatma dönemlerinde kentin su ihtiyacını karşılamaya olanak sağlayan yeraltı su kaynaklarına sahip olmasının kentin merkez olarak seçilmesinde önemli olduğunu belirtir.⁴³²

Yedinci yüzyıl ortasından itibaren *Anatolikon themasının* merkezi olan kentin sosyal yapısı karanlık çağ boyunca çarpıcı biçimde değişmiştir.⁴³³ Bu dönemde eski toprak soylu kent aristokrasisinin yerini, imparator tarafından atanan *thema* komutanı ya da bir tür bölgesel askeri vali olan *strategos* ile onun askeri ve idari personeli almıştır. Askeri yönetimin kurulmasıyla birlikte kent idaresi, sur ve kiliselerin bakımının yanı sıra tüm

⁴²⁸ Ivison, 2007, s. 28.

⁴²⁹ Lightfoot, 1988, s. 58; Ivison, 2007, s. 28.

⁴³⁰ Bkz. Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 48; Ivison, 2007, s. 33; Decker, 2016, s. 108.

⁴³¹ Ivison, 2007, s. 33.

⁴³² Decker, 2016, s. 112.

⁴³³ Tarihsel kaynaklar Amorium'un *thema* merkezi olmasının kesin tarihini vermez. Ivison kentin *thema* merkezi olarak görüldüğü ilk açık referansın 669-670 tarihinde *Anatolikon themasının* komuta yapısının biçimlendirilmesi olduğunu belirtir ancak Amorium'un orduların bölgeye yerleşmesini takiben yedinci yüzyıl ortasında merkez olarak seçildiği düşünülür. Bkz. Ivison, 2007, s. 29.

thema bölgesinde sivil savunma, vergi denetimi ve yargısal konular *strategos* ve personelinin sorumluluğa verilmiştir.⁴³⁴ Bu durum askeri yöneticileri din adamlarıyla birlikte kent ya da bölgesel düzeyde yeni bir elit sınıf haline getirmiştir. Doğal olarak askeri yöneticiler kent bakımının yanında kentsel bir bani olarak önemli rol oynamışlardır. Bu konuda Ivison, Sivrihisar yakınlarında bulunan bir yazıtı örnek olarak gösterir: Yazıtı göre, 838 yılında Amorium'un Araplar tarafından ele geçirildiği dönemde *Anatolikon themasının strategosu* olan Aëtius ve karısı Ampelia, Sivrihisar'da bulunan Theotokos kilisesinin süslemelerini yaptırmıştır.⁴³⁵ Diğer yandan karanlık çağda Amorium'un edindiği askeri rol kentin demografik profilini değiştirmiştir. Kentin sivil nüfusunun pek bilinmemesine rağmen gelen çok sayıda askeri personel ve aileleri sayesinde nüfus artmış, askerler kent nüfusunun önemli bir kısmını oluşturmuştur.⁴³⁶

Dokuzuncu yüzyılda imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Amorium'da *thema* ordusu kent garnizonunda görevli profesyonel askerler ve sefer zamanı toplanan yarı zamanlı askerler olarak iki büyük gruba ayrılmıştır.⁴³⁷ *Thema* askerlerinin çoğunu sefer zamanı toplanan *stratitikon ktemata*⁴³⁸ toprakları ile desteklenmiş çiftçi askerler meydana getirmiştir ancak kent garnizonunda kalıcı olarak bulunan maaşlı askerlerin sayısı belirsizdir. Theophanes Confessor'e göre imparator olmadan önce *Anatolikon strategosu* olan III. Leo, 716 yılındaki Arap saldırısında Amorium'u 800 askerle savunmuştur.⁴³⁹ Lightfoot ve Ivison, Confessor'un verdiği sayının yaklaşık 3 km olan kent duvarlarını korumak için yetersiz olduğunu düşünmüşlerdir.⁴⁴⁰ Olasılıkla kentteki asker sayısı olağan zamanlar ve savaş dönemleri arasında dalgalanma yaşamıştır. Özellikle Amorium'un stratejik konumu merkezden asker sevkiyatını kolaylaştırmış olmalıdır. 838 yılındaki Arap kuşatması bu durumu örnekler. Kuşatma sırasında kentin savunmasına *thema* birliklerinin yanında imparatorluk ordusunun dört bölüğünden üçü katılmıştır.⁴⁴¹ Charanis, 838 yılı öncesinde Amorium'un nüfusunu 40 bin olarak önerir.

⁴³⁴ Treadgold, 1997, s. 383; Haldon, 2007, s. 125; Ivison, 2007, s.29.

⁴³⁵ Ivison, 2007, s. 30.

⁴³⁶ Ivison, 2007, s. 31.

⁴³⁷ Ivison, 2007, s. 31.

⁴³⁸ *Stratitikon ktemata* asker beslemekle yükümlü devlete ait topraktır. *Thema* bölgeleri içerisinde askerleri toprağa yerleştirmek ve maliyetleri azaltmak için askerlere bağışlanmıştır. Askeri hizmetin karşılığı olarak askerlik süresince askerın mülkü sayılmıştır. Temelde devredilmesi, miras bırakılması veya satılması yasaktır. İkincil vergiler ve çeşitli angaryalardan muaf olan bu topraklar yerel alımların sağlanmasında kullanılmıştır. Toprağın bağışlanması karşılığında devlet sefer zamanı köylünün tam teçhizatlı bir şekilde orduya katılmasını şart koşmuş, sorumluluk yerine getirilmediğinde toprak geri alınmıştır. Bkz. Bölüm 3.2.1. Toprak Yönetimi.

⁴³⁹ Ivison, 2007, s. 31; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 78.

⁴⁴⁰ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 78; Ivison, 2007, s. 31.

⁴⁴¹ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 78; Ivison, 2007, s. 31.

Buna göre kent nüfusu diğer *thema* kentlerinde olduğu gibi ağırlıklı olarak asker, kilise personeli, toprak ağaları, köylü ve tüccardan meydana gelmiştir.⁴⁴² Ivison Bizans kaynağı Theophanes Continuatus'u örnek göstererek, Amorium nüfusunun büyük bölümünün *thema* güçlerine tarımsal ve hayvansal ürün ile küçük ölçekli zanaat üretimi sağlamış olması gerektiğini belirtir.⁴⁴³ Bu açıdan kentteki askerlerin varlığı mal ve hizmetlere olan talep nedeniyle karanlık çağ boyunca kentsel ekonominin ve parasal aktivitenin belirli ölçülerde devam etmesini sağlamıştır.⁴⁴⁴ Aynı şekilde arkeolojik veriler kentte ticaret ve para dolaşımının azalmasına rağmen askeri fonksiyonlara bağlı olarak kesilmediğini gösterir.⁴⁴⁵

Karanlık çağda bölgesel askeri sistem içerisinde önemini arttırmış olan Amorium, imparatorluk genelinde yaşanan genel düşüşten etkilenmiş görünür. Kentsel fonksiyon ve ekonomik aktivitelerin devam etmesine karşın, kazılar kentin geç antik döneme göre durgunlaştığını gösterir. Lightfoot, imparatorlukta görülen yaygın bir fenomen olarak kırmızı astarlı geç Roma seramiğinin yedinci yüzyıl sonrasında kaybolmasını karanlık çağda Amorium'da yaşanan dönüşümle ilişkilendirmiştir.⁴⁴⁶ Bu dönemin temel karakteristiği günlük kullanım için yerel olarak üretilmiş kaba pişirme ve sofrta kaplarının yaygınlaşmasıdır.⁴⁴⁷ Bu durum genel bir fenomen olarak Amorium'da ekonomik büzülme ve sofrta kültüründe değişimi ima eder.⁴⁴⁸ Benzer şekilde Roma ve erken Bizans dönemleri boyunca Amorium'da kullanım görmüş olduğu tespit edilen kalıpla yapılmış terrakota kandiller 650 yılı dolaylarında kaybolmuştur.⁴⁴⁹ Kazılar sırasında karanlık çağa tarihlenen birkaç adet el yapımı kaba terrakota kandil bulunmuştur ancak mum ve mum üretiminin karanlık çağ boyunca kandil üretiminin yerine geçtiği düşünülür.⁴⁵⁰ Lightfoot bu durumu, kandil kullanımı için gerekli olan zeytinyağı ithalinin ticarete yaşanan düşüş nedeniyle bozulmuş olmasıyla ilişkilendirir. Buna göre üretim ve yağ desteğinin bozulması yedinci yüzyılda kent nüfusunun

⁴⁴² Charanis, 1975, s. 8.

⁴⁴³ Ivison, 2007, s. 32.

⁴⁴⁴ Ivison, 2007, s. 31.

⁴⁴⁵ Ivison, E. A. (2012). Excavations at the Lower City Enclosure, 1996-2008. *Amorium Report 3: The Lower City Enclosure Finds Reports and Technical Studies*. (Ed. Lightfoot, C. S. and Ivison, E. A.). Offprint. Mas Matbaacılık. Pp.5-151. S. 53; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 19.

⁴⁴⁶ Lightfoot, 2007, s. 272.

⁴⁴⁷ Böhlendorf-Arslan, B. (2012). Pottery from the Destruction Contexts in the Enclosure. *Amorium Report 3: The Lower City Enclosure Finds Reports and Technical Studies*. (Ed. Lightfoot, C. S. and Ivison, E. A.). Offprint. Mas Matbaacılık. Pp 153-179. S. 153-154.

⁴⁴⁸ Decker, 2016, s. 50.

⁴⁴⁹ Lightfoot, 2007, s. 284-285.

⁴⁵⁰ Lightfoot, 2007, s. 285.

alışkanlıklarını değiştirmeye zorlamıştır.⁴⁵¹ Amoriumluların ekonomik canlanmanın yaşandığı dönemde kalıpla yapılmış terrakota kandil kullanıma tekrar geri dönmeleri bu görüşü doğrular.⁴⁵²

Kazılar karanlık çağda geç antik dönem kent dokusunun büyük ölçüde değişime uğradığını gösterir. Bu dönemde sur dışı yerleşimlerle birlikte, kent dışında bulunan şarap ve cam yapımcılığı gibi yerel endüstriyel etkinlikler savunma alanı içerisine çekilmiştir.⁴⁵³ Bu durum alt kente kamusal alanın ekonomik alan ve konutlar ile iç içe geçmesine neden olmuş, geç antik dönemin kentsel altyapısı dönüşüme uğramıştır. Karanlık çağ ve orta Bizans dönemine ait çok sayıda plansız bina inşası kentin açık meydanlarına doğru genişlemiş, sıkıca bitişmiş birimler oluşturmuştur.⁴⁵⁴ Özellikle hamam çevresi kademeli olarak küçük yapılarla doldurulmuş, burada bulunan kapalı alan denilen bölümde farklı tipte ve ölçülerde yapılmış pek çok mekan, avlu ve dar pasajlar aracılığıyla birbirlerine bağlanmıştır.⁴⁵⁵ Amorium'da yaşanan kentsel dönüşümün en iyi göstergelerinden biri yoğun spolia kullanımı içeren üst kentin sur duvarı inşasıdır. Ankyra, Sardis veya Efesos Ayasuluk'ta tespit edildiği gibi karanlık çağda kent dışında bulunan Roma nekropolü tahrip edilmiş, buradan taşınan stel ve çeşitli büyüklüklerde mezar taşları Amorium üst kentinin sur yapımında kullanılmıştır.⁴⁵⁶ Bu dönemde yapıldığı kabul edilen üst kent surları, alt kentin kuzeydoğu ve güneybatı köşelerinden alt kent surlarına bağlanmış ve üst kent bir iç kaleye dönüştürülmüştür (Bkz. Res. 6).⁴⁵⁷ Lightfoot, üst kentin alt kentle birleştirilmesine rağmen kent içerisinde ayrı bir alan olarak kullanılmasını *thema* idaresinin varlığıyla ilişkilendirmiştir. Bu modele göre karanlık çağda alt kent temel yerleşim alanı, üst kent ise kentin askeri yönetiminin bulunduğu karargah olmalıdır.⁴⁵⁸

⁴⁵¹ Lightfoot, 2007, s. 286.

⁴⁵² Lightfoot, 2007, s. 285.

⁴⁵³ Lightfoot, 2012, s. 476; Ivison, 2012, s. 47.

⁴⁵⁴ Lightfoot, 2012, s. 476.

⁴⁵⁵ Ivison, 2012, s. 46-47.

⁴⁵⁶ Ivison, 2012, s. 40.

⁴⁵⁷ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 145.

⁴⁵⁸ Lightfoot, 1998, s. 308; Ivison, 2012, s. 43.



Res. 6. Amorium kuş bakışı üst ve alt kent . Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.

Bugüne kadar yapılan kazılar bu modeli destekler niteliktedir. Alt kent karanlık çağ boyunca yoğun olarak yerleşim görmüş, yeni yapılar eski yapıların üzerine inşa edilmiştir. Öte yandan bu dönemde inşa edilen konut ve mekanlar mimari anlayışın geç antik döneme karşıt bir şekilde değiştiğini vurgular. Karanlık çağda herhangi bir büyük yapı tespit edilmediği gibi bu döneme ait yapılarda genellikle kaba yontu taşlar, çamur tuğla ve spolia malzeme kullanılmış, eski yapılar yıkılmış veya yeni yapılarla karışık biçimlerde kullanım görmüştür.⁴⁵⁹ Bununla birlikte arkeolojik veriler geç antik döneme ait bazı kamusal binaların karanlık dönem boyunca kullanıldığını gösterir. Alt kentte bulunan hamamın işlevsel fonksiyonlarında değişikliklere rağmen kullanımı devam etmiştir. Hamamın kullanılması ve korunması bu dönemde kent yaşamının varlığına ilişkin göstergelerden biri sayılmıştır.⁴⁶⁰ Benzer biçimde geç antik grid planının bir parçası sayılan büyük sokak korunmuş, alt kent kilisesinin kullanımı devam etmiştir.⁴⁶¹ Bunlar alt kent surlarıyla birlikte askeri idarenin kent bakımına ilişkin koruma ve yenileme faaliyetinin önemini gösterir. Bu özellikleriyle diğer kentlerle benzer bir

⁴⁵⁹ Ivison, 2012, s. 48; Decker, 2016, s. 116.

⁴⁶⁰ Ivison, 2012, s. 54.

⁴⁶¹ Decker, 2016, s. 109; Lightfoot, 2012, s. 477.

dönüşümü deneyimlemiş olan Amorium, geç antik sınırlarını koruması açısından farklılık gösterir. Kent ekonomik durgunluğa rağmen boşaltılmamış hatta kazılar nüfusun bu dönemde artış yaşadığını göstermiş, kentin herhangi bir yerinde şimdiye kadar terkedilme veya çölleşmeye rastlanmamıştır.⁴⁶²

Amorium'un karanlık çağı 838 yılındaki Abbasi halifesi el- Mu'tasım'ın on iki günlük kuşatması sonrasında kentin ele geçirilmesiyle sona ermiştir.⁴⁶³ Kent büyük ölçüde yağmalanmış ve tahrip edilmiştir.⁴⁶⁴ Kanıtlar Amorium'un bu dönemde terkedildiğini gösterir.⁴⁶⁵ Kentin tahribinden sonra Amorium hemen toparlanamamış, kent uzun bir süre harap durumda kalmıştır.⁴⁶⁶ Orta Bizans döneminde Amorium karanlık çağ kalıntılarının üzerine yeniden inşa edilmiş, on ve on birinci yüzyıllarda kente refah geri dönmüştür.⁴⁶⁷ Amorium'un kentsel devamlılığı 1071 yılında Selçukluların Anadolu'yu fethine kadar sürmüştür. Sonuç olarak karanlık çağ boyunca Amorium'un yaşadığı dönüşüm Ortaçağ Bizans kentleşmesinin tipik özelliklerini gösterir. İmparatorluğun savunma sistemiyle birleştirilen Amorium, *thema* merkezi olarak karanlık çağda önem kazanmıştır. Değişen kent nosyonuyla birlikte Amorium'un kentsel fonksiyonu askeri hareket merkezi olmanın yanında kent ve civar yerleşimcilerini koruyan bir sığınak olarak değişim göstermiştir. Askeri fonksiyonlarla bağlantılı olarak kent hayatı ve yerel ekonomi yeniden düzenlenmiş, bu durum geç antik dönem kentinin altyapısında radikal değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu dönemde kırsal ve kentsel alanlar arasındaki ayırım silinmiş, çeşitli ekonomi aktiviteleri, yerleşimler ve kentsel kültürün iç içe geçtiği bir kent modeli ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte askeri yönetici, din adamları ve çeşitli düzeylerde idarecilerden oluşan yeni elit grup, kent yaşamını motive eden başlıca unsurlar olmuşlardır.

⁴⁶² Lightfoot, 2012, s. 476.

⁴⁶³ Ivison, 2007, s. 26.

⁴⁶⁴ Lightfoot, 2012, s. 476; Ivison, 2007, s. 26.

⁴⁶⁵ Ivison, 2007, s. 54.

⁴⁶⁶ Ivison, 2007, s. 54; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 59.

⁴⁶⁷ Ivison, 2007, s. 27; Lightfoot, 2012, s. 476; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 60.

3.3. ÜST KENT

Bir höyük üzerine kurulmuş olan Amorium'un üst kenti, yaklaşık olarak 20 m. yükseklikteki 5 hektarlık bir alanı kapsamaktadır.⁴⁶⁸ Yedinci yüzyıl öncesine kadar çok iyi bilinmeyen sitenin genellikle antik dönemlerde bir akropol vazifesi görmüş olduğu kabul edilir.⁴⁶⁹ Benzer şekilde Ivison, pagan tapınakların Hıristiyanlık tarafından tahrip edilmesinden önce bu bölgede olması gerektiğini önerir.⁴⁷⁰ Yedinci yüzyılda sitenin etrafı çoğunlukla Roma nekropolünden taşınan devşirme malzemelerden yapılmış bir surla çevrilmiştir (Bkz. Res. 7). Alt kent duvarlarıyla birleştirilmesine rağmen sitenin yerleşim alanından izole edilmiş pozisyonu karanlık çağ boyunca alt kentten farklı bir kullanım amacına hizmet ettiğini gösterir. Üst kentin kullanımının belirsiz olmasına karşın sitenin askeri yönetim için ayrılmış olması gerektiği düşünülmüştür.⁴⁷¹



Res. 7. Üst kent surlarında kullanılmış Roma mezar stelleri. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.

838 yılındaki Arap yağmasından sonra karanlık çağ surları yıkılmış ve site terkedilmiştir. Onuncu yüzyılın başına tarihlenen yeniden yerleşim sırasında sitenin surları tekrar yapılmıştır. İkinci evrenin surları ilk evreden farklı olarak küçük düzensiz bloklardan ve tuğla parçalarından oluşmuştur.⁴⁷² Sur duvarının iç yüzeyleri bir dizi

⁴⁶⁸ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 70.

⁴⁶⁹ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 144.

⁴⁷⁰ Ivison, 2007, s. 40.

⁴⁷¹ Lightfoot, 1998, s. 309; Ivison, 2012, s. 43; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 148.

⁴⁷² Lightfoot, 1998, s. 63; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s.144.

küçük payanda ile desteklenmiştir (Bkz. Res. 8). İlk evreye ait bloklar sökülüş, yeni duvarlar bazı yerlerde ilk evre duvarının üzerine yapılmıştır.⁴⁷³ Kazılar orta Bizans döneminde yeniden inşa edilen asıl kentsel alanın üst kent olduğunu önerir. Bu dönemde surlarla çevrilmiş yeni kent karanlık çağ iç kalesinin üzerine yapılmıştır.⁴⁷⁴ Ivison'ın belirttiğine göre üst kentte yapılan yeniden inşa faaliyeti 5 hektarlık bir alanda gerçekleşmiştir.⁴⁷⁵



Res. 8. Üst kentin ikinci evre sur duvarından bir bölüm. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.

Site içerisinde yapılan kazılar onuncu ve on birinci yüzyıllarda üst kentin geniş ölçüde yerleşim gördüğünü gösterir. Yeniden yerleşim sonrasında inşa edilen çok sayıda konut ve atölyelerin duvarlarının alt sıralarında, ilk evre surlarından sökülüş devşirme malzemelerin üçüncü kere kullanıldığı tespit edilmiştir.⁴⁷⁶ Sitenin güneyindeki konutların zeminlerine gömülü olarak bulunan pitoslar, kent içinde tarımla ilişkili etkinliklerin gerçekleştirildiğini belirtir (Bkz. Res. 9).⁴⁷⁷

⁴⁷³ Lightfoot, 1998, s. 63; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s.144

⁴⁷⁴ Ivison, 2007, s. 54; Ivison, 2012, s. 15.

⁴⁷⁵ Ivison, 2012, s. 15.

⁴⁷⁶ Lightfoot, 1998, s. 306.

⁴⁷⁷ Lightfoot, 1998, s. 306.



Res. 9. Konut zemininde *in situ* olarak bulunan bir pitos. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.

Sitenin kuzeyinde ortaya çıkarılan seramik fırını yanı sıra önemli miktarda seramik atığı ve metal cüruf kentın ikinci evresinde endüstriyel aktivitenin üst kentte organize edildiğini gösterir (Bkz. Res. 10).⁴⁷⁸ Bu durum alt kentle benzer şekilde konutlar, tarımsal ve endüstriyel aktiviteyle ilişkili alanların yan yana gelişim gösterdiğini önerir. Diğer yandan sitenin kuzeydoğu köşesinde yüzeyde kalıntıları görülen kilise dışında önemli bir orta Bizans yapısı bulunmamıştır.⁴⁷⁹



Res. 10. Orta Bizans seramik fırını. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.

⁴⁷⁸ Lightfoot, 1998, s. 304; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 149.

⁴⁷⁹ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 149.

3.4. ALT KENT

Amorium'un alt kenti, kuzeydoğudan güneybatıya 1.130 m., kuzeybatıdan güneydoğuya 700 m. surla çevrelenmiş yaklaşık olarak 75 hektarlık bir alandan oluşur.⁴⁸⁰ Site içerisinde yapılan kazılar, kentin geç antik dönemde önem kazandığını ve belirli bir refah seviyesine ulaşmış olduğunu gösterir. Kenti çevreleyen sur sistemi de dahil olmak üzere kalıntıları ortaya çıkarılmış önemli anıtsal yapılar beşinci yüzyıl sonu ve altıncı yüzyıl başına tarihlenen büyük bir yenileme programı kapsamında inşa edilmiştir. Bu yapılar arasında tanımlanabilmiş geç antik dönem hamamı ve eş zamanlı yapıldığı düşünülen bazilikal kilise en önemli örneklerdir.

Karanlık çağda *Anatolikon themasının* merkezi olan Amorium geç antik dönemde kazandığı önemi korumuştur.⁴⁸¹ Bu, kent suru, hamam ve bazilikal kilisenin kullanım görmesinin yanında, kentin yedinci ve dokuzuncu yüzyıllar arasında yoğun olarak yerleşim görmesinden çıkarılır. Bu dönemde kent hayatı devam etmiş olmasına rağmen, karanlık çağ fenomenleri geç antik dönem kentsel fonksiyon ve fiziksel çevrenin değişmesine neden olmuştur. Yedinci yüzyıl başından itibaren kent içine çekilen yerleşimler, kentin kamusal alanlarına konut ve işliklerin yapılmasına neden olmuştur. Özellikle hamam bölgesinde erken Bizans dönemine ait büyük yapılar, birbirleriyle bağlantılı, çoğunlukla tek katlı ve ahşap çatılı küçük mekanlardan oluşan yapı topluluklarıyla yer değiştirmiştir.⁴⁸² Hamamın hemen güneybatısında bulunan kapalı alan benzer şekilde dokuzuncu yüzyıla kadar yerleşim görmüştür. Erken Bizans döneminde kamusal bir niteliği olduğu düşünülen kapalı alan, yedinci ve sekizinci yüzyıl sonuna kadar şarap yapımına ayrılmış endüstriyel bir alana dönüştürülmüştür.⁴⁸³ Dokuzuncu yüzyıl başında tekrar değişime uğrayan bölge, konutlar, işlik ve ticari fonksiyonların iç içe geçtiği bir alana evrilmiştir.⁴⁸⁴ Bu açıdan kazı sonuçları, karanlık çağda gelişen yeni kentleşme modelinin, geç antik dönem kentsel fonksiyon ve kullanım alanlarında yarattığı çarpıcı dönüşümü kanıtlar. Üst kentte olduğu gibi alt kentin konut zeminlerinde bulunan tahıl depolamak için

⁴⁸⁰ Lightfoot, 2012, s. 475; Ivison, 2007, s. 27.

⁴⁸¹ Ivison, 2007, s. 40.

⁴⁸² Ivison, 2012, s. 54.

⁴⁸³ Ivison, 2012, s. 30

⁴⁸⁴ Ivison, 2012, s. 30.

kullanılmış pitoslar, yanı sıra öğütücü bazalt taşlar, taş havan ve havaneleri, tarımsal ürün işleme sürecinin geniş ölçüde kent merkezinde gerçekleştirilmiş olduğunu gösterir.⁴⁸⁵ Buluntular kent içerisinde gelişmiş bir yiyecek ve tedarik sisteminden çok, genellikle ev içi, günlük ihtiyacı karşılamaya dönük küçük ölçekli faaliyetlerin yapıldığını önerir.⁴⁸⁶ Kentte asker ihtiyacına yönelik fırıncılık faaliyetinin olması gerektiği varsayılmasına rağmen, tek bir ekmek mührünün bulunması dışında bu konuda önemli bir bulguya rastlanmamıştır.⁴⁸⁷

Kazılar karanlık çağda Amorium'da yaşanan kentsel dönüşüme aynı zamanda kültürel eğilimlerin eşlik ettiğini göstermiştir. Bu durum geç antik dönem hamamının kullanımında görülen değişimle işaretlenmiştir. Hamamın hem girişi hem de *apodyteriumu* olduğu düşünülen polygonal şeklindeki gösterişli salon bu dönemde kullanım dışı bırakılmış, yıkanma faaliyetinin gerçekleştirildiği birimler kullanılmaya devam edilmiştir.⁴⁸⁸ Bu açıdan aynı zamanda sosyal bir buluşma mekanı olan hamamın, Hıristiyanlığın etkisiyle sosyal fonksiyonlarını kaybettiği düşünülmüştür.⁴⁸⁹ Benzer biçimde ikinci evrede hamamın kamusal kullanıma kapatıldığı, kentin üst düzey askeri yönetici ve kilise personelinin kullanımına açık hale gelmiş olabileceği öne sürülmüştür.⁴⁹⁰ Sonuç olarak alt kent kazılarında gelen veriler, karanlık çağ boyunca geç antik dönem kentsel kültür ve fonksiyonların, askeri, dini ve kırsal unsurlarla karışmış bir modele evrildiğini gösterir.

838 yılında Abbasi ordularının kenti yağmalamasından sonra kent terkedilmiştir. Bu döneme ilişkin olarak sitenin her yanında görülen kalın kül tabakası tahribatın boyutlarını gösterir.⁴⁹¹ Geç antik döneme ait surlar, hamam ve bazilikal kilise çıkarılan yangınla büyük ölçüde tahrip edilmiştir.⁴⁹² Site onuncu yüzyılda yeniden yerleşim ve imar faaliyetine tanık olmuştur ancak karanlık çağda alt kentin üstlendiği kent merkezi

⁴⁸⁵ Lightfoot, C. S. (2003). Stone Screw Press Wights. *Amorium Reports II: Research Papers and Technical Reports*. (ed. Lightfoot, C. S.). Bar Interbational Series 1170. Pp 73-79. S. 73; Ivison, 2012, s. 56.

⁴⁸⁶ Lightfoot, 2003, s. 73; Lightfoot, 2012, s. 477.

⁴⁸⁷ Lightfoot, 2003, s. 73; Ivison, 2012, s. 56.

⁴⁸⁸ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s.131; Ivison, 2012, s. 53; Decker, 2016, s. 111.

⁴⁸⁹ Ivison, 2012, s. 54.

⁴⁹⁰ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 148.

⁴⁹¹ Decker, 2016, s. 112.

⁴⁹² Lightfoot kilisenin Arap tahribinden önce yanmış olabileceğini belirtir ancak kilisenin piskoposluk kilisesi olmasından ve merkezi konumundan dolayı 838 yılında tahrip edilmesinin daha olanaklı olduğunu savunur. Bkz. Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 86-88.

olma pozisyonu değişmiştir. Kent surları ikinci evrede tekrar inşa edilmemiş, site üst kentin sur dışı yerleşim alanına dönüşmüştür. Aynı şekilde hamam yapısı tekrar yapılmamış ve kullanımı sona ermiştir. Bu dönemde inşa edilen konutlar sitenin tüm alanı boyunca yayılmış görünür.⁴⁹³ Bu mekanların bir kısmı eski surların arkasına ya da bazı örneklerde tespit edildiği üzere yıkılmış surların üzerine yapılmış, çoğu örnekte sur kalıntıları spolia olarak konut ve atölyelerin yapımında kullanılmıştır.⁴⁹⁴ Orta Bizans dönemine atfedilen en önemli inşa faaliyeti alt kent kilisesinin yeniden yapılmasıdır. Kilisenin inşası ve zengin süslemeleri aynı zamanda karanlık çağdaki durgunluğa karşıt bir görüntü oluşturur.⁴⁹⁵ Bu durum dokuzuncu yüzyılın sonrasından itibaren Bizans devletinde görülen ekonomik büyümenin etkisiyle ilişkilendirilebilir. Benzer şekilde üst kent ve alt kentte yerleşim alanlarının genişlemesi on ve on birinci yüzyıllarda kentin ekonomik olarak canlanma yaşadığını önerir.⁴⁹⁶ Diğer yandan sitenin kuzeyinde bulunan kapalı alana adını veren duvarlar bu dönemde yapılmış görünür. Kazılar sırasında duvarın moloz iç dolgusundan gelen onuncu yüzyıl sonuna ait altın bronz alaşımlı elektron bir sikke duvarların varlığının ikinci evreye ait olduğunu gösterir.⁴⁹⁷ Bu dönemde karanlık çağ yıkıntılarını üzerine çoğu küçük ve düzensiz olan konut ve ticari mekanlar yapılmıştır. Lightfoot, kapalı alanın on ve on birinci yüzyıllarda kentin ekonomik yaşamında önemli rol oynadığını belirtir ancak hem duvarların hem de mekanın kesin kullanım amacı tam olarak anlaşılamamıştır.⁴⁹⁸

Kentin ikinci evresi Selçuklu akınlarının Anadolu'ya yayıldığı on birinci yüzyıl son çeyreğine kadar devam etmiştir. Bu dönemde Amoriumluların kenti terk ettiği veya 1071 yılında Malazgirt yenilgisinden hemen sonra başka bir bölgeye nakledildiği düşünülmektedir.⁴⁹⁹

⁴⁹³ Lightfoot, 2012, s. 474.

⁴⁹⁴ Lightfoot, 1998, s. 306; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s.117.

⁴⁹⁵ Lightfoot, 2012, s. 476.

⁴⁹⁶ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 60-61.

⁴⁹⁷ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 120.

⁴⁹⁸ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 122.

⁴⁹⁹ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 62.

3.4.1. Alt Kent Surları

Amorium'un Helenistik ve Roma dönemlerinde sur sistemine sahip olup olmadığına dair herhangi bir bilgi yoktur.⁵⁰⁰ Kazılar ve tarihsel kaynaklar altıncı yüzyılda alt kenti baştan sona çevreleyen büyük bir surla kaplandığını gösterir. Alt kent surlarına ilişkin ilk kaynak yedinci yüzyıl başında kenti ziyaret eden Sykeonlu Aziz Theodoros'tur. Kent halkı ziyaret için gelen azizi sur dışında karşılamış, aziz sur dışında bulunan yerleşimlerden bahsetmiştir.⁵⁰¹ Amorium surlarıyla ilgili daha detaylı bir anlatımı dokuzuncu yüzyılda Arap coğrafyacı İbn Hurdazbih yapmıştır. Yazara göre, Amorium 44 kulesi olan azametli surlara sahiptir ve kent surlarına yakın derin kale hendekleri bulunmaktadır.⁵⁰²

Kazılar alt kenti 3 km boyunca çevreleyen surların varlığını ortaya çıkarmıştır. Üst kent surları ile belirgin bir zıtlık içerisinde olan bu surlar, Roma dönemine ait herhangi bir devşirme malzeme kullanılmadan oldukça muntazam şekilde inşa edilmiştir (Bkz. Res. 11).⁵⁰³



Res. 11. Sur duvarlarının alt sıralarını oluşturan bloklar. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.

⁵⁰⁰ Lightfoot, 1998, s. 60.

⁵⁰¹ Lightfoot, 1998, s. 60.

⁵⁰² Ivison, 2007, s. 40; Decker, 2016, s. 109; Lightfoot, 1998, s. 59.

⁵⁰³ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 105.

Duvarların alt sıraları yerel kireç taşından bloklarla oluşturulmuş, üstleri daha küçük boyutlarda düzgün kesme taş ve tuğla sıralarının dönüşümlü kullanımıyla inşa edilmiştir.⁵⁰⁴ Lightfoot, sur duvarlarının yapım tekniğinin alt kent kilisesiyle benzerliğinden yola çıkarak sur ve kilisenin aynı dönemde yapıldığını ve bu dönemde kentte geniş çaplı bir yenileme programının uygulanmış olabileceğini öne sürmüştür.⁵⁰⁵ Kentin güney batı bölümünde bulunan surlarda yapılan kazılar, burada bir giriş kapısı ve kapının sağ tarafında dışa taşkın büyük bir üçgen kulenin varlığını ortaya çıkarmıştır (Bkz. Res. 12).⁵⁰⁶ Üçgen kulenin fonksiyonuna ilişkin yaklaşımlar genel olarak saldırı sırasında kulenin giriş kapısını koruduğu yönündedir. Bu açıdan girişin diğer tarafında benzer bir kule yapısının tespit edilmemesine rağmen olması gerektiği varsayılmıştır.⁵⁰⁷



Res. 12. Üçgen kule. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.

Decker ve yanı sıra Lightfoot, giriş kapısında bulunan üçgen kulenin Korinth, Thessalonike örneklerinde olduğu gibi geç antik döneme ait bir özellik olduğunu belirtmişlerdir ancak çoğu örnekte dikdörtgen olarak inşa edilen bu kuleler, Amorium'da farklı olarak üçgendir.⁵⁰⁸ İkinci kulenin varlığını destekleyen başka bir

⁵⁰⁴ Decker, 2016, 109; Lightfoot, 1998, s. 60.

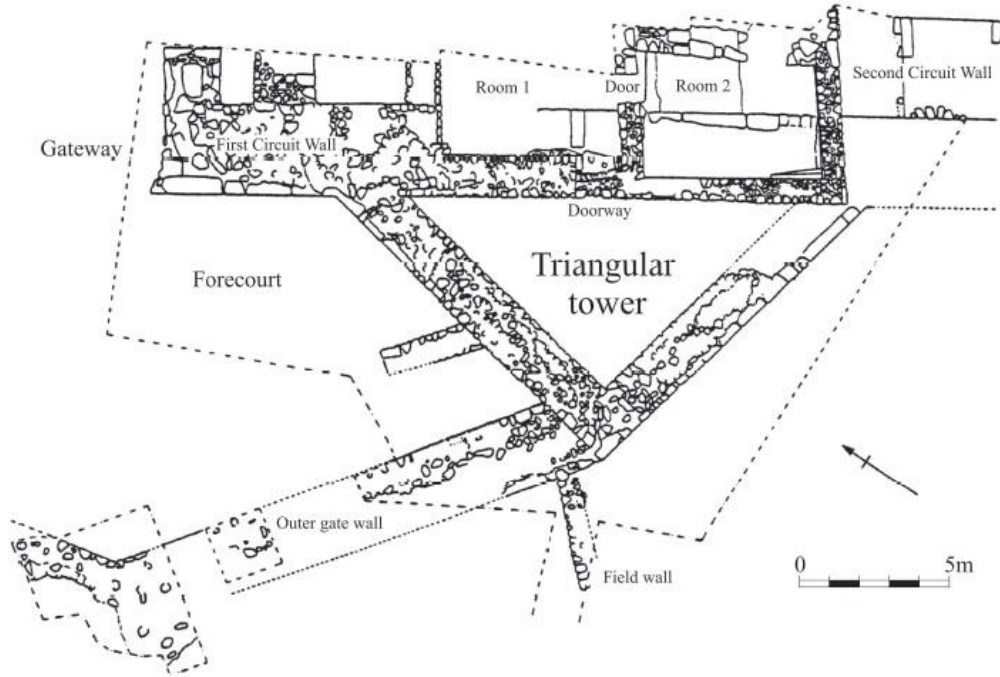
⁵⁰⁵ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 105.

⁵⁰⁶ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 105; Decker, 2016, 109; Lightfoot, 1998, s. 60.

⁵⁰⁷ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 106; Lightfoot, 1998, s. 61.

⁵⁰⁸ Decker, 2016, s. 109; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 106

örnek, kule ile giriş önünde kapalı bir avlu oluşturacak şekilde üçgen kulenin ön cephesinden ikinci bir kuleye bağlandığı düşünülen bir duvarla surun desteklenmesidir (Bkz. Res. 13).⁵⁰⁹ Bu açıdan duvarın varlığı giriş kapısını koruduğu varsayılan iki kule ile bağlantılı görünür. Diğer yandan yüzey araştırmaları sırasında Amorium surlarını destekleyen 20 adet silindirik ve polygonal biçimlerde yapılmış kule tespit edilmiştir.⁵¹⁰



Res. 13. Üçgen kule ve giriş önündeki koruma duvarının planı. Kaynak, Ivison, 2007.

Geç antik dönemde inşa edilen surlar karanlık çağ boyunca önemini korumuştur. Bu aynı zamanda dokuzuncu yüzyılda İbn Hurdazbih'in surların varlığına ilişkin olarak yaptığı tanıklıktan çıkarılabilir. Karanlık çağda alt kent surları *strategos* sorumluluğunda gerçekleştirilen pek çok onarım ve güçlendirme çalışması sonucunda dokuzuncu yüzyıl yarısına kadar varlığını sürdürmüş görünür. 838 yılındaki Arapların kenti tahrip etmesinden sonra surlar yıkılmıştır. Kentin ikinci evresinde alt surları yeniden inşa edilmemiştir. Bu dönemde yıkılmış surların arkasına ve üstüne konutlar inşa edilmiş, yeni yapılan mekanlarda sur duvarının taşları spolia olarak kullanılmıştır (Bkz. Res. 14).⁵¹¹

⁵⁰⁹ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 107.

⁵¹⁰ Decker, 2016, s. 109.

⁵¹¹ Lightfoot, 1998, s. 306; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s.117.



Res. 14. Alt kent yıkıntıları üzerine yapılan orta Bizans konutları. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.

3.4.2. Hamam

Amorium alt kentinde bulunan geç antik dönem hamamı, sitenin kuzeyinde merkeze yakın bir konumda yer alır.⁵¹² İki bölümden meydana gelen hamam kompleksinin kuzey bölümünde polygonal formda büyük bir *apodyterium* bulunur. *Apodyterium*un güneyine bitişik, kuzeydoğu-güneybatı yönlü uzanan dikdörtgen bir *balneum* yıkanma faaliyetinin gerçekleştiği bölümü oluşturmuştur (Bkz. Res. 15).⁵¹³ Büyük salon olarak adlandırılan kuzeydeki *apodyterium*, geç antik dönemde çoğunlukla *mauseliun*, *martirium* ve vaftizhane mimarisinde görülen dairesel bir planda yapılmıştır.⁵¹⁴ Yaklaşık olarak 3 m. yüksekliğindeki yapının duvarları, dışardan 18 köşesi bulunan bir çokgen oluşturmaktadır.⁵¹⁵ Yapının iç duvarları üstleri yarım kubbelerle örtüldüğü düşünülen 6 adet yarı dairesel nişle bölünmüştür. Bu apsis şeklindeki nişlerin üç tanesinde hamama erişim sağlayan girişlerin olduğu tespit edilmiştir. Bu girişlerden kuzeydoğu ve kuzeybatı apsislerinde bulunan nişler dışarı açılırken, güneyde bulunan giriş *balneuma* olan geçişi sağlamıştır. Bu açıdan polygonal yapının geç antik dönemde hamamın ana girişi olduğu düşünülmüştür.⁵¹⁶ Yapının merkezinde, parçaları mekan içinde bulunan 6 adet mermer sütun bir *ambulatorium* oluşturacak şekilde, apsisleri birbirinden ayıran payandaların karşısına dairesel olarak yerleştirilmiştir (Bkz. Res. 17). Bu sütunların ortasında ise çeşme olduğu düşünülen bir çukur bulunmuştur (Bkz. Res. 16).⁵¹⁷ Lightfoot, bu çukurun güneydoğu girişindeki nişin altından mekana bağlanan drenaj kanalıyla ilişkili olarak çeşme olması gerektiğini önermiştir.⁵¹⁸ Mekanın içerisinde bulunan *impost* sütun başlıkları Ivison'a göre hamamın tarihlendirilmesinde oldukça önemlidir. Üzerlerinde haç ve boş madalyon kabartması bulunan başlıklar, altıncı yüzyıla ait Konstantinopolis tipindedir (Bkz. Res. 18). Bu açıdan Ivison, hamamın I. Iustinus (518-527) ya da I. Iustinianus döneminde (527-565) yapılmış olması gerektiğini savunmuştur.⁵¹⁹ Benzer şekilde Lightfoot, mimari ve seramik buluntuların hamamın

⁵¹² Ivison, 2012, s. 20.

⁵¹³ Ivison, 2012, s. 20-23; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 128.

⁵¹⁴ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 129; Ivison, 2012, s. 20.

⁵¹⁵ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 128; Ivison, 2012, s. 21.

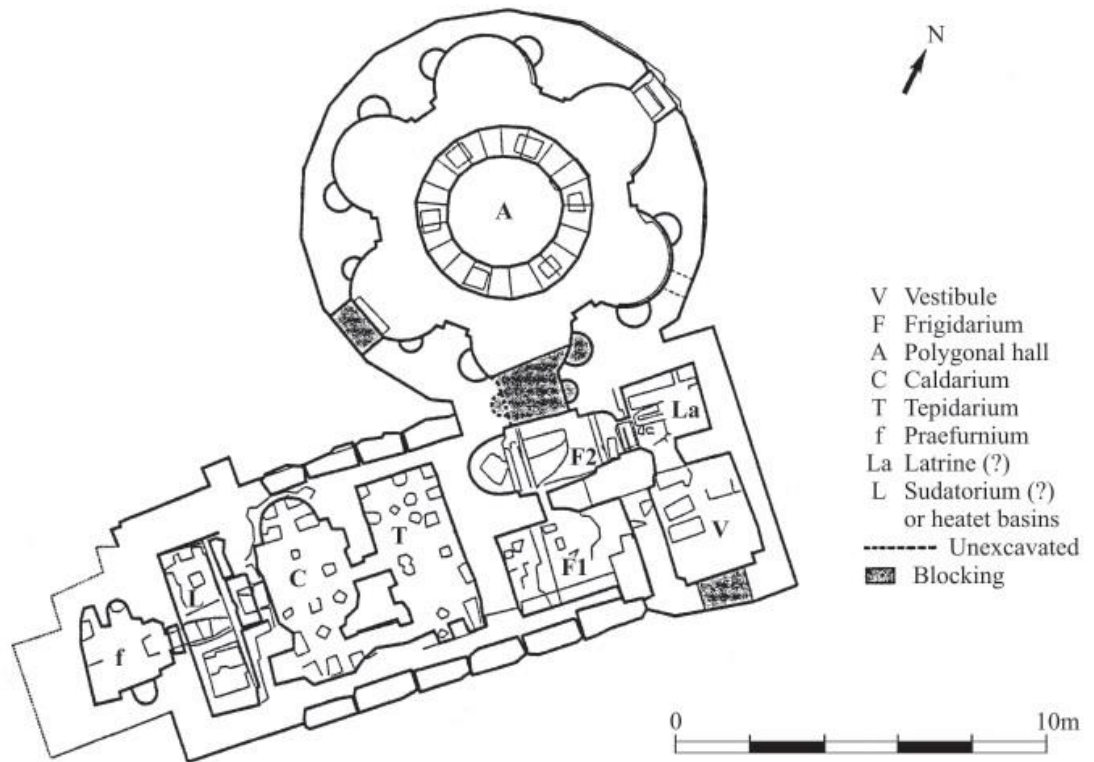
⁵¹⁶ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 128; Ivison, 2012, s. 21.

⁵¹⁷ Ivison, 2012, s. 21; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 131.

⁵¹⁸ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 132.

⁵¹⁹ Ivison, 2012, s. 24.

altıncı yüzyıl içerisinde inşa edildiği önerildiğini belirtir.⁵²⁰ Karanlık çağda polygonal yapının terkedildiği anlaşılır. Kazılar mekanda bulunan üç girişin bu dönemde kapatıldığını gösterir. Duvarlarda bulunan mermer parçaları, harç kalıntıları ve demir kenetler *apodyterium*un mermer kaplı olduğunu ancak kapatıldığı dönemde tüm iç dekorasyonunun söküldüğünü gösterir.⁵²¹



Res. 15. Hamam planı. Kaynak: Ivison, 2007.

⁵²⁰ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 131.

⁵²¹ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 132; Decker, 2016, s. 111.



Res.16. *Apodyterium* iç mekan. Kaynak: Ivison, 2007.



Res.17. *Apodyterium* içinde bulunan mermer sütun ve sütun başlıkları. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.



Res. 18. Haç kabartmalı impost sütun başlığı. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.

Polygonal yapının güneyindeki girişten içerisine girilen *balneum* yaklaşık olarak 15x7 ölçülerinde dikdörtgen bir yapıdır. Mekan birbiriyle bağlantısı olan 6 odaya bölünmüştür. Kazılar sonrasında bu mekanların, batıdan doğuya doğru *sudatorium*, *calderium*, *tepidarium*, *fridarium*, tartışmalı olmakla birlikte kuzeydoğu köşede *latrina* ve güneybatıda servis kapısı olduğu düşünülen bir *vestibul* olduğu anlaşılmıştır.⁵²² Hamamı ısıtmakta kullanılan ana *prae-furnium* ise tonozlu yan nişlerle düzenlenmiş olarak hamamın en batısına yerleştirilmiştir.⁵²³ *Calderium* ve *tepidariumu* tanımlayan en önemli bulgu, bu iki odanın çökmüş tabanlarının altında bulunan *hypocaust* sistemidir.⁵²⁴ Yapının üst örtüsüne ilişkin önemli veri *latrinada* bir kısmı görülen tonoz kalıntısıdır. Bu açıdan mekan, Roma ve Bizans dönemlerinde görülen hamam tipolojisinin fonksiyonuna uygun olarak üst örtüde kullanılmış beşik tonozla örtülmüştür.⁵²⁵ *Apodyteriumda* olduğu gibi *balneum* duvarları içerden mermer levhalarla kaplanmıştır. Bu mermerlerin büyük bölümünü oluşturan beyaz mermerler yereldir. Daha az ölçüde olmakla birlikte hamamda ithal mermer kullanıldığı tespit edilmiştir. Özellikle Yunanistan'dan yeşil damarlı *verde antico* ve *lapis lacedaimonicus* mermerlerinin yanı sıra daha çok kakma olarak kullanılmış porfir mermerin Mısır'dan

⁵²² Ivison, 2012, s. 21.

⁵²³ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 132-135; Ivison, 2012, s. 21.

⁵²⁴ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 135.

⁵²⁵ Ivison, 2012, s. 22.

getirildiği önerilmiştir.⁵²⁶ Benzer biçimde hamam kompleksini oluşturan iki yapının duvar teknikleri aynı dönemde inşa edilmiş olduklarını gösterir. Dış duvarlar iki mekanda kireç taşı bloklar arasına dört ya da beş sıra halinde yerleştirilmiş tuğla dizilerinden oluşan *opus mixtum* tekniğinde yapılmıştır.⁵²⁷ Lightfoot, duvarlarda kullanılan tekniğin, hamam yapısını geç antik dönem ve erken Bizans dönemine ait olduğunu önerdiğini belirtmiştir.⁵²⁸ Ivison, Amorium alt kent hamamını erken Bizans hamamlarına göre küçük olmakla birlikte, özellikle Konstantinopolis ve çevresi yanı sıra Anadolu ile sınırlı olan sıra dizili hamam tipolojisine yerleştirmiştir. Amorium *balneum*unda görüldüğü gibi birbirini takip eden mekanlardan oluşan tipteki hamamlar Topkapı, Hierapolis, Küçükçekmece’de tespit edilmiştir ancak Ivison’un belirttiği gibi hiç birinde polygonal bir *apodyteriuma* rastlanmamıştır.⁵²⁹ Öte yandan Amorium hamamına suyun nasıl sağlandığı tam olarak anlaşılamamıştır. Kentte su kemerine rastlanmadığı gibi kazılar sırasında hamamla ilişkili olan bir sarnıç açığa çıkarılmamıştır.⁵³⁰ Lightfoot, bu konuyu Bizans döneminde yaygınlaşmaya başlayan *balneum* tipi küçük hamamların, su kemerini gereksizleştirdiği yönünde bir model içinde değerlendirir. Buna göre Amorium hamamının güneydoğusunda bulunan *vestibul* kapısı aracılığıyla hamama yakın bir kuyudan su sağlanmış olmalıdır.⁵³¹ Ivison, geç antik dönem tabakalarında bulunan terrakota su borusu parçalarına dayanarak, hamamın kuzeyindeki tepeden suyun bu borular aracılığıyla sağlandığını belirtir.⁵³²

Karanlık çağda *apodyteriumun* kapatılmasına rağmen kanıtlar yıkanma bölümlerini oluşturan *balneumun* kullanım görmeye devam ettiğini önerir. Özellikle hamamın *hypocaust* sisteminde görülen değişiklikler, karanlık çağda hamamın yenilendiğini gösterir. Lightfoot’un belirttiğine göre *hypocaustu* oluşturan dikmeler arasında görülen sütun parçaları, terrakota borular, taş dizileri gibi spolia malzemeler, hamamın ikinci bir kullanım evresine işaret eder (Bkz. Res. 19).⁵³³ Benzer şekilde geç antik ve erken Bizans dönemlerine ait İsa monogramlı ve asma yapraklarıyla süslenmiş bir lento, bu evrede destek bloğu olarak *praefurnium* ile *calderium* arasına yerleştirilmiştir (Bkz.

⁵²⁶ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 137; Ivison, 2012, 22.

⁵²⁷ Ivison, 2012, s. 24; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 128.

⁵²⁸ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 128.

⁵²⁹ Ivison, 2012, s. 24.

⁵³⁰ Ivison, 2012, s. 23.

⁵³¹ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 142.

⁵³² Ivison, 2012, s. 23.

⁵³³ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 136.

Res. 20).⁵³⁴ Bu açıdan Amorium *balneumu* karanlık çağ boyunca kullanılmış görünür ancak hamamın fonksiyonunda değişiklik vardır. Lightfoot, *apodyteriumun* terkedilmesinden sonra hamamın sosyal ve kamusal fonksiyonlarını kaybettiğini söyler.⁵³⁵ Bu aynı zamanda hamam mekanlarının boyutlarından çıkarılır. Olasılıkla hamam karanlık çağ boyunca kentin ileri gelen kişileri için belirli saatlerde hizmet veren özel bir alana dönüştürülmüştür.⁵³⁶ Dolayısıyla Amorium hamam yapısı, geç antik dönem boyunca fonksiyonları giderek küçülen ve sosyal niteliğini kaybeden Roma hamamlarının geçirdiği dönüşümü örnekler. Diğer yandan hamamın dokuzuncu yüzyıl başında kullanımının sona erdiği düşünülmektedir. Bunun 838 yılındaki Arapların kenti ele geçirmesi sırasında mı yoksa daha öncesinde mi gerçekleştiği bilinmemektedir. Hamam kalıntıları arasında bulunan sikkelerden en geç tarihlisi II. Mikhail dönemine (820-829) ait bronz follistir.⁵³⁷ Bu açıdan hamamın kullanımının dokuzuncu yüzyılda sona erdiği ve orta Bizans döneminde tekrar inşa edilmediği kabul edilir.



Res. 19. *Tepidarium*da bulunan spolia hypocaust dikmeler. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.

⁵³⁴ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 137.

⁵³⁵ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 143.

⁵³⁶ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 143.

⁵³⁷ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 139.



Res. 20. Spolia olarak kullanılan İsa monogramlı lento. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.

3.4.3. Kapalı Alan

Kapalı alan, alt kent sitesinin kuzeyinde hamam yapısı etrafında çeşitli yapı topluluklarının bir araya gelmesinde oluşan etrafi duvarlarla çevrili, kuzeyden güneye 12, 327 metrekarelik bir alandır (Bkz. Res. 21).⁵³⁸ Mekanın dokuzuncu yüzyıl sonu ve onuncu yüzyıl başına tarihlenen duvarları, kuzeyde 146, 70 m., güneyde 101, 40 m., kuzey-güney yönünde 101, 40 m., doğu-batı yönünde ise 111 m. uzunluğunda ikiz kenar bir yamuk şeklindedir.⁵³⁹ Duvar kalınlığı güneyde 2, 35 m., kuzeyde 2. 27 m., doğuda 2. 37-2. 40 arasında değişmekle birlikte batıda 2. 60 m. kalınlığındadır. 25 m. kadarı açığa çıkarılmış olan güney duvarın bazı yerlerinde duvar yüksekliği 3. 50 m. olarak tespit edilmiştir.⁵⁴⁰ Büyük taş bloklar ve yer yer spolia malzeme ile düzgün olmayan yatay sıralar halinde düzenlenmiş duvarların yapımında moloz, tuğla ve harçla karıştırılmış bir iç dolgusu kullanılmıştır.⁵⁴¹ Önceki evre binaları üzerine inşa edilmiş olan duvar yapısı, Lightfoot'a göre 838 yılı sonrasında gerçekleşen yerleşim ve inşa faaliyetinin parçası olarak orta Bizans dönemine aittir.⁵⁴² Aynı şekilde Ivison, kapalı alan duvarı ve duvarla ilişkili içyapıların orta Bizans döneminde yapılmış olduğunu önerir. Bu döneme ait mekanların duvar teknikleri, kare blok taşlar, kaba yontu taş ve spolia kullanımını biçiminde kapalı alanı çevreleyen duvarlarla benzerlik gösterir.⁵⁴³

Kapalı alanda gerçekleştirilen kazılar, orta Bizans dönemine ait mekanların altında kapalı alan boyunca genişleyen yangın tabakası ortaya çıkarmıştır. Bu evrede bulunan yapıların çoğu 838 yılında Arap tahribiyle sona eren karanlık çağ dönemine tarihlenmiştir.⁵⁴⁴ Kanıtlar yedinci ve erken dokuzuncu yüzyıl boyunca kapalı alanın geniş ölçüde yerleşim ve inşa faaliyetine tanık olduğunu gösterir. Geç antik dönem veya erken Bizans dönemine ait bazı duvar parçaları tespit edilmesine rağmen erken yapılar karanlık dönem yapılaşmasında kaybolmuş görünür. Erken dönemle ilişkili olduğu düşünülen alanın doğusunda kuzey-güney yönlü uzanan sokak bu dönemde yeniden düzenlenmiştir (Bkz. Res. 22). Herhangi bir kaplama içermeyen sokak, toprak yüzeyine

⁵³⁸ Ivison, 2012, s. 66; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 118.

⁵³⁹ Ivison, 2012, s. 66.

⁵⁴⁰ Ivison, 2012, s. 67; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 119.

⁵⁴¹ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 119.

⁵⁴² Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s.

⁵⁴³ Ivison, 2012, s. 80-81.

⁵⁴⁴ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 123.

sıkıştırılmış kırık seramik parçaları, kemik ve mermer parçalarından yapılmıştır.⁵⁴⁵ Karanlık çağ boyunca kapalı alanın yaşadığı değişim, kent peyzajında yaşanan dönüşümü gösterir. Kazılarda hamamın batı ve güneye açılan alanlarının kademeli olarak doldurulduğu görülür. Alan, yeni yapılaşmalarla küçük odalara bölünmüş ve genişletilmiştir.⁵⁴⁶ Kapalı alanın çeşitli bölümlerinde bu evreye ait olarak bulunan üzüm presleri, ezme yataklarına ilişkin bulgular alanın yedinci ve dokuzuncu yüzyıllar arasında şarap üretimine ayrıldığını önerir (Bkz. Res. 23-24).⁵⁴⁷ Bu açıdan karanlık çağda endüstriyel faaliyetler, ekonomik devamlılığın sağlanması için kent merkezine taşınmıştır. Buna en büyük kanıt, Amorium'un kuzeyinde ve batısında yaklaşık olarak kente 50-100 km. mesafede kayaya oyulmuş çeşitli pres ve ezgi yataklarının bulunmasıdır. Benzer şekilde Konya'nın güney doğusunda yanı sıra Likya ve Kilikya bölgelerinde tespit edilen benzer kuruluşlar yedinci yüzyıl öncesinde bu tip aktivitelerin kent dışında gerçekleştirildiği gösterir.⁵⁴⁸ Ivison'a göre aynı zamanda kentteki asker talebi ile artmış görünen şarap üretimi, karanlık çağda kent ekonomisi için oldukça önemlidir. Bu denli büyük bir aktivite topluluğun birçok üyesini ilgilendiren ekonomik bir ağ yaratmıştır. Toprak sahibi, çiftçi, taşıyıcı, işçi, tüccar ve seramikçi gibi çeşitli meslek ve kişiler kentteki şarap üretimi sayesinde istihdam edilmiş olmalıdır.⁵⁴⁹ Dolayısıyla karanlık çağda böyle önemli bir ekonomik faaliyet kent içine alınarak korunmak istenmiştir. Diğer yandan hamam çevresinde bir birine bir dizi sokak arası, pasaj ve iç avlu ile bağlanmış küçük ve sık inşa edilmiş mekanlardan oluşan atölyeler, geç antik dönemin anıtsal kent dokusuyla zıtlık oluşturmuştur.

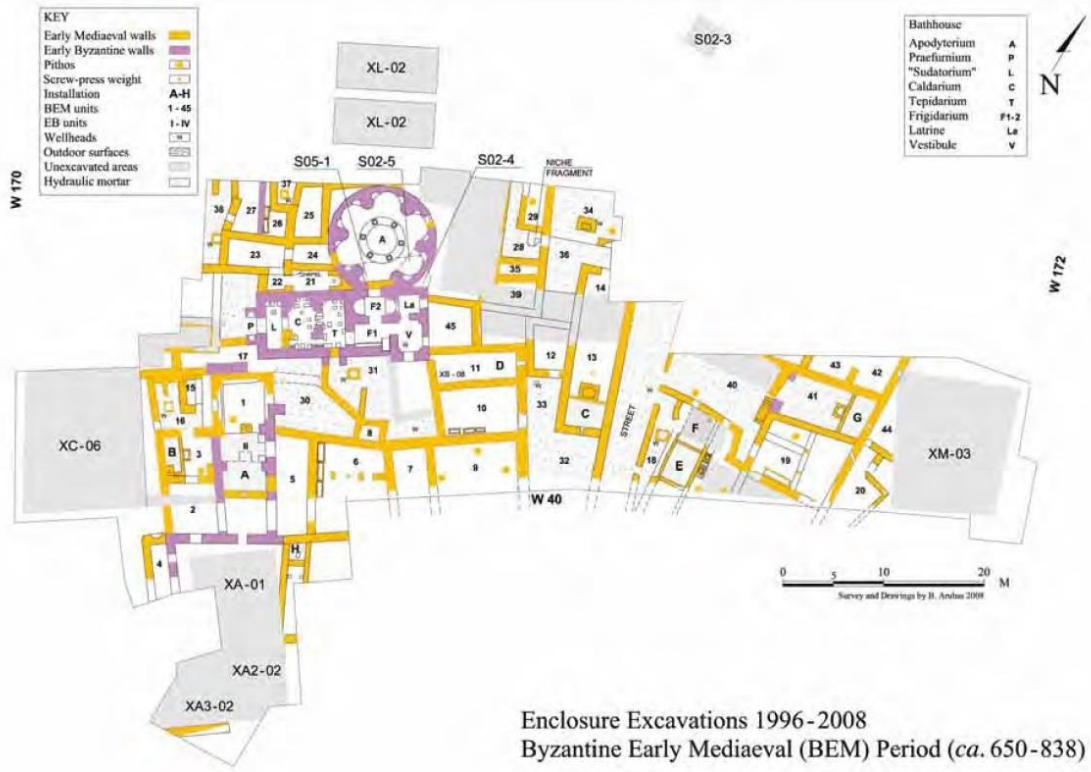
⁵⁴⁵ Ivison, 2012, s. 47; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 125.

⁵⁴⁶ Ivison, 2012, s. 30; Ivison, 2007, s. 46.

⁵⁴⁷ Ivison, 2012, s. 49; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 126.

⁵⁴⁸ Ivison, 2012, s. 48.

⁵⁴⁹ Ivison, 2012, s. 50.



Res. 21. Karanlık çağa ait yapıların planı. Kaynak: Ivison, 2012.



Res.

Res. 22. Karanlık çağda yapılan sokak. Kaynak: Ivison 2012.



Res. 23. Sonraki dönemde duvara eklenmiş taş üzüm presi. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.



Res. 24. Ezme yatağı. Kaynak: Ivison, 2012.

Sekizinci yüzyıl sonu ve dokuzuncu yüzyıl başında kapalı alanın kullanımında değişiklik tespit edilir. Kazılarda bulunan çeşitli konik taşlar, taş mortar ve pitoslar bu dönemde kapalı alanda tahıl işlendiğini gösterir. Bu durum endüstriyel bir aktiviteden çok sivil yerleşimlerine ilişkin bir etkinlik olarak görünür.⁵⁵⁰ Sekizinci yüzyıl sonunda şarap atölyelerinin çoğu konuta dönüşmüştür. Aynı zamanda bu döneme atfedilen yalak ve yemlik olarak kullanılmış objelerin varlığı kapalı alanda hayvan beslendiğini gösterir. İki katlı oldukları belirlenen bazı mekanların alt katları evcil hayvanlar için ayrılmıştır.⁵⁵¹ Kapalı alanda bulunan ibrik ve testilere ait fragmanlar, şarap üretiminin azalmasına rağmen devam ettiğini gösterir. Benzer şekilde buluntular küçük ölçekli ticaret ve bazı endüstriyel etkinliklerin bu alanda gerçekleştirildiğini önerir.⁵⁵² Lightfoot, bu dönemde kapalı alanda küçük ölçekli camcılık faaliyeti yapıldığını belirtir.⁵⁵³ Dolayısıyla dokuzuncu yüzyılda kapalı alan, şarap üretiminden çeşitli küçük ölçekli aktivitelere doğru değişim göstermiştir.⁵⁵⁴ Kazılar sırasında ortaya çıkarılan ağır biçimde yanmış tahrip tabakası, kapalı alanın dönüşümünden kısa süre sonra 838 yılında büyük ölçüde hasar gördüğünü gösterir. Orta Bizans dönemine tarihlenen duvar ve inşa edilen yeni mekanlar, bu tahrip tabakasının üzerine yapılmıştır (Bkz. Res. 25-26). Bu dönemde kapalı alan, konut ve küçük ölçekli atölyelerden oluşan ikinci evreye benzer bir profile sahip olmuş görünür. Küçük, düzensiz ve sık şekilde yapılmış mekanlar, alanın üçüncü evresinde yoğun bir yerleşime sahip olduğunu vurgular.⁵⁵⁵ Diğer yandan kapalı alanın kullanımına ilişkin hala belirsizlikler vardır. Konut ve atölyelere ilişkin bulgulara rağmen mekanı çevreleyen duvarlarla ilişkili olarak alanın üçüncü evrede sivillere ait bir barınak veya askeri bir kışla olabileceğine dair varsayımlar vardır. Benzer şekilde Lightfoot orta Bizans döneminde kapalı alanın ordunun toplanma ve malzeme merkezi olabileceği ihtimalini belirtir⁵⁵⁶ ancak kent surları dışında bulunan bir ikmal deposu çok açıklayıcı değildir. Diğer türlü belirsizliklerine rağmen kapalı alan, kentin terkedildiği tarihe kadar kullanım görmeye devam etmiştir.

⁵⁵⁰ Ivison, 2012, s. 55.

⁵⁵¹ Ivison, 2012, s. 60.

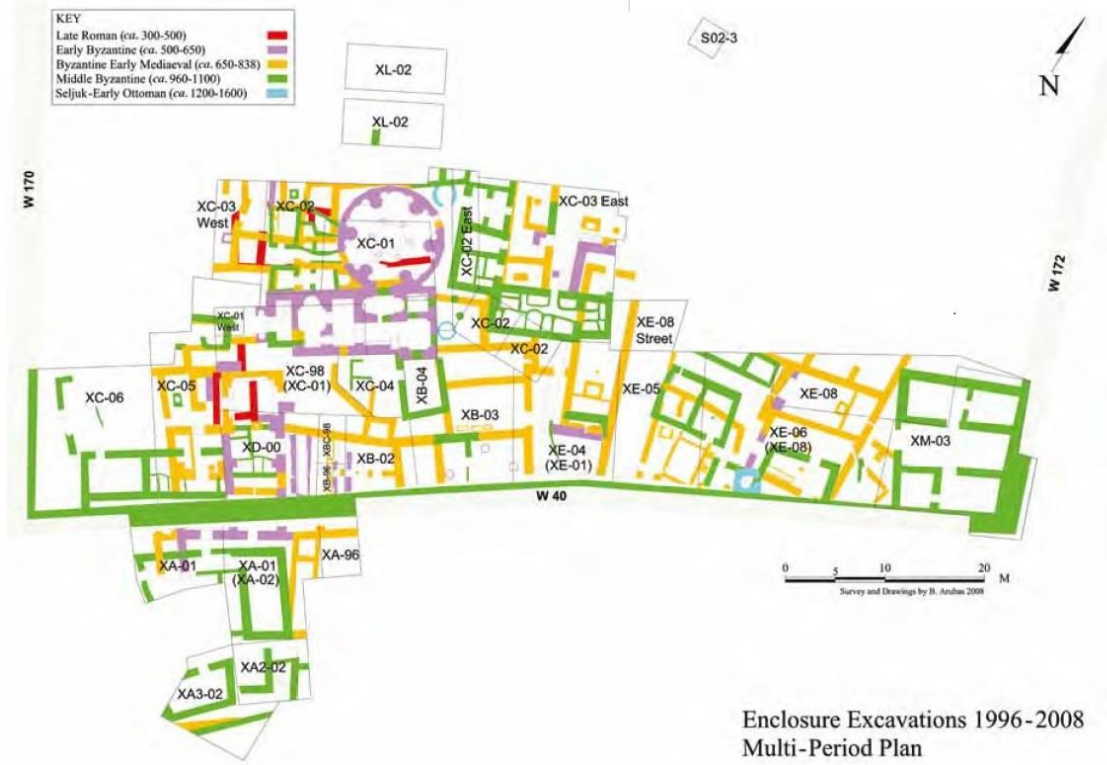
⁵⁵² Ivison, 2012, s. 58

⁵⁵³ Lightfoot, 2012, s. 476.

⁵⁵⁴ Ivison, 2012, s. 59.

⁵⁵⁵ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 122.

⁵⁵⁶ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 123.



Res. 25. Orta Bizans dönemi yapı planı. Kaynak, Ivison, 2012.



Res. 26. Orta Bizans dönemi güney duvarın iç yüzü. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.

3.4.4. Bazilikal Kilise

Amorium'un bazilikal planlı kilisesi alt kent sitesinin güney batısında yer alır. Yaklaşık olarak 600 metrekarelik bir alan içerisinde doğu-batı yönlü uzanan kilisenin, Bizans dönemi boyunca iki evresi olduğu tespit edilmiştir.⁵⁵⁷ Kilisenin ilk yapım tarihine ilişkin kesin bir netlik olmamasına rağmen ilk evre kilisesinin beşinci yüzyıl sonu altıncı yüzyıl başında kent imar programı çerçevesinde yapıldığı genel kabul görür. Kilisenin kuzeydoğusunda bulunan mermer bir sütun kaidesi üzerinde yer alan on bir sıra halindeki bir yazıt, kilisenin yapım aşamasına ilişkin bilgi verir (Bkz. Res. 27). İlk halinde bir kare olan kaide, sonraki dönemde kabaca yontularak sekizgene dönüştürülmüştür. Harrison'un belirttiğine göre bu işlem sırasında bazı harfler kaybolmuştur⁵⁵⁸ Yazıtın okunabildiği kadarıyla bir ithaf yazıtı olduğu anlaşılır. Bazı yerleri silik ya da eksiktir:

*“Tanrı ve onun [onun oğlu] Jesus Christ Adına Şanlı Aziz.....ve şehid Konon (Yapıldı?) Bizim en.....zamanımızda..... En kutsal rahip ve keşiş piskopos [Ma]rkos. Vergi tayininin 10. (yılı).....ayında, dindarlığın kurtuluşu adına katkı veren [Christ]ophoros”.*⁵⁵⁹

Harrison, Cyril Mango'nun yazıtta adı geçen Christophonos'u kilise inşasının düzenleyicisi olarak önerdiğini belirtir.⁵⁶⁰ Lightfoot ise yazıtta adı geçen Aziz Konon'u imparator Zenon'un hayranlık duyduğu bir kişi olmasından dolayı kilisenin Zenon döneminde (474-491) yapılmış olması gerektiği düşünmüştür.⁵⁶¹ Bu açıdan Kedrenos'un önerdiği gibi kilise, Zenon döneminde yapılan imar çalışması sırasında yapılmış görünür.⁵⁶²

⁵⁵⁷ Harrison, 1992, s. 208;

⁵⁵⁸ Harrison, 1992, s. 211.

⁵⁵⁹ Parantezler Harrison'a ait. İngilizcesi için bkz. Harrison, 1992, s. 211.

⁵⁶⁰ Harrison, 1992, s. 211.

⁵⁶¹ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 85-86.

⁵⁶² Decker, 2016, s. 104.



Res. 27. İthaf yazıtı. Kaynak, Harrison, 1992.

Kazılar sırasında ilk evre kilisesinin 838 yılındaki tahrip ve ya bir süre öncesinde çıkan yangında büyük ölçüde yandığı anlaşılmıştır. Kilisenin ilk evresinden apsisi, *stylobati* ve alt duvar sıraları kalmıştır. *Stylobat* yüzeyinde az çok belli olan kilisenin planı, yapının ilk döneminde üç nefli, kırma çatılı bir bazilika olarak inşa edildiğini gösterir (Bkz. Res. 28).⁵⁶³ Kilisenin apsisi dışardan üç köşeli, içerden 8 m. çapında yarım dairedir. Kazılar sırasında apsisi kaplayan beş basamaklı bir *syntrouon* ortaya çıkarılmıştır (Bkz. Res. 29).⁵⁶⁴ Aynı zamanda batısında üç girişli bir narteksi bulunan kilisenin, kuzeybatısında narteksle bağlantılı kare planlı bir vaftizhanesi vardır.⁵⁶⁵ Lightfoot kilisenin ilk evresinde galeri katı olabileceğini düşünmüştür ancak bunu kanıtlamak zordur.⁵⁶⁶ Kilisenin planı geç antik dönemde kullanılan kilise planlarıyla uyumlu görünür. Yapının emsallerine göre küçük olduğu düşünülmesine rağmen,

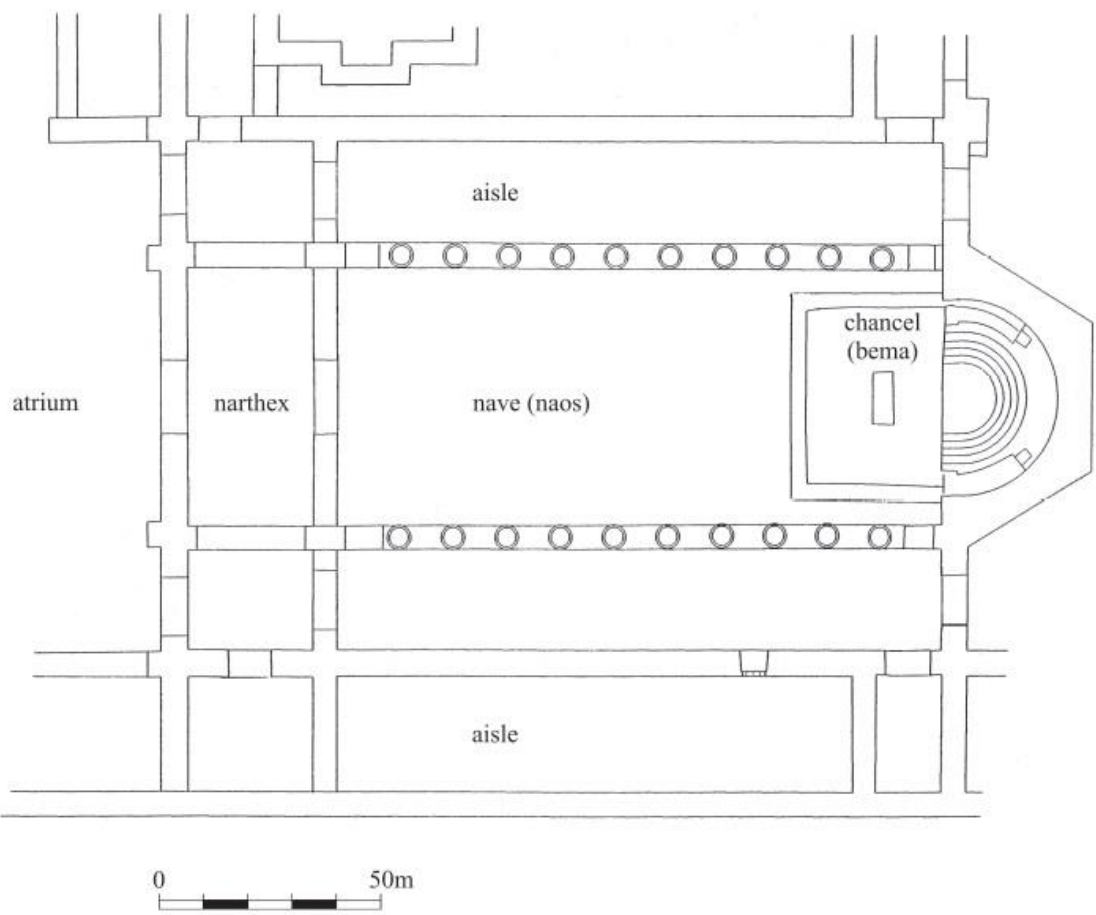
⁵⁶³ Lightfoot, 1998, s. 308.

⁵⁶⁴ Harrison, 1992, s. 208; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 83.

⁵⁶⁵ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 98.

⁵⁶⁶ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 84.

Decker kilisenin çağdaşlarının boyutlarına yakın olduğunu belirtir.⁵⁶⁷ Düzgün kesme taş kare bloklarla inşa edilen yapının duvarları bazı yerlerde *stylobatın* 3 m. üstünde ayakta kalmıştır. Bu duvarlarda görülen kenet delikleri ve kazılarda bulunan çok sayıda mermer fragman, kilisenin ilk evrede mermerle kaplanmış olduğunu gösterir (Bkz. Res. 30).⁵⁶⁸ Özellikle bemada ve naosun güneyinde *opus sectile* açığa çıkarılmıştır.⁵⁶⁹ Kazılarda elde edilen buluntulardan kilisenin geç antik dönemde oldukça gösterişli dekore edildiği düşünülmüştür. Bulunan mermer ve teserelerin bazıları ithaldir.⁵⁷⁰ Karanlık çağ boyunca kilisede önemli bir değişiklik olmamıştır. Olasılıkla kilise periyodik bakımlarla bu dönem boyunca korunmuştur.



Res. 28. İlk evre bazilika planı. Kaynak: Ivison, 2007.

⁵⁶⁷ Decker, 2016, s. 111.

⁵⁶⁸ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 84.

⁵⁶⁹ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 84..

⁵⁷⁰ Decker, 2016, s. 111.



Res. 29. Apsis ve *syntronon*. Kaynak: Harrison, 1992.



Res: 30. Kilisenin kuzey duvarında görülen demir kenet delikleri ve yangın izleri. Kaynak: Chris and Mûcahide Lightfoot, 2006

Karanlık çağın sonunda kilisenin dokuzuncu yüzyıl ilk çeyreğinde geçirdiği yangın, bütün iç dekorasyon ve üst örtünün tahrip olmasına yol açmıştır. Bu nedenle kilise aynı plan üzerinde kubbeli bazilika olarak yenilenmiştir.⁵⁷¹ İkinci aşamada yeni üst örtüyü desteklemek için bina boyunca destekler yerleştirilmiştir.⁵⁷² Özellikle kilisenin merkezine dört fil ayak paye dikilmiş, kubbe kemerler aracılığıyla bu desteklere oturmuştur. Kilisenin geri kalan üst örtüsünü tonozlar oluşturmuştur (Bkz. Res. 32-33).⁵⁷³ Diğer yandan ilk evreye ait pek çok malzeme yeni yapılan kilisenin duvar ve zemin dolgusunda kullanılmıştır. Bunlardan biri kuzey nefin köşesinde yer döşemesi olarak kullanılan geç antik döneme ait ambon levhasıdır (Bkz. Res. 31).⁵⁷⁴ Bu dönemde kilisenin iç süslemeleri fresko ağırlıklıdır. Güney nef duvarının batısında belden altı görülen azize figürü aynı zamanda freskoların figürel bir ikonografiye sahip olduğunu gösterir (Bkz. Res. 35). Bu açıdan kilise dekorasyonunun *ikonoklasm* sonrasında yapılmış olduğu düşünülmüştür.⁵⁷⁵ Benzer biçimde Lightfoot, duvarların bu dönemde aziz ve

⁵⁷¹ Iverson, E. A. (2008). Middle Byzantine Sculptors at Work: Evidence from the Lower city Church at Amorium. *La sculpture byzantine*. (Ed. Charalambos, P. et Vanderheyde, C.). Bulletin De Correspondance Hellénique. 487-513. S. 489.

⁵⁷² Harrison, 1992, s. 208.

⁵⁷³ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 89.

⁵⁷⁴ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 87.

⁵⁷⁵ Iverson, 2008, s. 490.

peygamber resimleriyle kaplandığını belirtir.⁵⁷⁶ Buluntular kilisenin kubbe, tonoz ve apsis yarım kubbesinin altın yaldızlı cam mozaiklerle süslenmiş olduğunu gösterir (Bkz. Res. 36-37).⁵⁷⁷ Geç antik dönem kilisesinde olduğu gibi kilisenin zemini mermerle kaplanmıştır. Bema ve naosun bir kısmında yaklaşık olarak 220 metrekare alanın yine bu dönemde *opus sectile* ile kaplandığı tespit edilmiştir.⁵⁷⁸

Kilise narteksinde yapılan kazılarda, Lightfoot'un belirttiğine göre farklı boyut ve tipte dokuz mezar açığa çıkarılmıştır (Bkz. Res. 34). Kilisenin ikinci evresine ait olan mezarlarda bulunan malzemeler, kentnin zengin ya da elit kişilerinin buraya gömüldüğünü önerir.⁵⁷⁹ Toplamda 34 kişinin bu evrede kilise narteksinde gömüldüğü anlaşılmıştır. Bu mezarlardan birinde bulunan II: Nikephorus Phokas dönemine (965-969) ait beş bronz sikke, kilisenin 850-950 yılları arasında inşa edildiğini gösterir.⁵⁸⁰ Diğer yandan Harrison, herhangi bir tarih önermemesine rağmen, 1962 yılında Mango tarafından tespit edilmiş bir templon arşitravının ikinci evre kilisesine ait ithaf yazıtı olduğunu öne sürer (Bkz. Res. 38). Yazıtta kilisenin adı geçmeyen bir piskopos tarafından yenilendiği yazmaktadır:

*“Günahlarının başıştı ve kefareti için senin saygın kiliseni inanç ve aşkla restore eden koruyucu piskopos (?).”*⁵⁸¹

Harrison'a göre ithaf yazıtı, bazilikadan kubbeli bazilikaya dönüşümün yaşandığı döneme ait olma ihtimaline sahiptir. Johanna Witte-Orr, bulunan fresko parçalarının analizinin, kilisenin orta Bizans döneminin farklı tarihlerinde dekore edilmiş olduğunu gösterdiğini belirtir. Bazı fragmanlarda üst üste yapılmış iki hatta üç kat fresko kilisenin en az üç dönem içinde yenilendiğine işaret eder (Bkz. Res. 39).⁵⁸² Bu açıdan yazıtın hangi dönemin yenileme faaliyeti için ithaf edildiği belirlemek zordur. Benzer şekilde Lightfoot, ikinci evre kilisesinin pek çok tamir geçirmiş ve değişikliğe uğradığını tespit

⁵⁷⁶ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 91.

⁵⁷⁷ Harrison, 1992, s. 208; Lightfoot, 1998, s. 308; Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 91; Ivison, 2008, s. 489.

⁵⁷⁸ Ivison, 2002, s. 372.

⁵⁷⁹ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 93.

⁵⁸⁰ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 93.

⁵⁸¹ Harrison, 1992, s. 212.

⁵⁸² Bkz. Witte-Orr, J. (2000). Lower City Church Frescoes. *The Amorium Project: Research and Excavation in 2000*. S. 281.

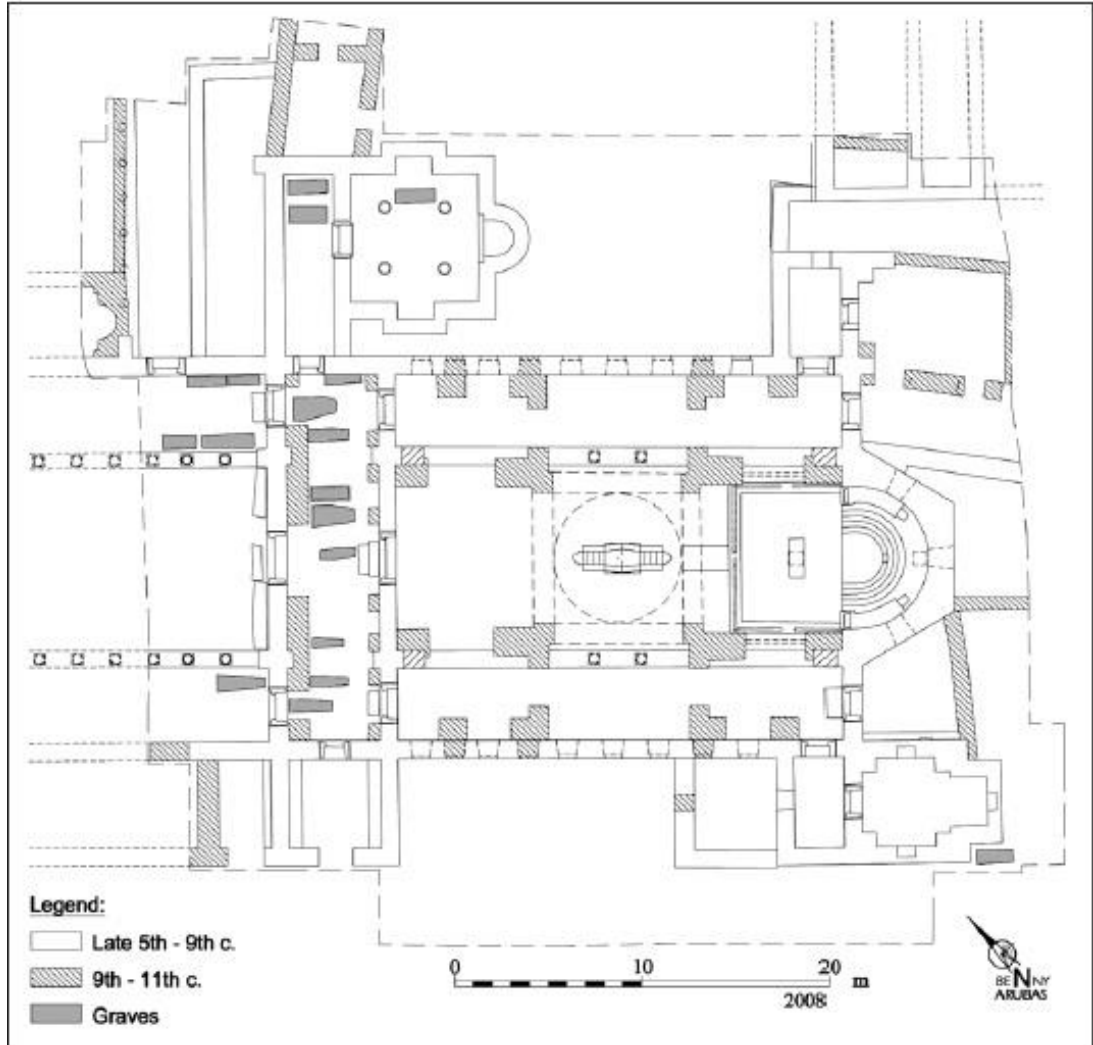
etmiştir.⁵⁸³ Diğer yandan çeşitli tamirat ve yenilemelerle on birinci yüzyıl sonuna kadar ayakta kalan kilise, kent terkedilene kadar fonksiyonlarına devam etmiştir.⁵⁸⁴ Bu açıdan alt kent kilisesi, Amorium'un Bizans kenti olarak tarihi boyunca kullanılmış görünür.



Res. 31. Kuzey nefte kullanılan ambon levha. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.

⁵⁸³ Lightfoot, C. S. and Lightfoot, M., 2006, s. 90.

⁵⁸⁴ Lightfoot, 1998, s. 308.



Res. 32. Alt kent kilise ikinci evre planı. Kaynak: Ivison, 2010.⁵⁸⁵

⁵⁸⁵ Ivison, E. A. (2010). Kirche und Religiöses Leben im Byzantinischen Amorium *Byzanz- das Römerreich im Mittelalter*. Teil 2, 1 Schauplätze. (Hrsg. Daim, F. und Drauschke, J.). RGZM. 309-343.



Res. 33. Alt kent kilisesi apsis ve naos. Kaynak: Ivison, 2010.



Res. 34. Nartekste açılan mezarlar. Kaynak: Ivison, 2010.



Res. 35. Güney duvarda bulunan bir azizenin betimlendiği fresko parçası. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006



Res. 36. Üst örtüden düşen mozaik fragman. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006.



Res. 37. Orta nef zemininde bulunan, ortası boş cam mozaik süsleme parçası. Kaynak: Ivison, 2010.



Res. 38. Üzerinde yazıt bulunan templon arşitravı. Kaynak: Harrison, 1992.



Res. 39. Üç kat olarak üst üste yapılmış fresko fragmanı. Kaynak: Chris and Mücahide Lightfoot, 2006

3.5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Geç antik dönem kentlerinin (*poleis*) karanlık çağda yaşadığı fiziksel ve işlevsel değişiklikler, geleneksel olarak Pers ve sonrasındaki Arap fetihlerinin yol açtığı bir çöküş fenomeni içerisinde ele alınmıştır. Buna göre yedinci yüzyılda imparatorluğun yaşadığı sürekli savaş durumu klasik kentleşmenin sonunu getirmiş ve artan savunma ihtiyacı küçük Ortaçağ kale kentlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Geleneksel yaklaşım açısından erken Ortaçağ Bizans kentleri üzerine yapılan çalışmalarda özellikle 1950-60'lı yıllarda bilim insanları, Zavagno'nun özetlediği gibi süreklilikçi ve süreksizci olarak iki gruba ayrılmıştır.⁵⁸⁶ A. Kazhdan ve G. Ostrogorsky tarafından temsil edilen bu yaklaşımlarda süreklilikçiler, kentlerin küçülmelerine ve fiziksel dönüşümlerine rağmen ticari aktivitenin merkezi olarak idari ve ekonomik rollerini devam ettirdiklerini savunmuşlardır.⁵⁸⁷ Süreksizlikçiler ise yedinci yüzyılda geç antik dönemin sosyal ve ekonomik yapısının çöküşüyle antik kent organizasyonunun sona erdiğini savunarak Bizans kentleşmesini bir kopuş teorisi üzerinden değerlendirmişlerdir.⁵⁸⁸ Ortaçağ Bizans kentleşmesine ilişkin yakın dönemde yapılan çalışmalar, genel geçer doğruları olmasına karşın kentsel gelişimin aynı kronolojiyi referans almış süreklilik ve süreksizlik bağlamında değerlendirilemeyeceğini gösterir. Bu açıdan kentsel dönüşüm üçüncü yüzyıl krizinden itibaren geç antik dönem boyunca bölgesel düzeyde farklı biçim ve ölçülerde devam etmiş, altıncı yüzyılda hızlanarak dokuzuncu yüzyıla kadar süren bir kriz dönemi içerisinde şekillenmiştir. Bu nedenle Bizans kentlerinin gelişmesinde görülen genel eğilimlere rağmen bölgesel hatta aynı bölge içinde alt bölgesel farklılıklar bulunur.⁵⁸⁹ Geç antik dönem içerisinde imparatorluğun bazı bölgelerinde kentler büyürken, başka alanlarda antik kentleşme sona ermiş, değişen ölçeklerde Ortaçağ kentleşmeleri ortaya çıkmıştır. Örneğin Balkanlarda uzun savaş dönemi, istila ve politik istikrarsızlık nedeniyle beşinci yüzyılda kentsel gelişme kesilmiş ve çoğu kent kaybolmuştur.⁵⁹⁰ Yunanistan'daki Nikopolis'te olduğu gibi varlığını devam ettiren Balkan kentleri tahrip edildikten kısa süre sonra

⁵⁸⁶ Zavagno, 2007, s. 21.

⁵⁸⁷ Zavagno, 2007, s. 22.

⁵⁸⁸ Ostrogorsky, 1959, s. 47-48.

⁵⁸⁹ Brandes, W. and Haldon, J. F. (2000). *Town, Tax and Transformation: State, Cities and Their Hinterlands in the East Roman World, C. 500-800.* (ed. Brogiolo, G. P. and others). *Towns and Their Territories Between Late Antiquity and the Early Middle Ages.* Brill. P. 141-172. S. 145.

⁵⁹⁰ Brandes and Haldon, 2000, s. 145.

küçülmüş ve *kastrona* dönüşmüştür.⁵⁹¹ Frigya’da Amorium ve Ankyra’nın kentsel büyüme deneyimlediği dönemde Aizonai’nin (Kütahya, Çavdarhisar) beşinci yüzyıldan itibaren kentsel dokusu bozulmaya başlamıştır. Kentin Roma hamamı yıkıntıları üzerine kilise inşa edilmiş, kilise kentin merkezini oluşturmuştur. Savaş, ekonomik bozulma ya da demografik düşüş olmamasına rağmen bu dönemde kamusal alanlar kırsallaşmış, kentin kolonadlı caddesi küçük atölye yapılarından meydana gelen ekonomik bir alana dönüşmüştür.⁵⁹² Benzer şekilde Lidya’da Sardis geç antik dönemde bölge merkezi olarak gelişirken, Miletus 263 yılındaki Goth saldırısı sonrasında eski önemini kaybetmiştir. Üçüncü yüzyılda kent, yapımında çoğunlukla antik kalıntıların kullanıldığı surlarla çevrelenmiştir. Dördüncü yüzyılda sınırlı ölçüde canlanma yaşayan Miletus’ta tiyatro ve *stadion* onarılmış, Faustina hamamları yeniden yapılmış ancak kentin kuzey bölümünde bulunan hamamlar bu dönemde kamusal alanların kullanımında ve ticari aktivitede düşüşe işaret eden özel villalara dönüştürülmüştür.⁵⁹³ Özellikle kentin kuzey ve batı bölümlerinde antik sokaklar yeni yapıların altında kalmış ve yedinci yüzyıla kadar uzanan bir süre içerisinde kentin grid planı kademeli olarak terk edilmiştir.⁵⁹⁴ Antik dönemde Lidya bölgesinin önemli kentlerinden biri olan Prienne, geç antik dönemde önemini koruyamayan kentlerden biridir. Bu dönemde kent neredeyse antik sınırlarının yarısına kadar küçülmüştür. Tiyatronun kullanımı geç antik dönemde sona ermiş, tiyatro kalıntılarının üzerine konutlar inşa edilmiş ve taş ocağı olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde *gymnasium* üzerine ve kent sokağı boyunca konut ve dükkanlar yapılmış, antik kent planı tahrip edilmiştir.⁵⁹⁵ Diğer yandan beşinci ve altıncı yüzyıllarda imparatorluğun yaşadığı ekonomik ve demografik gelişme, çoğu örnekte önemli ticaret bağlantısına sahip ya da metropolis olarak bölgelerinde politik ve kilise idari hiyerarşisi içinde önem kazanmış kentlerin gelişmesini beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Efesos, Sardis, Aphrodisyas, Pergamum, Hierapolis, Amorium gibi kentler beşinci yüzyılda başlayan ve yedinci yüzyıla kadar devam eden kentsel gelişmeyi paylaşmışlardır. İmparatorluğun merkezi Konstantinopolis ve Balkanların önemli kentlerinden Thessalonike’de kentsel gelişme yedinci yüzyıl yarısına kadar devam etmiş

⁵⁹¹ Snively, C. S. (2009). The Fates of Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views. (ed. Rakocija, M.). *Niš and Byzantium*. NKC. P. 37-44. S. 41.

⁵⁹² Niewöhner, P. (2010). Who is Afraid of the Fall of Rome? Prosperity and the End of Antiquity in Central Western Anatolia. (Ed. Bilgen, N. and others). *Archaeological Research in Western Central Anatolia*. The IIIrd International Symposium of Archaeology, Kütahya. Proceedings. Pp. 164-183. S. 165-166.

⁵⁹³ Foss, 1977, s. 477.

⁵⁹⁴ Foss, 1977, s. 478.

⁵⁹⁵ Foss, 1977, s. 479.

görünür.⁵⁹⁶ Aynı şekilde Yakın Doğu kentlerinden gelen veriler imparatorluğun bu bölgesinde kentsel gelişmenin devam ettiğini gösterir. Ürdün’de Gerasa, Madaba, Pella, İsrail’de Caesara Maritima, Suriye’de Apamea (Epemiye), Filistin’de Dekapolis, Kudüs, Skythopolis (Bet Şean) kentlerinde çoğu kilise ve manastır yapıları olan geniş inşaa faaliyeti yedinci yüzyıl yarısına kadar sürmüştür.⁵⁹⁷ Yedinci yüzyıl sonrasında klasik kentleşmenin bozulması imparatorluk genelinde yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemde bütün kentler temel bir düşüş yaşamış, büyük merkezler dışında geç antik dönemde gelişmiş çoğu kent daha küçük güçlendirilmiş bir alana çekilmiştir.⁵⁹⁸ Örneğin geç antik dönemin önemli merkezlerinden biri olan Efesos, karanlık çağ boyunca önemini devam ettirmesine rağmen kent peyzajında ve işlevinde önemli değişikliklere uğramıştır.⁵⁹⁹ Kent Aziz Ioannes kilisesinin bulunduğu Ayasuluk tepesine yerleşmiş, antik site büyük ölçüde terkedilmiştir. Yeni kurulan Efesos, Amorium’da görüldüğü gibi konutlar, dükkanlar, yerel endüstriyel kuruluşların iç içe geçtiği bir kent yapısına evrilmiştir.⁶⁰⁰ Benzer şekilde yedinci yüzyıla kadar refah olan Sardis, karanlık çağda antik sitenin üstünde yeni bir alana kurulmuş, antik site sur dışında bırakılarak terkedilmiştir.⁶⁰¹ Diğer yandan geç antik dönemde eski önemlerini kaybetmiş Prienne, Magnesia, Miletus gibi kentler küçülmeyi daha ağır deneyimlemişlerdir. Bu kentler benzer bir modeli izleyerek korunaklı alanlara taşınmış ancak oldukça küçük kaleler biçiminde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu açıdan Amorium yedinci yüzyıl sonrasında yaşanan kentsel dönüşüme ilişkin farklı bir örnek olarak ortaya çıkmıştır. Genel bir fenomen olarak kentlerin akropolise dönüştüğü bir dönemde Amorium geç antik sınırlarını korumuştur. Bu nedenle kent peyzajında görülen bozulmalar terkedilme sonucunda değil, yeni yerleşmelerin kamusal alanları doldurması sonucunda gerçekleşmiştir. Benzer bozulma Efesos’ta tiyatrunun karanlık çağ konutları altında kalması veya Sardis’te olduğu gibi bazı kamusal yapıların endüstriyel alanlara dönüştürülmesinde yaşanmıştır ancak bu örneklerde antik siteler asıl kentsel alanın dışında, daha çok sur dışı marjinal alanlar olarak kalmıştır.⁶⁰² Karanlık çağda Bizans kentlerinde genel bir prensip haline gelen güçlendirilmiş iç kale Amorium’un bu

⁵⁹⁶ Brandes and Haldon, 2000, s. 147.

⁵⁹⁷ Whittow, M. (1990). *Ruling the Late Roman and Early Byzantine City: A Continuous History. Past&Present*. No. 129. Oxford University Press. Pp. 3-29. S. 14-15; Brandes and Haldon, 2000, s. 145.

⁵⁹⁸ Haldon, J. F. (2016). *The Empire that Would Not Die. The Paradox of Eastern Roman Survival, 640-740*. Harvard University Press. S. 147.

⁵⁹⁹ Zavagno, 2007, s. 260.

⁶⁰⁰ Foss, 1977, s. 475.

⁶⁰¹ Foss and Scott, 2002, s. 615; Foss, 1977, s. 475.

⁶⁰² Foss and Scott, 2002, s. 616; Foss, 1977, s. 474.

dönemde paylaştığı bir özelliktir. Kentin üst sitesi Ayasuluk, Ankyra ve Sardis'te olduğu gibi karanlık çağ stilinde bir surla çevrelenmiş, üst kent bir iç kaleye dönüştürülmüştür. Amorium açısından iç kalenin varlığı asıl kent alanını oluşturmaktan çok, Bizans kentlerinde kural olarak kent içinde son savunma hattı ya da idari ve askeri amaçlı olarak kullanılmış ayrı bir alanı vurgulamıştır.⁶⁰³ Bu model 838 yılında Arapların kenti ele geçirmesinden sonra kentin ikinci yerleşiminde büyük ölçüde değişmiştir. Alt kent surlarının yıkılması sonucunda karanlık çağ iç kalesi onuncu yüzyıldan itibaren asıl kent alanını oluşturmuş, alt kent sur dışında banliyö haline gelmiştir. Dokuzuncu yüzyılda Bizans imparatorluğunun yaşadığı ekonomik gelişme sonrasında çoğu kentte yerleşimler sur dışına çıkmış, kent sınırları karanlık çağda terkedilen antik alanlara genişlemiştir.⁶⁰⁴ Orta Bizans döneminde kentsel alanların genişlemesine rağmen Ankyra, Sardis, Ayasuluk, Nikea veya Balkanlar'da Atina, Korinth, Kherson'da tespit edildiği gibi kentlerin tepelerine kurulmuş kaleler Ortaçağ Bizans kentinin baskın özelliği olarak kalmıştır.

Yedinci yüzyıl yarısına kadar Bizans imparatorluğu Haldon'un belirttiği gibi Suriye, Mısır ve Balkan kentlerini içine alan sosyo-ekonomik ve kültürel olarak önemli pek çok kentsel merkeze sahip olmuştur.⁶⁰⁵ Karanlık çağda imparatorluğun büyük ölçüde küçülmesi, çok merkezli imparatorluk yapısının Konstantinopolis merkezli bir imparatorluk yapısına dönüşmesine neden olmuştur. Doğal olarak idari değişim bölgelerin ve kentlerin Konstantinopolis'e dönmeleriyle sonuçlanmış, merkezde bulunan imparatorluk ve saray yönetimi öncekinden daha fazla sosyal ve ekonomik gelişmenin itici gücü olmuştur.⁶⁰⁶ Dolayısıyla devletin yedinci ve sekizinci yüzyıllarda politik, ekonomik ve sosyal reorganizasyonunun yanı sıra merkezin talepleri kentsel gelişmede anahtar rol oynamıştır.⁶⁰⁷ Bu açıdan Amorium'da tespit edildiği üzere, Bizans kentleri devletin askeri ve idari fonksiyonlarıyla yakından ilişkili yeni bir işleve sahip olmuştur.⁶⁰⁸ Diğer yandan çok merkezli imparatorluk yapısının bozulması, özellikle kent kültürünün güçlü olduğu doğu bölgelerinin kaybı sonrasında kentlere dayalı antik kültür üretimi sona ermiştir. Kentlerin fiziksel ve kurumsal dönüşümüne

⁶⁰³ Bouras, 2002, s. 505.

⁶⁰⁴ Bkz. Bölüm 2.4.

⁶⁰⁵ Haldon, 2016, s. 17.

⁶⁰⁶ Haldon, 2016, s. 62; Zavagno, 2007, s. 50.

⁶⁰⁷ Brandes and Haldon, 2000, s. 142; Zavagno, 2007, s. 405.

⁶⁰⁸ Zavagno, 2007, s. 419.

bağlı olarak sivil kültür kurumları yerini kilise ve manastırların kültürel etkinliğine bırakmıştır.⁶⁰⁹

Sonuç olarak karanlık çağ boyunca geç antik dönem kentlerinin yaşadığı dönüşüm, altıncı yüzyıl öncesine göre kent modelinde belirgin bir karşıtlık ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde gelişen yeni kent modeli, kentsel odağın askeri ve dini yapılara doğru geliştiği, kamusal alanların parçalandığı, sokak planlarının yeni yapıların altında kaldığı ve geç antik dönemin anıtsal mimari anlayışının küçük ölçekli inşa tekniklerine yerini bıraktığı, tahkimat ve kule sistemleri ile güçlendirilmiş bir kent modeline doğru evrimleşmiştir. Bu açıdan yedinci ve sekizinci yüzyıllar, Bizans devletinin kriz yıllarında yeniden örgütlenmesi nedeniyle kentlerin dönüşümünde önemli bir dönüm noktası olarak işaretlenir. Diğer yandan klasik kentleşmenin sona ermesi, üçüncü yüzyıl krizinden itibaren geç Roma toplumunda yaşanan idari, ekonomik gelişmelere bağlı olarak kent elitlerinin değişen kültür ve rolleri ile yedinci yüzyılın savaş koşullarında geniş ölçekli bölgesel kayıpların üstüste düştüğü bir nedensellikler zinciri içerisinde gerçekleşmiştir. Bu durum Amorium ve başka örneklerde görüldüğü gibi benzer bir kent modelinin gelişim göstermesine rağmen, bölgesel, tarihsel ve coğrafi farklılıkların neden olduğu özgünlüklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bazı kentler stratejik avantajları sayesinde bölgesel merkezler olarak gelişmiş, çoğu durumda kentler surlu kasabalara dönüşmüştür. Karanlık çağda kentlerin fonksiyonları değişmesine rağmen her durumda kentler çevre ve tarımsal bölgeleri için bir odak noktası olmaya devam etmiştir. Amorium'da olduğu gibi kentsel fonksiyonlar asker, din adamı ve yeni hizmet elitlerinin yanı sıra tarımsal nüfus açısından sosyal hayatın merkezini oluşturmuştur. Bu açıdan Ortaçağ merkezlerinde kamusal çalışma ve hizmetler gerçekleştirilmiş, daha küçük örneklerde bile kentler, yerel nüfus için bir sığınak olmanın yanında ekonomik, kültürel ve dini aktivitelerin gerçekleştirildiği sosyal fonksiyonlara sahip olmuştur.

⁶⁰⁹ Haldon, 2016, s. 147-148.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

- ARMSTRONG, P. (2008). Ceramics. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. Ed.). Oxford University Press. P. 429-443.
- AUZÉPY, M-F. (2008). State of Emergency (600-700). *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*. P. 551-291.
- BAKIRTSIZ, C. (2007). Imports, Exports and Autarky in Byzantine Thessalonike from the Seventh to the Tenth Century. (Ed. By Brandes, W. others). *Millennium Studies in the Culture and History of the First Millennium C. E. Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Vol 2. (Ed. By Henning, J.). Walter DE Gruyter. Berlin, Newyork. Pp. 89-119
- BAKIRTSIZ, C. (2008). Secular and Military Buildings. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. Ed.). Oxford University Press. P. 373-384.
- BIRKS, P.- MCLEOD, G. (1987). *Justinians's Institutes*. (translated with an introduction by Grant and McLeod with the Latin text of Krueger, P.) Cornell University Press.
- BLOCH. M. (2005) *Feodal Toplum*. (çev: M. Ali Kılıçbay). Doğubatı.
- BLOIS, de L. (2007). The Military Factor in the Onset of Crises in the Roman Empire in the Third Century AD. *Impact of Empire, Ecomonic, Social, Political, Religious and Cutural Aspects*. (Lucas de Blois & Elio Lo Casicio, ed.). Brill. P. 497-509.
- BOEK (Sander) J. A. (2008). *Taxation in the Later Roman Empire A Study on the Character of the Late Antigue Economy*. MPhill Thesis Ancient History, Faculty of Art, Leiden University.
- BORTOLI, A. and KAZANSKI, M.(2002). Kherson and Its Region. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. (ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. S. 659-665.
- BOURAS, C. (2002). Aspect of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries. *The Economic History of Byzantium From the seventh through fifteenth Century*. (Ed. Laiou, A.) Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. Washington DC. P. 497-528.

- BRANDES, W. and HALDON, J. F. (2000). Town, Tax and Transformation: State, Cities and Their Hinterlands in the East Roman World, C. 500-800. (ed. Brogiolo, G. P. and others). *Towns and Their Territories Between Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Brill. P. 141-172.
- BRANDES, W. and HALDON, J. F. (2008). Revenues and Expenditure. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. Ed.). Oxford University Press. P.562-571.
- BROWNING, R. (1992). *The Byzantine Empire*. The Catholic University of America Press.
- CAMERON, A. (2001). *Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*. Routledge.
- CAMERON, A. (2006). *The Byzantines*. Blackwell Publishing.
- CARRIÉ, J. M. (2012). Were Late Roman and Byzantine Economies Market Economies? Comparative Look at Historiography. *Trade and Markets in Byzantium*. (ed. Morrison, C.). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 13-27.
- CHARANIS, P. (1975). Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor. *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 29. Pp 1-20. [elektronik sürüm]. <http://www.jstor.org/stable/1291367> erişim: 31. 01. 2017 08:30.
- CHEYNET, J-C. (2008). Bureaucracy and Aristocracies. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. Ed.). Oxford University Press. Pp. 518-527
- CORBIER, M. (2000). Kent, Arazi ve Vergilendirme. *Antik Dünyada Kırsal ve Kent*. (Özgenel, L. Çev). Homer Yayınevi. 213-245
- CROIX, G.E.M de STE. (2013). *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi Arkaik Çağlardan Arap Fetihlerine*. (Çağdaş Sümer, çev). Yordam Kitap.
- DAGRON, G. (2002). Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. (ed. Laiou, A.) Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Washington, D.C. 370-385.
- DECKER, M. J. (2016). *The Byzantine Dark Ages*. Bloomsbury.
- FATTORI, N. (2013). *The Policies of Nikephoros II Phokas in the Context of the Byzantine Economic Recovery*. The Degree of Master of Science in the

- Department of Middle East Studies. Middle East Technical University. Unpublished Master Thesis.
- FOSS, C. (1977). Archaeology and the Twenty Cities of Byzantine Asia. *American Journal of Archaeology*. Vol. 81. No. 4. Pp. 469-486. *Archaeological Institute of America*. [elektronik sürüm]. <http://www.jstor.org/stable/503279>. Erişim: 07.02.2017 19:34.
- FOSS, C. and SCOTT, A. J. (2002). Sardis. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. (ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. P. 615-622.
- GARNSEY, P. and SALLER, R. (2014). *The Roman Empire Economy, Society and Culture*. Bloomsbury.
- GREGORY, E. T. (1982). Fortification and Urban Design in Early Byzantine Greece. *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*. East European Monographs, Boulder, distributed by Columbia University Press. P. 43-65
- GREGORY, T. E. (2010). *A History of Byzantium*. Wiley-Blackwell.
- GREY, C. (2011). *Constructing Communities in the Late Roman Countryside*. Cambridge University Press
- HADRILL-WALLACE, A. (2000). Roma Kentinde Seçkinler ve Ticaret. *Antik Dünyada Kırsal ve Kent*. (Özgenel, L. Çev.). Homer Yayınevi. S. 245-279.
- HALDON, J. F. (2007). Bizans Tarih Atlası. (Özdamar, A. Çev.). Kitap Yayınevi.
- HALDON, J. F. (1993). *The State and the Tributary Mode of Production*. Verso.
- HALDON, J. F. (1997). *Byzantium in the Seventh Century the Transformation of a Culture*. Cambridge University Press.
- HALDON, J. F. (1999). *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*. UCL Press.
- HALDON, J. F. (2003). *Byzantium at War*. Osprey Publishing.
- HALDON, J. F. (2012). Commerce and Exchange in the Seventh and Eighth Centuries Regional Trade and the Movement of Goods. *Trade and Markets in Byzantium*. (ed. Morrison, C.). Dumbarton Oaks Research Library an Collection. 99-125. S. 101-102
- HALDON, J. F. (2016). *The Empire that Would Not Die. The Paradox of Eastern Roman Survival, 640-740*. Harvard University Press.

- HALDON, J. F. and BRUBAKER, L. (2001). *Byzantium in the Iconoclast Era (ca 680-850): The Sources An Annotated Survey*. Ashgate Publishing Company.
- HAMMOND, M. (1972). *The City in the Ancient World*. Harvard University Press.
- HARRISON, R. M. (1992). Amorium Excavations 1991: The fourth Preliminary Report. *Anatolian Studies*. Vol. 42. British Institute at Ankara. Pp 207-222.
- HARRISON, R. M. And CHRISTIE, N. (1993). Excavations at Amorium: 1992 Interim Report. *Anatolian Studies*. Vol. 43. British Institute at Ankara. Pp. 147-162.
- HARVEY, A. (2002). *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*. Cambridge University Press.
- HARVEY, A. (2008). The Economy. *Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. Ed.). Oxford University Press. P. 631-643
- HEATON, H. (2005). *Avrupa İktisat Tarihi*.(çev: M. Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş). Paragraf yayınevi.
- IVISON, E. A. (2002). The Lower City Church. *Dumbarton Oaks Papers*, no. 55.(ed. Talbot, A-M.). Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University Washington, D.C.
- IVISON, E. A. (2007). Amorium in the Byzantine Dark Ages (seventh to ninth centuries).Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. *Millennium Studies in the Culture and History of the First Millennium C.E. Vol. 2 Byzantium, Pliska and the Balkans*. (Ed. Henning, J.). pp. 25-59. Walter de Gruyter.
- IVISON, E. A. (2008). Middle Byzantine Sculptors at Work: Evidence from the Lower city Church at Amorium. *La sculpture byzantine*. (Ed. Charalambos, P. et Vanderheyde, C.). Bulletin De Correspondance Hellénique. 487-513.
- IVISON, E. A. (2010). Kirche und Religiöses Leben im Byzantinischen Amorium *Byzanz- das Römerreich im Mittelalter*. Teil 2, 1 Schauplätze. . (Hrsg. Daim, F. und Drauschke, J.). RGZM. 309-343.
- IVISON, E. A. (2012). Excavations at the Lower City Enclosure, 1996-2008. *Amorium Report 3: The Lower City Enclosure Finds Reports and Technical Studies*. (Ed. Lightfoot, C. S.and Ivison, E. A.). Offprint. Mas Matbaacılık. Pp.5-151.
- IVISON, E. A. (2012). Urban Renewal and Imperial Revival in Byzantium (730-1025). *Byzantinische Forschungen Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*. (Ed. Kaegi, W. E.). Verlag Adolf M. Hakkert. Pp. 1-46.

- IZDEBSKI, A. (2013). *Rural Economy in Transition Asia Minor from Late Antiquity into the early Middle Ages*. University of Warsaw. The Journal of Juristic Papyrology.
- JOHNSTON, D. (2003). *Roman Law in Context*. Cambridge University Press.
- KAPLAN, M. (2009). The Producing Population. *A Social History of Byzantium* (Haldon, J. Ed.). Willey-Blackwell. P. 143-168.
- KARADENİZ, Ö. (1976). *Iustinianus Zamanına Kadar Roma'da İş İlişkileri*. Sevinç Matbaası.
- KARADENİZ, Ö. (2010). *Roma Hukuku*. Yetkin Yayınları.
- KAZANAKI-LAPPA, M. (2002). Medieval Athens. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. (ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. S. 639-646.
- KAZHDAN, A. P. and EPSTEIN, A. W. (1990). *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. University of California Press.
- KIRILOV, C. (2007). The Reduction of the Fortified City Area in Late Antiquity: Some Reflections on the end of the Antique City in the Lands of the Eastern Empire. *Millennium Studies in the Culture and History of the First Millennium C.E. Vol. 2 Byzantium, Pliska and the Balkans*. (Ed. Henning, J.). pp. 3-25. Walter de Gruyter.
- KROPP, J. T. (2001) *Taxes Patronage and The Codex Theodosianus Taxation as Political Strategy, 313-419 A.D.* Master Thesis. The University of Texas at El Paso.
- LAIYOU, A. E. (2002). Political History: An Outline. *The Economic History of Byzantium From the seventh through fifteenth Century*. (Ed. Laiou, A.) Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. Washington DC. P. 9-28.
- LAIYOU, A. E. and MORRISON, C. (2007). *Byzantine Economy*. Cambridge University Press.
- LAVAN, L. (2003). The political Topography of the Late Antique City: Activity Spaces in Practice. . *Theory and Practice in Late Antique Archeology*. (Lavan, L. and Bowden, W. Ed.). Brill. P. 314-337.
- LERNER, R. E. and Others. (1988). *Western Civilizations Their History and Their Culture*. W. W. Norton & Company. Newyork. London.

- LEVTCHENKO, M. V. (1999). *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*. (Maide Selan, çev.) Özne.
- LIEBESHUETZ, W. (1999). Antik Kentin Sonu. *Geç Antik Çağda Kent*. (Rich, J. Ed. Güven, S., Güven, E. Çev.). Homer Yayınevi.
- LIGHTFOOT, C. (2012). Business as Usual? Archaeological Evidence for Byzantine Commercial Enterprise at Amorium in the Seventh to Eleventh Centuries. *Trade and Market in Byzantium*. (ed. Cécile Morrison). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. P. 177-193.
- LIGHTFOOT, C. S. (1998). The Public and Domestic Architecture of a Thematic Capital, the Archaeological Evidence from Amorium in the Asia Minor. *National Hellenic Research Foundation*. Institute for Byzantine Research International Symposium 6, Athens. Pp. 303-320.
- LIGHTFOOT, C. S. (1998). The Survival of Cities in Byzantine Anatolia: The case of Amorium. *Byzantion* 68.Tome LXVIII. Fascicule 1. Bruxelles. Pp. 56-71.
- LIGHTFOOT, C. S. (2003). Stone Screw Press Wights. *Amorium Reports II: Research Papers and Technical Reports*. (ed. Lightfoot, C. S.). Bar Interbational Series 1170. Pp 73-79.
- LIGHTFOOT, C. S. (2007). Trade and Industry in Byzantine Anatolia: The Evidence from Amorium. *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 61. Pp. 269-286. [elektronik sürüm]. <http://www.jstore.org/stable/25472051>. Erişim: 25.01.2017 06:18.
- LIGHTFOOT, C. S. (2012). Amorium: Facts, Myths and Misconception. *Amorium Report 3: The Lower City Enclosure Finds Reports and Technical Studies*. (Ed. Lightfoot, C. S. and Ivison, E. A.). Offprint. Mas Matbaacılık. Pp. 469-491.
- LIGHTFOOT, C. S. and LIGHTFOOT, M. (2006). *Amorium A Byzantine City in Anatolia*. Homer Kitapevi.
- LOPEZ, R. S. (1978). The Silk Industry in the Byzantine Empire. *Byzantium and the World around it*. (Speculum XX. Cambridge, Mass. 1945). III. 1-42.
- LOUTH, A. (2008). Byzantine Transforming (600-700). *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*. Cambridge University Press.
- MAAS, M. (2000). *Readings in Late Antiquity A Sourcebook*. Routledge.
- MAGDALINO, P. (2002). Medieval Constantinople: Built Environment and Urban Development. Sardis. *The Economic History of Byzantium From the Seventh*

- through the Fifteenth Century.* (ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. P. 529-537.
- MAGUIRE, H. (1997). Images of Court. . *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261* (ed. by Helen C. Evans and William D. Wixom). New York Metropolitan Museum of Art. Distributed by H.N. Abrams.
- MARIN, J. (2008). Byzantium and the Dark Ages A Civilization on Trial. *Imago Temporis. Medium Aevum, II*. P. 59-82.
- MITCHELL, S. (1996) Geç Roma Anadolu'sunda Klasik Dönem Kent ve Yerleşmelerinin Gelişimi. *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*. (Gürel Tüzün, ed.). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Vakfı. S. 193-205
- MUMFORD, L. (2013). *Tarih Boyunca Kent*. (Gürol Koca & Tamer Tosun, çev.). Ayrıntı Yayınları.
- NIEWÖHNER, P. (2010). Who is Afraid of the Fall of Rome? Prosperity and the End of Antiquity in Central Western Anatolia. (Ed. Bilgen, N. and others). *Archaeological Research in Western Central Anatolia*. The IIIrd International Symposium of Archaeology, Kütahya. Proceedings. Pp. 164-183.
- OIKONOMIDES, N. (1996). The Social Structure Byzantine Countryside and in the First Half of X th Century. *Byzantina Symmeikta*. Vol. 10. <http://www.medievalists.net/2009/12/05/the-social-structure-of-the-byzantine-countryside-in-the-first-half-of-the-xth-century>
- OIKONOMIDES, N. (2002). The Role of Byzantine State in the Economy. *The Economic History of Byzantium from the Seventh through Fifteenth Century*. Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. Washington DC. P. 951-1037.
- OSTROGORSKY, G. (1959). Byzantine Cities in the Early Middle Ages. *Dumbarton Oaks Paper*. Vol. 13. Pp. 45-66. Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. <http://www.jstor.org/stable/1291128>.
- OSTROGORSKY, G. (1966). Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages. The Agrarian Life of The Middle Ages. (Postan, M.M. ed.). *The Cambridge Economic History of Europe*. Volume I. Cambridge at University Press.
- OSTROGORSKY, G. (1995). *Bizans Devlet Tarihi*. (Fikret Işıltan, çev.). TTK.
- OUSTERHOUT, R. (1997). Secular Architecture. *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*. (ed. Helen C. Evans and

- William D. Wixom). Newyork: Metropolitan Museum of Art: Distributed by H.N. Abrams.
- OUSTERHOUT, R. (2008). Constantinople and Medieval Urban Identity. (Ed. By Stephenson, P.) *The Byzantine World*. Routledge. P. 334-352.
- PREISER-KAPPELLER, J. (2010) Complex Historical Dynamics of Crisis: The Case of Byzantium. *Krise und Transformation*. (Sigrid Deger- Jalkotzy und Arnold Suppan, Ed.). Beiträge des Internationalen Symposiums vom 22. Bis 23. November 2010. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. P. 69-129.
- RHEIDT, K. (2002). The Urban Economy of Pergamon. *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*. (ed. Angeliki Laiou). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. S. 623-629.
- RUNCIMAN, S. (1987). Byzantine Trade and Industry. *Cambridge Economic History of Europe Trade and Industry in the Middle Ages*. Volume II. (Ed. M. M. Postan and E. Miller). Cambridge University Press. P. 132-166.
- SARADI, H. (2008). Towns and Cities. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. (Jeffreys, E. Ed.). Oxford University Press. P. 317-328.
- SARRIS, P. (2009). Social Relations and the Land: The Early Period. *A Social History of Byzantium* (Haldon, J. Ed.). Willey-Blackwell. P. 92-112.
- SAYAR, M. H. (2009). Geç Antik Devir. *Doğu Batı Düşünce Dergisi. Romalılar I. Sayı 49*. S. 235-261.
- SETTON, K. M. (1953). On the Importance of Land Tenure and Agrarian Taxation in the Byzantine Empire, from Fourth Century to Fourth Crusade. *The American Journal of Philology*. Vol. 74, No 3. Pp. 225-259. www.jstor.org/stable/292309. 07.07.2015 09:38.
- SHAHÎD, I. (2001). Heraclius and the Theme System Revisited the Unfinished Themes of Oriens. *The Dark Centuries of Byzantium (7th-9th)*. (Eleonora Kountoura, ed.) National Hellenic Reserrch Foundation Institute for Byzantine Research International Symposium 9. AΘHNA 2001. P. 15-40.
- SNIVELY, C. S. (2009). The Fates of Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views. (ed. Rakocija, M.). *Niš and Byzantium*. NKC. P. 37-44.

- SODINI, J. P. (2003). Archeology and Late Antique Social Structures. *Theory and Practice in Late Antique Archeology*. (Lavan, L. And Bowden, W. Ed.). Brill. 25-57.
- SOUTHERN, P. (2006) *The Roman Army A social and Institutional History*. ABC-CLIO, Inc.
- STOURAITIS, I. (2005). Themes. *Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor*. (Translated by Archonti, K. and Georgios, V.). <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=8451>.
- TEMIN, P. (2013). *The Roman Market Economy*. Princeton University Press.
- The Digest of Justinian* (Translation edited by Watson, A.). (1998). University of Pennsylvania Press; Birks, P.- McLeod, G. (1987). *Justinian's Institutes*. (translated with an introduction by Grant and McLeod with the Latin text of Krueger, P.) Cornell University Press.
- The Theodosian Code and Novels and The Sirmondian Constitutions*. (ed. Pharr, C.). (1969). Greenwood Press, Publisher.
- TREADGOLD, W. (1979). The Revival of Byzantine Learning and the Revival of the Byzantine State. *The American Historical Review*. Vol. 84, No 5 (Dec., 1979). Oxford University Press. Pp. 1245-1266. [Elektronik sürüm]. Erişim: 27/03/2014 02:41 <http://www.jstore.org/stable/1861467>
- TREADGOLD, W. (1988). *The Byzantine Revival 780-842*. Stanford University Press.
- TREADGOLD, W. (1995). *Byzantium and Its Army 284 – 1081*. Stanford University Press.
- TREADGOLD, W. (1997). *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford University Press.
- TREADGOLD, W. (2014). Paying the Army in the Theodosian Period. *Production and Prosperity in the Theodosian Period*. (ed. Ine Jacops). Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion 14. Peeters. P. 303-319.
- VASILIEV, A. A. (1952). *History of the Byzantine Empire 324-1453*. The University of Wisconsin Press.
- WALBANK, F. W. (1987). Trade and Industry under the Later Roman Empire in the West. *Cambridge Economic History of Europe Trade and Industry in the Middle Ages*. Volume II. (Ed. M. M. Postan and E. Miller). Cambridge University Press. P. 74-132.

- WEBER, M. (2003). *Şehir Modern Kentin Oluşumu*. (Ceylan, M. Çev.). Bakış Yayınları.
- WHITTOW, M. (1990). Ruling the Late Roman and Early Byzantine City: A Continuous History. *Past&Present*. No. 129. Oxford University Press. Pp. 3-29.
- WHITTOW, M. (2008). The Middle Byzantine Economy (600-1204). *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*. The Cambridge University Press. P. 465-492.
- WILSON, A. (2012). Raw Materials and Energy. *The Cambridge Companion the Roman Economy*. (ed. Walter Scheidel). Cambridge University Press. P. 133-156.
- YERASIMOS, S. (1976). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*. Gözlem Yayınları.
- ZANINI, E. (2003). The Urban Ideal and Urban Planning in Byzantine New Cities of the sixth Century Ad. *Theory and Practice in Late Antique Archeology*. (Lavan, L. and Bowden, W. Ed.). Brill. P.196- 223
- ZAVAGNO, L. (2007). *The Byzantine city (5th-9th centuries): De-constructing and Re-constructing The Urban Environment between Late Antiquity and The Early Middle Age*. Byzantine, Ottoman and Modern Greek Department. Institute of Archaeology and Antiquity. The University of Birmingham. Unpublished doctoral dissertation.

AMORIUM İÇİN BİBLİYOGRAFYA

- BÖHLENDORF-, B. (2007). Stratified Byzantine Pottery from the City Wall in the Southwestern Sector of Amorium. *Byzas* 7. P. 273-94.
- BÖHLENDORF-ASLAN, B. (2002). Die Beziehungen Zwischen Byzantinischer und Emiratszeitlicher Keramik in Ortaçağ Anadolu. *Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan*.
- BÖHLENDORF-ASLAN, B. (2004). *Die Glasierte Byzantinische Keramik aus der Türkei*. Vol. 3.
- BÖHLENDORF-ASLAN, B. (2010). Die Mittelbyzantinische Keramik aus Amorium. (eds. Daim, F. and Drauschke, J.). *Byzanz*. P. 345-71.
- BUCHWALD, H. (1999). Retrofit-Hallmark of Byzantine Architecture? *In Form, Style and Meaning in Byzantine Church Architecture*. P. 9-17.
Civilisation de Byzance. P. 11-503.
- DRAHOR, M. G. (2004). Application of the Self-potential Method to Archaeological Prospection: Some Case Histories. *Archaeological Prospection* 11. P. 77-105.
- DREW, Th. and LOCHMAN, T. (1996). Grabreliefs aus Amorion, Orkistos und Antiken Siedlung von Bağlıca Zeugen Verlorengegangener Grabbauten. *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi*. P. 104-34.
- EKİNCİ, Y. E. (2005). *Amorium Antik Kentinin Manyetik Yöntem ile Araştırılması*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Jeofizik Mühendisliği Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- GILL, M. A. V. (2002) Amorium Reports, Finds I: The Glass (1987-1997). *BAR International Series* 1070.
- HARRISON, M.(2001). Mountain and Plain. From Lycian Coast to Phrygian Plateau in the Late Roman and Early Byzantine Period. (ed. Young, W.). *Brill*. P.65-75.
- IVISON, E. A. (2007). Amorium in the Byzantine Dark Ages (seventh to ninth centuries). *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Millennium Studies in the Culture and History of the First Millennium C.E. Vol. 2 Byzantium, Pliska and the Balkans*. (Ed. Henning, J.). pp. 25-59. Walter de Gruyter.

- IVISON, E. A. (2008). Middle Byzantine Sculptors at Work: Evidence from the Lower city Church at Amorium. *La sculpture byzantine*. (Ed. Charalambos, P. et Vanderheyde, C.). Bulletin De Correspondance Hellénique. 487-513.
- IVISON, E. A. (2010). Kirche und Religiöses Leben im Byzantinischen Amorium *Byzanz- das Römerreich im Mittelalter*. Teil 2, 1 Schauplätze. . (Hrsg. Daim, F. und Drauschke, J.). RGZM. 309-343.
- IVISON, E. A. (2012). Urban Renewal and Imperial Revival in Byzantium (730-1025). *Byzantinische Forschungen Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*. (Ed. Kaegi, W. E.). Verlag Adolf M. Hakkert. Pp. 1-46.
- KATSARI, C. (2006). The Development of Political Identities in Roman Phrygia from Second Century BC to Third Century AD: The Case of Amorium. *Annali* 52. P. 87-117.
- KEARSLEY, R. (1990). Asiarchs, Archiereis and Archiereiai of Asia: New Evidence from Amorium in Phrygia. *Epigraphica Anatolica* 16. P. 69-80.
- KOÇYİĞİT, O. (2006). *Amorium Hamam Yapısı Tarihsel Süreç İçerisindeki İşlevsel Değişim*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- KOÇYİĞİT, O. (2006). Terracota Spacers from the Bathhouse at Amorium. *Anatolian Studies* 56. P. 113-25.
- KOÇYİĞİT, O. (2007). Amorium Bizans Hamamı'nın Erken İslam Devri Hamamlarıyla Karşılaştırılması. (ed. Karpuz, H. ve Eravşar, O.). *Uluslararası Türk Sanatı ve Arkeolojisi Sempozyumu Prof. Dr. Rüçhan Arık, Prof. Dr. Oluş Arık'a Armağan*. S. 453-63.
- KOÇYİĞİT, O. (2007). The Rol of Terracota Spacers in Heating System of Amorium Bathhouse. *Byzas* 7. P. 309-18.
- KOÇYİĞİT, O. (2010). A Terracota Spacer Pin- Evidence for a Roman Baths at Amorium. *Anatolian Studies* 60. P. 147-8.
- KOÇYİĞİT, O. (2010). Amorium'da Bulunan Yeni Veriler Işığında Bizans Dünyası'nda Şarap Üretimi. (ed. Pektaş, K.). *XIII. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu bildirileri 2009*. S. 393-401.
- KOÇYİĞİT, O. ve LIGHTFOOT, C. (2009). Şarap ve Felaket. *Aktüel Arkeoloji* 11. S. 3-42.

- LIGHTFOOT, C. (2012). Business as Usual? Archaeological Evidence for Byzantine Commercial Enterprise at Amorium in the Seventh to Eleventh Centuries. *Trade and Market in Byzantium*. (ed. Cécile Morrison). Dumbarton Oaks Research Library and Collection. P. 177-193.
- LIGHTFOOT, C. S. (1994). *A Brief Guide to a Late Roman and Byzantine city in Central Anatolia*.
- LIGHTFOOT, C. S. (1996). Doukas and Amorium, a Note. *JÖB* 46. P. 40-337.
- LIGHTFOOT, C. S. (1998). Amorium and the Afyon Region in Byzantine Times. (ed. Matthews, R.). *Ancient Anatolia. Fifty Years' Work by BIAA*. P. 14-301.
- LIGHTFOOT, C. S. (1998). Amorium-Hisarçık'ın Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerine ait Yerleşim ve Arkeolojisi. *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi IX*. S. 75-84.
- LIGHTFOOT, C. S. (1998). The Public and Domestic Architecture of a Thematic Capital, the Archaeological Evidence from Amorium in the Asia Minor. *National Hellenic Research Foundation. Institute for Byzantine Research International Symposium 6, Athens*. Pp. 303-320.
- LIGHTFOOT, C. S. (1998). The Survival of Cities in Byzantine Anatolia, the Case of Amorium. *Byzantion* 68. P. 56-71.
- LIGHTFOOT, C. S. (2000). Amorium: The History and Archaeology of an Ancient City in the Turkish Period. (ed. Aktaş, A.). *Uluslararası Dördüncü Türk Kültür Kongresi. Vol. II. Atatürk Kültür Merkezi*. P. 79-89.
- LIGHTFOOT, C. S. (2001). Bizans Döneminde Afyonkarahisar. (ed. Küçükkurt, I.). *Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını*. S. 113-124.
- LIGHTFOOT, C. S. (2002). Byzantine Anatolia: Reassessing the Numismatic Evidence. *RN* 158. P. 229-39.
- LIGHTFOOT, C. S. (2003). Amorium Reports II. Research Papers and Technical Studies. *BAR International Series* 1170.
- LIGHTFOOT, C. S. (2003). Amorium'daki Sikke Buluntuları: Anadolu'da Bizans Para Ekonomisi için Yeni Kanıtlar. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*. S. 23-8.
- LIGHTFOOT, C. S. (2005). Glass Finds at Amorium. *DOP* 59. P. 173-81.
- LIGHTFOOT, C. S. (2007). Trade and Industry in Byzantine Anatolia: The Evidence from Amorium. *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 61. Pp. 269-286.

- LIGHTFOOT, C. S. (2009). An Important Group of Late 7th Century Coins from Amorium. (ed. Tekin, O.). *Ancient History Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World*. P. 6-233.
- LIGHTFOOT, C. S. (2009). Excavations at Amorium: Results from the Last Ten Years (1998-2008). (ed. Vorderstrase, T. and Roodenberg, J.). *PIHANS 113*. P. 53-139.
- LIGHTFOOT, C. S. (2010). Coinage of Amorian Dynasty found at Amorium. *Melanges Cecile Morrisson, Travaux et Memoires 16. Centre de Recherche d'Histoire et*
- LIGHTFOOT, C. S. (2010). Die Byzantinische Stadt Amorium: Grabungsergebnisse der Jahre 1988 bis 2008. (ed. Daim, F. and Drauschke, J.). *Byzanz*. P. 293-307.
- LIGHTFOOT, C. S. (2010). Ortaçağ'da Aydınlatma Teknikleri ve Amorium'da Ele Geçen Buluntular. (ed. Uysal, A. O. ve diğerleri). *XII. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu*. S. 9-41.
- LIGHTFOOT, C. S. ve LIGHTFOOT, M. (2007). *Anadolu'da Bir Bizans Kenti Amorium*. Homer Kitapevi.
- LIGHTFOOT, M. (2003). Afyon Arkeoloji Müzesi ve Amorium Kazılarında Bulunan Bizans Kemer Tokları. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 3*. P. 34-119.
- LINSCHIED, P. (2007). Middle Byzantine Textiles from Excavations at Amorium, Turkey. (ed. Moor, A. and Fluck, C.). *Methods of dating Ancient Textiles of the 1st Millennium AD from Egypt and Neighbouring Countries*. P. 88-96.
- MERGEN, Y. (2001). Ortaçağ Kenti Amorium'da açığa çıkarılan bir Konut Kompleksi ve bazı Kap Formları. (ed. Karamağaralı, B. ve Alpaslan, S.). *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırma Sempozyumu*. S. 325-336.
- SCHOOLMAN, E. M. (2010). Kreuze und Kreuzförmige Darstellungen in der Alltagskultur von Amorium. (ed. Daim, F. and Drauschke, J.). *Byzanz*. P. 373-86.
- SILIBOLATLAZ, D. (2009). *Animal Bone Studies on Byzantine City of the Amorium*. Degree of Master of Science in the Department of Settlement Archaeology. Middle East Technical University. Unpublished Master Thesis.
- ŞEN, M. (2010). Sepet Tipi Küpelere Bizans Anadolu'sundan Yeni Bir Yorum: Amorium Sepet Tipi Küpeleri. (ed. Pektaş, K.). *XIII. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu Bildirileri*. S. 583-92.
- WITTE, J. (2010). Freizeitbeschäftigung in Amorium: Die Spiele. (ed. Daim, F. and Drauschke, J.). *Byzanz*. P. 387-94.

- WITTE-ORR, J. (2007). Bricks and Tiles from the Triangular Tower at Amorium. (ed. Böhlendorf-Aslan, B. and others). *Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Context*. P. 295-308.
- WYPYSKI, M. T. (2005). Technical Analysis of Glass Mosaic Tesserae from Amorium. *DOP* 59. P. 183-92.
- YAMAN, H. (2006). *Amorium antik Kenti Mezar Stelleri*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- YAMAN, H. (2008). Door to the Other World: Phrygian Doorstones at Amorium. (ed. Özbek, O.) *Funeral Rites, Rituals and Ceremonies from Prehistory to Antiquity*. P. 59-67.
- YAMAN, H. (2010). Amorium Kazılarında Bulunan Bir Grup Sikke. (ed. Uysal, O ve diğerleri). XII. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu. S. 50-8.
- YİĞİT, P. (2005). *Amorium Antik Kenti Jeofiziği Araştırmaları*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Jeofizik Mühendisliği Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.



HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 26/05/2017

Tez Başlığı / Konusu: **Bizans Karanlık Çağında Polisin Sonu, Ekonomik Düzen: Amorium Örneğinde Ortaçağ Bizans Kentleşmesi**

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 140 sayfalık kısmına ilişkin, 25/05/2017 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 0'tır.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç
- 4- 5 kelimededen daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'mı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

26.05.2017
Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Hüseyin Hakan Gazioğlu

Öğrenci No: N12227091

Anabilim Dalı: Sanat Tarihi

Programı: Sanat Tarihi

Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Doç. Dr. Sercan YANDIM AYDIN



HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
THESIS/DISSERTATION ORIGINALITY REPORT

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
TO THE DEPARTMENT OF ART HISTORY

Date: 26/05/2017

Thesis Title / Topic: **End of Polis in the Byzantine Dark Ages, its Economy: Amorium, Byzantine Urbanization in the Middle Ages**

According to the originality report obtained by my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options stated below on 25/05/2017 for the total of 140 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 0 %.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

26. 05. 2017

Date and Signature

Name Surname: Hüseyin Hakan Gazioglu
Student No: N12227091
Department: Art History
Program: Art History
Status: Y.Lisans Ph.D. Integrated Ph.D.

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Assoc. Prof. Dr. Sercan YANDIM AYDIN



HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 26/05/2017

Tez Başlığı / Konusu: Bizans Karanlık Çağında Polisin Sonu, Ekonomik Düzen: Amorium Örneğinde Ortaçağ Bizans Kentleşmesi

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

26.05.2017

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Hüseyin Hakan Gazioğlu

Öğrenci No: N12227091

Anabilim Dalı: Sanat Tarihi

Programı: Sanat Tarihi

Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Doç. Dr. Sercan YANDIM AYDIN

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta:

sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr



**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS BOARD WAIVER FORM FOR THESIS WORK**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
TO THE DEPARTMENT OF ART HISTORY**

Date: 26/05/2017

Thesis Title / Topic: **End of Polis in the Byzantine Dark Ages, its Economy: Amorium, Byzantine Urbanization in the Middle Ages**

My thesis work related to the title/topic above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

26.05.2017

Date and Signature

Name Surname: Hüseyin Hakan Gazioğlu

Student No: N12227091

Department: Sanat Tarihi

Program: Sanat Tarihi

Status: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Assoc. Prof. Dr. Sercan YANDIM AYDIN